

God. 9, Broj 2, 2019.

ISSN 2217-4958 (ŠTAMPANO IZDANJE)

ISSN 2466-5363 (ONLINE IZDANJE)

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

FLV | FAKULTET ZA
PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
DR LAZAR VRKATIĆ

Naučni časopis CIVITAS publikuje se dva puta godišnje.
ISSN 2217-4958 (Štampano izdanje)
ISSN 2466-5363 (Online izdanje)
COBISS.SR.ID 261516807

IZDAVAČ:

FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija

ZA IZDAVAČA:

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić
Univerziteta Union.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić
Univerziteta Union.

REDAKCIJA:

Prof. dr Aleksandra Kostić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Doc. dr Ana Sentov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar
Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Andreja Savić, Fakultet za diplomaciju i bezbednost, Beograd.

Prof. dr Atanas Kozarev, Evropski Univerzitet, Fakultet za detektive i kriminalistiku, Skoplje.

Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, Velika Britanija

Prof. emeritus dr Boris Marović, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Bosna i
Hercegovina.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet „Sv.
Kliment Ohridski“ Bitola, Ohrid, Makedonija.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.

Prof. dr Duška Franeta, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr
Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Duško Radosavljević, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne
studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Đorđe Čekrljija, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet.

Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.

Doc. dr Isidora Wattles, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr
Lazar Vrktić, Novi Sad.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije
dr Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Klime Poposki, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i
ugostiteljstvo, Ohrid.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr
Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Marina Hadži-Pešić, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Prof. dr Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet u Nikšiću.

Prof. dr Marjan Ćuković, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u
Splitu, Pravni fakultet.

Prof. dr Milan Živković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr
Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. dr Milica Radović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr
Lazar Vrktić, Novi Sad.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar.

Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.

Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.

Prof. dr Oliver Bakreski, Univerzitet u Skoplju, Filozofski fakultet.
Prof. dr Radovan Pejanović, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.
Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.
Prof. dr Sanja Đurđić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
Doc. dr Slavica Čepon, Univerzitet u Ljubljani, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.
Prof. dr Snežana Radukić, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banská Bystrica, Slovačka republika, Republika Srbija.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Univerzitet Banjaluci, Filološki fakultet.
Prof. dr Tatjana Stefanović Stanojević, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Prof. dr Vesna Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
Prof. dr Vidoje Vujić, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
Prof. dr Vojin Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
Prof. dr Zdravko Petrović, Univerzitet Sigmund Freud, Beč, Austrija.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
Prof. dr Zoran Keković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
Prof. dr Zoran Sušanj, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
Prof. dr Željka Babić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

SEKRETARI REDAKCIJE:

Marina Ratkov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
MsC Zoran Vavan, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.

LEKTOR I KOREKTOR:

Marina Ratkov, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.
Tijana Radnović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Novi Sad.

OBJAVA ČLANAKA JE BESPLATNA. Svaki autor dobija jedan besplatan primerak časopisa.

CIVITAS JE BESPLATNO DOSTUPAN NA INTERNET ADRESI:
<http://www.civitas.rs>

ADRESA REDAKCIJE:

Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fpps.edu.rs

PRIPREMA ZA ŠTAMPU I ŠTAMPA: „Tampograf”, Novi Sad

TIRAŽ: 200

CIVITAS journal is published twice a year
ISSN 2217-4958 (Printed edition)
ISSN 2466-5363 (Online edition)
COBISS.SR.ID 261516807

Publisher

FACULTY OF LAW AND BUSINESS STUDIES "DR LAZAR VRKATIĆ"
76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina - Serbia
<http://www.civitas.rs>

For the publisher:

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editor-in-Chief:

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Editorial Board:

Prof. dr Aleksandra Kostić, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.
Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Andreja Savić, Academy for Diplomacy and Security, University of Belgrade,
Belgrade, Serbia.

Prof. dr Atanas Kozarev, European University, Faculty of Detectives and Criminology, Skopje.
Dr Bojana Petrić, Birkbeck University of London, UK

Professor Emeritus Boris Marović, Independent University, Banja Luka, Bosnia and
Herzegovina.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi
Sad, Serbia.

Prof. dr Duška Franeta, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Duško Radosavljević, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić,
Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Đorđe Čekrlja, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka, Banja Luka,
Bosnia and Herzegovina.

Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, "St.
Kliment Ohridski" University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Marija Krivokapić, Faculty of Philology, University of Nikšić, Nikšić,
Montenegro.

Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law,
University of Split, Split, Croatia.

Prof. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union
University, Novi Sad, Serbia.

Professor Emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty for Business Management, Bar, Montenegro.

Doc. dr Nikola Dobrić, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.
Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.
Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Ruženka Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.
Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.
Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.
Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia.
Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.
Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.
Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zdravko Petrović, Sigmund Freud University Vienna, Austria.
Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.
Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.
Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Secretaries of the editorial board:

Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Sonja Dragović Sekulić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
MsC Zoran Vavan, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Proofreading and editing:

Marina Ratkov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.
Tijana Radnović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Articles are published free of charge. One free copy of the journal will be provided for each contributor.

CIVITAS is available free of charge at:
<http://www.civitas.rs>

Contact Details:

76 Bulevar oslobođenja, NOVI SAD, Vojvodina – Serbia
Tel. +381 21 472 7884
E-mail: civitas@fps.edu.rs

Prepress and printing: „Tampograf”, Novi Sad

Circulation: 200

Reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i autori,

Pred vama je drugi broj časopisa CIVITAS za 2019. godinu. Časopis u kontinuitetu, devetu godinu zaredom, objavljuje radeve koji se bave različitim, aktuelnim pitanjima i problemima iz oblasti prava, bezbednosti, psihologije, filologije i ekonomije, kao i interdisciplinarnim istraživanjima iz navedenih naučnih disciplina.

Časopis CIVITAS kategorizovan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja kao nacionalni časopis kategorije M53. U proteklom periodu časopis je indeksiran u Evropskom referentnom indeksu za društvene i humanističke nauke ERIH PLUS a uključen je i u Kinesku naučnu infrastrukturu – CNKI, Ulrich's Periodicals Directory, Indijsku mrežu razmene časopisa – J-Gate i online biblioteku centralne i istočne Evrope – CEEOL.

Radovi prihvaćeni za objavlјivanje, odnosno radovi koji su prošli postupak recenzije obuhvataju različita pitanja iz domena društvenih nauka. U fokusu ovog broja su radovi koji analiziraju problematiku primene Markovljevih procesa u sektoru finansija, razvojnih problema globalnog društva, prava privatnosti u digitalnom dobu, izvršenja krivičnih sankcija, privatizacije u Republici Srbiji, finansijskog oporavka lokalnih samouprava, anksioznosti i asertivnosti, prekršajne odgovornosti roditelja po zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, pojma okriviljenog i njegovog iskaza u krivičnom postupku, osobina ličnosti i asekrtivnosti kod zaposlenih.

Sve informacije o časopisu, uputstva za autore i recenzente i sastav redakcije i imena reczenzata mogu se naći na sajtu na srpskom i engleskom jeziku. Prijava rada obavlja se putem sajta časopisa na internet adresi <http://civitas.rs/index.php/prijava-rada> ili mejlom na redakcija@civitas.rs

Zahvaljujemo se svim dosadašnjim autorima na pristiglim radovima. Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radeve iz oblasti koje CIVITAS u kontinuitetu od 2011. godine objavljuje.

Do sledećeg broja,

Prof. dr Vladimir Njegomir

U Novom Sadu, 22. januara 2020. godine

SADRŽAJ

Reč urednika	9
Dragan Stojić, Nedeljko Babić, Nina Petković	
PRIMENA MARKOVLJEVIH PROCESA U FINANSIJAMA ..13	
APPLICATION OF MARKOV PROCESSES IN FINANCE ..13	
Radovan Pejanović	
RAZVOJNI PROBLEMI GLOBALNOG DRUŠTVA:	
IDEJE SAVREMENIH SVETSKIH EKONOMISTA42	
THE NECESSITY OF A NEW GLOBAL DEVELOPMENT	
MODEL: IDEAS OF CONTEMPORARY WORLD	
ECONOMISTS42	
Ana Budak	
TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI PRAVA	
PRIVATNOSTI SA OSVRTOM NA PRAKSU	
EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA U	
DIGITALNOM DOBU58	
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS	
OF PRIVACY RIGHTS IN THE DIGITAL AGE:	
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS CASE LAW ...58	
Zdravko Skakavac, Nikola Trajković	
USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA:	
SVETSKA I DOMAĆA ISKUSTVA72	
PENAL INSTITUTIONS IN SERBIA AND THE WORLD:	
EXPERIENCE AND PRACTICES72	
Jelena Milosavljević, Isidora Milošević	
PRIVATIZACIJA U REPUBLICI SRBIJI101	
PRIVATIZATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA101	
Marija Nikodijević	
BUDŽETIRANJE ZASNOVANO NA PERFORMANSAMA	
KAO INSTRUMENT FINANSIJSKOG OPORAVKA	
LOKALNIH SAMOUPRAVA REPUBLIKE SRBIJE114	
BUDGETING BASED ON PERFORMANCE AS AN	
INSTRUMENT OF FINANCIAL RECOVERY OF LOCAL	
GOVERNMENTS IN THE REPUBLIC OF SERBIA114	

Ana Vojinovic, Kristina Stiković	
RELACIJE ANKSIOZNOSTI I ASERTIVNOSTI	126
RELATIONSHIP BETWEEN ANXIETY AND ASSERTIVENESS	126
Mladen Jeličić	
PREKRŠAJNA ODGOVORNOST RODITELJA PO ZAKONU O OSNOVAMA SISTEMA OBRAZOVANJA I VASPITANJA	140
PARENTAL MISDEMEANOR RESPONSIBILITY ACCORDING TO THE LAW ON EDUCATION SYSTEM FOUNDATIONS	140
Željko Mirkov	
O POJMU OKRIVLJENOG I NJEGOVOM ISKAZU U KRIVIČNOM POSTUPKU	161
ON THE NOTION OF THE DEFENDANT AND HIS TESTIMONY IN CRIMINAL PROCEEDINGS	161
Ksenija Mijatović, Kristina Stiković	
OSOBINE LIČNOSTI I ASERTIVNOST KAO KORELATI PERFEKCIJONIZMA KOD ZAPOSLENIH	177
CORRELATION BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND ASSERTIVENESS AND PERFECTIONISM AMONG EMPLOYEES	177
Dorin Drambarean	
ENGLISH PHONETICS AND PHONOLOGY – MEANING IS THE LIMIT	194
Isidora Wattles	
INTERVJU KAO ISTRAŽIVAČKA METODA: TEORIJSKI ASPEKTI	201
INTERVIEW AS A RESEARCH METHOD: THEORETICAL ASPECTS	201
POZIV I UPUTSVO AUTORIMA	217
INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS	232
LISTA RECENZENATA	246
LIST OF REFEREES	249

Članci

Articles

Dragan Stojic¹
Nedeljko Babić²
Nina Petković³

UDC 338.22
330.322.2:51-7
Originalni naučni rad
Primljen: 02. 09. 2019.
Prihvaćen: 23. 09. 2019.

PRIMENA MARKOVLJEVIH PROCESA U FINANSIJAMA

APSTRAKT: Period nakon globalne finansijske krize 2008. godine do danas karakteriše pojačana regulacija u svim sektorima, uz veliku pažnju analize rizika. Predviđanje budućih događaja postaje primarni cilj u svim segmentima, jer zaštita od rizika u savremenim uslovima poslovanja (česte promene tržišnih uslova) postaje centralni ključ uspeha. Korišćeni metod istraživanja podrazumeva kvalitativni istraživački dizajn, kao i analize određenih postojećih kvantitativnih istraživanja. Predmet istraživanja podrazumeva istraživanje široke primene Markovljevih procesa u sektoru finansija, u širem smislu. Vođeni ciljem ovog istraživanja, autori žele da identifikuju ključne metodološke segmente u kvalitativnom smislu, te u obelodanjivanju matematičkog instrumentarijuma ove oblasti. Očekivani rezultati istraživanja neće sadržati inovativne ili empirijske rezultate. Cilj je da se na jedan celovit način prikaže i ukaže na značaj Markovljevih procesa, odnosno njihovu široku primenu u sektoru finansija u sadašnjim uslovima poslovanja.

KLJUČNE REČI: stohastički procesi, Markovljevi procesi, finansije – primena

¹ Docent, Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu.
E-mail: stojicd@ef.uns.ac.rs

² Doktorand, Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu.
E-mail: nedeljkobbc@gmail.com

³ Docent, Fakultet za menadžment Zaječar, Megatrend Univerzitet.
E-mail: nina.petkovic@fmz.edu.rs

1. Uvod

Predviđanje poslovanja određenog pojedinačnog poslovног entiteta ili privrede nacionalne ekonomije od velike je važnosti za investicione aktivnosti koje su generator rasta i razvoja ekonomije jedne zemlje (Stanojević, Đorđević, Volf, 2017). U naučnoj literaturi novijeg datuma gotovo da nije moguće ne susresti se sa nekim oblikom naglaska na riziku, kao ključnim za savremene tržišne uslove. Upravljanje rizikom postaje centralni zadatak svih donosilaca odluka. Aktivnosti planiranja budućih događaja postaju primarna preokupacija rukovodećih funkcija. Kao razlog tome, možemo navesti činjenicu da su samo šest meseci pre izbijanja globalne finansijske krize svi zvanični izveštaji Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) bili, u najmanju ruku, obećavajući, pozitivni, bez naglasaka na bilo kakve ekstremne poremećaje u globalnim tokovima (Fabris, 2018). Tada vladajući opšti trend liberalne doktrine u potpunosti je „podbacio“. U današnjim uslovima povećane regulacije, tokom koje se svetska ekonomija još oporavlja od privrednog šoka koji je prouzrokovana pre više od deset godina, teži se u svim segmentima podrobnije predvideti svako buduće kretanje u privredi kako bi se blagovremeno mogle preduzeti akcije i svaki mogući negativni uticaj izbeći, ili makar minimizirati negativni efekti (Babić, Petković, Romić, 2019). Naučno polje finansijske matematike iznalazi mnoštvo rešenja pomoću kojih je moguće pravovremeno i pouzdano prognoziranje budućih stanja u savremenim uslovima poslovanja.

Bitno je napraviti razliku između determinističkih i stohastičkih procesa, budući da se jednačine primenljive na determinističke procese ne mogu lako primenjivati na stohastičke procese. Jednostavno rečeno, za varijablu, čija se vrednost menja tokom vremena na način koji ne prati neki predvidljiv (deterministički) šablon, kažemo da prati stohastički proces. U okviru tog procesa, razlikujemo diskretno i kontinuirano vreme, u zavisnosti od toga da li se promene dešavaju u određenim, fiksno definisanim momentima, ili se dešavaju kontinuirano. Stohastički procesi mogu obuhvatati diskrete variable ili kontinuirane variable, pri čemu posmatrane varijable mogu menjati vrednost samo u izvesnim diskretnim iznosima (Seneta, 2006; Kožul, 2017). Cene akcija, primera

radi, mogu menjati vrednost samo u unapred određenom iznosu. Uprkos tome, ovaj pristup se primenjuje u finansijskom modeliranju, jer omogućava korišćenje nekih ključnih koncepta prilikom utvrđivanja cena, čak i za najkompleksnije finansijske derivate. To su Markovljev, Vinerov i Itoov proces (Kožul, 2017, str. 59–90). U daljem radu predmet istraživanja odnosi se na primenu Markovljevih procesa u opštem kontekstu u oblasti finansija.

Za potrebe rešavanja kompleksnih ekonomskih problema, kada je ciljeve poslovanja moguće kvanitativno izraziti za donošenje optimalnih poslovnih odluka, koriste se različiti ekonomsko-matematički modeli. Zbog toga je to osnovni razlog zbog kojeg se poslednjih decenija posvećuje velika pažnja ispitivanju mogućnosti primene i razvoja različitih modela kvantitativne analize za potrebe ostvarivanja uspešnih rezultata u poslovanju. S obzirom na raznolikost zainteresovanih korisnika za buduće informacije, potrebno je standardizovati pokazatelje kako bi se oni mogli upoređivati s određenim standardnim veličinama, te se lakše razumeti i analizirati (npr. pokazatelji uspeha, cilj profita, i sl. (Hess, Fabian, Hess, 2008, str. 159).

Upravljanje rizikom podrazumeva, pre svega, potrebu da identifikujemo odgovarajuću količinu za merenje rizika. Retka su investiranja koja nemaju rizik (npr. ulaganje u garantovane državne obveznice, bez prava opoziva). Rizik je izuzetno nizak, ako je na primer stopa povraćaja uloženih sredstava 20%, sa verovatnoćom ostvarenja od 99 %. U tom slučaju govorimo o izuzetno niskom riziku (Capinski, Zastawniak, str. 91). Međutim, nekada investitori ulažu i u visoko rizične finansijske instrumente, jer uglavnom takvi donose ekstremno visoke prinose, kao što su npr. *Junk* obveznice (eng. *junk bonds*) čiji su emitenti izuzetno nestabilne kompanije niskog kreditnog rejtinga. Često se u ekonomskim izrekama autori pozivaju da su „berza, ili tržište zapravo jedan veliki kazino“ u okviru kojeg je najteže predvideti buduće događaje, kao ključ uspeha (Dunbar, 2011).

Upravljanje finansijskim rizicima je nova kvantitativna disciplina čiji je razvoj počeo sedamdesetih godina prošlog veka uporedo sa prvim Bazelskim sporazumom između zemalja G10 koji je „pokrivaо“ regulaciju bankarskog rizika. U proteklih četrdeset godina banke su počele da shvataju rizike koje one preuzimaju i ostvaren je značajan na-

predak, posebno u oblasti tržišnih rizika. Pri tome, dostupnost tržišnih podataka i podsticaj za smanjenje regulatornih kapitalnih troškova kroz odgovarajući procenu rizika pružili su katalizator za razvoj softvera za upravljanje tržišnim rizicima. Danas ovaj softver koriste ne samo banke, već i „hedž“ fondovi, osiguravajuća društva, korporativne kompanije i sl. (Alexander, 2008).

2. Stohastički procesi

U okviru ove tačke analiziramo teorijski aspekt i opšti matematički izraz stohastičkog procesa, kao primarno polazište ka dubljoj analizi Markovljevih modela u oblasti finansija. Određeni matematički izrazi predstavljeni su kao polazni instrumentarium, a složeniji izrazi u daljim tačkama rada biće dopunjeni prilikom analize postojećih kvantitativnih istraživanja.

2.1. Teorijski aspekt

Analize vremenskih serija preko probabilističkih modela „utrle“ su put teoriji stohastičkih procesa (Rašeta, 2009). Pod *stohastičkim procesom* podrazumevamo slučajnu (stohastičku) komponentu u vremenskoj seriji koja je sastavni deo njene fizičke vrednosti. U *teoriji rizika*, pored poznavanja matematičkih metoda, potrebno je i poznavanje prirode rizika, odnosno pojave koja se analizira. Složene tehnike analize često mogu biti zamenjene prostijim analizama (str. 298).

Modeliranje velikog broja sistema zahteva slučajne parametre. Takvi modeli često nastaju iz problema gde nemamo dovoljno informacija o vrednostima parametara koji se pojavljuju (npr. u ekonomiji). Kako analizirati kada ne znamo kako tačno izgledaju neki parametri? Jedna od mogućnosti je da koristimo prilaz stohastičke analize i da posmatramo te parametre kao slučajne objekte. Druga mogućnost za prevazilaženje ovog problema mogla bi biti zamena nepoznatih parametara nekom vrstom prosečnih vrednosti i rad sa odgovarajućim determinističkim sistemom uz nadu da je to dovoljno „dobra“ aproksimacija polaznog problema. Tokom proteklog veka sve češće su korišćene metode

stohastičke analize. Takav pristup se veoma brzo razvijao i sada predstavlja važan alat u mnogim oblastima (Nedeljković, 2011, str. 11).

2.2. Matematički izraz

Zamislimo da se u svakom trenutku t vremenskog intervala I posmatra neka karakteristika X fizičkog sistema, a da je pri tome ta karakteristika slučajna (Pardoux, 2008). Možemo reći da je $X(t)$ slučajna promenljiva, za $t \in I$. To znači da na skup svih slučajnih promenljivih $X(t)$, $t \in I$ možemo gledati kao na slučajnu veličinu koja se menja u vremenu, odnosno slučajnu funkciju vremena. Tada je za nas $X(t)$ jedan slučajni ili stohastički proces. Sada ćemo navesti i formalnu definiciju. Neka I označava proizvoljan neprazan skup i neka je (Ω, \mathcal{F}, P) prostor verovatnoće (Nedeljković, 2011).

Definicija 1: Familija $\{X_t : t \in I\}$ Rd - vrednosnih slučajnih promenljivih se zove stohastički (slučajan) proces sa parametarskim (indeksnim) skupom I i prostorom stanja Rd (Ulm University, 2019). Ako je parametarski skup konačan tada jednostavno imamo konačno mnogo slučajnih promenljivih. Ako je taj skup prebrojiv govorimo o nizu slučajnih promenljivih. Izraz „proces“ najčešće koristimo u slučaju kada parametarski skup nije prebrojiv.

Definicija 2: Neka je $\{X_t : t \in [t_0, T]\}$ slučajan proces. Tada je $X_t(\cdot)$ Rd - vrednosna slučajna promenljiva za svako fiksirano $t \in [t_0, T]$. Tu slučajnu promenljivu nazivamo zasek ili sečenje stohastičkog procesa.

Definicija 3: Neka je $\{X_t : t \in [t_0, T]\}$ slučajan proces. Tada je za svako fiksirano $\omega \in \Omega$, $X(\omega)$ Rd - vrednosna funkcija na $[t_0, T]$ i zove se staza (trajektorija) slučajnog procesa (Nedeljković, 2011, str. 11).

U nastavku sledi detaljnija analiza Markovljevog procesa, kao posebnog tipa stohastičkog procesa.

3. Markovljevi modeli

U okviru ove tačke analiziramo teorijske osnove i primenu Markovljevih modela, zatim osnovne matematičke izraze u pojedinim primenama u oblasti finansija.

3.1. Teorijske osnove i primena

Finansijska analiza počinje izgradnjom finansijskih modela. Model je veštačka ili idealizovana struktura koja opisuje odnose između varijabli ili faktora (Hasan, Teall, 2002).

Markovljevi modeli predstavljaju stohastičke modele pomoću kojih je moguće predviđanje verovatnoća ostvarenja budućih događaja na bazi poznatih sadašnjih verovatnoća. Takvi modeli su dobili naziv po njihovom autoru, ruskom matematičaru, Andreju Markovu (eng. *Andrei Andreyevich Markov*), koji je izučavajući određene klase stohastičkih procesa definisao posebnu grupu tzv. Markovljeve stohastičke procese (Kenton, 2018) i na njima zasnovane Markovljeve modele i lance. Teorija verovatnoće je centralna tema u matematici (Knill, 2009, str. 16).

Markovljev proces je poseban tip stohastičkog procesa u kom naredna vrednost varijable zavisi samo od njene trenutne vrednosti (Kožul, 2017, str. 59–60). Može se pretpostaviti da je ona uslovno nezavisna od svih prethodnih vrednosti date varijable. U svakom drugom koraku koriste se nove relevantne informacije, kako bi se donela sledeća odluka i tako dalje. Dakle, nije relevantno kako smo dostigli specifično stanje, jer sve što možemo da uradimo jeste da iz njega krenemo dalje koristeći raspoložive podatke. Markov je prvi rad na ovu temu pripremio 1906. godine (objavio ga je 1907. godine) i u njemu je razmatrao lance sa dva stanja – 0 i 1, iako su ovakvi procesi bili primenjivani i ranije (Basharin, Langville, Naumov, 2004). Recimo, slučajna šetnja po brojnoj osi i problem propasti kockara, kao dva primera Markovljevih procesa u diskretnom vremenu, izučavani su stotinama godina pre njega. S druge strane, najpoznatiji Markovljevi procesi u kontinuiranom vremenu jesu Vinerov proces, poznat i kao Braunovo kretanje, i Poasnov proces, pri čemu su ova dva procesa otkrivena nezavisno, u različitim kontekstima. Ovo ima primenu prilikom utvrđivanja cena jedno-

stavnih opcija na akcije, ali se, takođe, u velikoj meri koristi i u ekologiji, hemiji, fizici, psihologiji i sl.

Markovljeva analiza ima široku **primenu** u ekonomiji: u marketingu (predviđanje strukture tržišta, razvoja marki proizvoda), u finansijama (upravljanje i predviđanje kreditnih aranžmana, predviđanje stanja potraživanja, rizik ulaganja u pojedine hartije od vrednosti i sl.), u menadžmentu (analiza produktivnosti zaposlenih), u upravljanju kadrovima, u osiguranju (rizičnost portfelja) i slično (Myers, Wallin, Wikström, 2017; i Hilgers, Langville, 2003).

Za predviđanje stanja nekog sistema u budućnosti primenom Markovljevih modela neophodan **uslov** je poznavati njegovo stanje u početnom periodu. Predviđanje budućeg kretanja, odnosno izmene stanja posmatranog sistema podrazumeva poznavanje verovatnoća prelaska sistema iz jednog u drugo stanje u određenom posmatranom vremenskom periodu. Verovatnoće izmene stanja sistema uglavnom su predstavljene u obliku matrice verovatnoća, čiji elementi pokazuju verovatnoće izmene sistema iz jednog u drugi period (Beasley, 2019; i Backović, Vuleta, Popović, 2011).

Markovljeva analiza i predviđanje zasnivaju se na ispunjenosti sledećih pretpostavki (Backović, Vuleta, Popović, 2011):

- Stanje sistema u nekom periodu zavisi isključivo od njegovog stanja u neposredno prethodnom periodu;
- Veličina sistema i broj elemenata ostaju nepromenjeni u toku perioda za koji se vrši predviđanje;
- Matrica prelaznih verovatnoća je stacionarna tj. ne menja se u toku perioda predviđanja.

Prethodne pretpostavke primene Markovljevih modela podrazumevaju da različita stanja u kojima se neki sistem može naći istovremeno opisuju kompletan sistem i međusobno se isključuju. Ova osobina podrazumeva da navedena stanja jesu jedina moguća u kojima se posmatrani sistem može naći, kao i da se sistem u jednom trenutku ne može istovremeno naći u dva stanja – međusobna isključenost (str. 597–598).

3.2. Osnovni matematički izrazi

Informacije o stanju sistema u određenom vremenskom periodu, koji je početni period za predviđanje stanja sistema, **mogu se predstaviti vektorom stanja sledećeg oblika** (Backović, Vuleta, Popović, 2011):

$$S(t) = (S_1(t), S_2(t), \dots, S_n(t)) \quad (1)$$

$S(t)$ je vektor stanja sistema u t -periodu, dok su $S_1(t), S_2(t), \dots, S_n(t)$ verovatnoće da će se sistem naći u jednom od n mogućih stanja u tom periodu (Bäuerle, Rieder, 2011).

Prelazak sistema iz jednog u drugo stanje u dva uzastopna perioda možemo predstaviti odgovarajućim verovatnoćama prelaza. Ako verovatnoća P_{ij} predstavlja uslovnu verovatnoću prelaza sistema iz i -tog u j -to stanje u periodu $(t, t+1)$, odnosno verovatnoću da će se sistem koji se u periodu t nalazio u i -tom stanju u narednom periodu $(t+1)$ naći u j -tom stanju. Ove verovatnoće formiraju matricu prelaznih verovatnoća koja je specifična za svaki Markovljev lanac (Tourki, 1986). U uslovima postojanja n mogućih stanja, sve verovatnoće izmene možemo predstaviti u vidu matrice verovatnoće sledećeg oblika:

$$\mathbf{P} = \begin{bmatrix} p_{11} & p_{12} & \dots & p_{1n} \\ p_{21} & p_{22} & \dots & p_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ p_{n1} & p_{n2} & \dots & p_{nn} \end{bmatrix} \quad (2)$$

Matrica \mathbf{P} predstavlja Markovljevu tranzitivnu matricu koja sadrži sve verovatnoće prelaza sistema iz jednog u drugo stanje u datom periodu ($t, t+1$). Elementi koji se nalaze na glavnoj dijagonali matrice \mathbf{P} predstavljaju verovatnoće da sistem nakon isteka vremenskog intervala neće menjati stanje iz prethodnog perioda, dok ostale verovatnoće pokazuju verovatnoće ostvarenja izmene stanja sistema u posmatranom vremenskom periodu. S obzirom na navedene karakteristike, verovatnoća koja predstavlja sastavne elemente matrice \mathbf{P} , zbir njihovih vrednosti po vrstama jednak je jedinici, odnosno:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n p_{ii} &= 1 & 0 \leq p_{ii} &\leq 1 & \text{za svako } i, j = 1, 2, \dots, n \\ \sum_{j=1}^n p_{ij} &= 1 & 0 \leq p_{ij} &\leq 1 & \text{za svako } i, j = 1, 2, \dots, n \end{aligned} \quad (3)$$

Kako smo prethodno naveli, glavni cilj primene Markovljevih modela je predviđanje stanja sistema za neki budući period, odnosno za niz sukcesivnih vremenskih perioda. Kada raspolažemo vektorom inicijalnog stanja sistema tj. vektorom $S(t) = (S_1(t), S_2(t), \dots, S_n(t))$ i odgovarajućom tranzitivnom matricom P , stanje sistema za neki naredni period može se predvideti na sledeći način:

$$\begin{aligned} S(t+1) &= S(t)P \\ S(t+2) &= S(t+1)P = S(t)P^2 \\ S(t+3) &= S(t+2)P = S(t)P^3 \\ \cdots &\cdots \\ S(t+\tau) &= S(t+\tau-1)P = S(t)P^\tau \end{aligned} \quad (4)$$

S obzirom na stacionarnost Markovljeve tranzitivne matrice (osobine stacionarnosti Markovljevog stohastičkog procesa), nakon određenog perioda doći će do tzv. uravnovežavanja stanja posmatranog sistema, odnosno sistem će se u dva različita perioda naći u istom stanju (Tourki, 1986; prema Backović, Vuleta, Popović, 2011, str. 599). Ostvarenje ravnotežnog stanja sistema s obzirom na način predviđanja predstavljen prethodnim relacijama može se predstaviti na sledeći način:

$S(r) = S(r)P$ gde je sa $S(r) = (S_1(r), S_2(r), \dots, S_n(r))$ obeležilo ravnotežno stanje sistema koje će biti ostvareno nakon isteka određenog broja perioda. Na taj način, metodološki posmatrano, poznavajući Markovljevu tranzitivnu matricu može se rešavanjem odgovarajućeg sistema jednačina odrediti ravnotežno stanje posmatranog sistema. Na osnovu prethodne relacije, u slučaju postojanja n mogućih stanja sistema imamo (str. 597–598):

$$(S_1(r), S_2(r), \dots, S_n(r)) = (S_1(r), S_2(r), \dots, S_n(r)) \begin{bmatrix} p_{11}, p_{12}, \dots, p_{1n} \\ p_{21}, p_{22}, \dots, p_{2n} \\ \dots & \dots \\ p_{n1}, p_{n2}, \dots, p_{nn} \end{bmatrix} \quad (5)$$

odnosno ako jednostavnije zapisano prihvatimo da je $S_i(r) = S_i$ sistem jednačina čijim rešavanjem se može utvrditi ravnotežno stanje sistema biće:

$$S_1 = S_1 p_{11} + S_2 p_{21} + \dots + S_n p_{n1}$$

$$S_2 = S_1 p_{12} + S_2 p_{22} + \dots + S_n p_{n2}$$

.....

$$S_n = S_1 p_{1n} + S_2 p_{2n} + \dots + S_n p_{nn} \quad (6)$$

Prethodni sistem jednačina omogućava da na bazi poznate, empirijski utvrđene matrice prelaznih verovatnoća sistema utvrdimo njegovo ravnotežno stanje koje će biti ostvareno nakon isteka određenog relativno dužeg vremenskog perioda (Backović, Vučeta, Popović, 2011, str. 599–600; i Levin, Peres, Wilmer, 2008).

Kako navodi Hes, dobijanje rešenja Markovljevog modela uključuje tri bitna koraka (Hess, 2004, str. 29–35):

- **Postavljanje modela** – određivanje stanja sistema, prelaza između tih stanja i verovatnoća prelaza;
- **Izvođenje jednačina** – stanje iz prvog koraka treba pretvoriti u sistem linearnih diferencijalnih jednačina. Kritika ovog koraka je da je izvođenje jednačina složen, dugotrajan i podložan greškama proces, kada su u pitanju Markovljevi modeli sa četiri i više stanja, što možemo komentarisati kao nedostatak ove metode, mada praksa pokazuje da se komparativnom metodom s nekim drugim matematičkim modelima može doći do detaljnije analize predviđanja (Pukite i Pukite, 1998). U zavisnosti od informacija, rezultati mogu biti slični ili pokazati neznatna odstupanja u odnosu na Markovljev model. Svakako, složena predviđanja podrazumevaju provere i komparacije sa više od jednog modela analize;
- **Rešavanje jednačina stanja Laplaceovim transformacijama** – treći korak, prema Hesovom istraživanju, za rešavanje jednači-

na stanja je Laplaceovim transformacijama (Hess, 2004, str. 37). Markovljev model rezultira s linearnim diferencijalnim jednačinama za verovatnoće stanja. Ove jednačine treba rešiti, da bi se dobile konačne verovatnoće stanja.

Za računarsku podršku Markovljevih lanaca postoje različiti računarski programi. Jedan od njih je *Matlab* koji složen postupak rešavanja diferencijalnih jednačina može skratiti i pojednostaviti (Janićijević, 2016, str.102).

4. Primena Markovljevih modela

U okviru četvrte tačke rada analiziramo neke od postojećih kvantitativnih istraživanja u ovoj oblasti. Takođe, kvalitativnim pristupom analiziramo primenu Markovljevih procesa u naučnim radovima novijeg datuma i prognoziranju istih u finansijskom sektoru.

4.1. Primena modela za određivanje stanja potraživanja – analiza kvantitativnog primera

Pored autora koji navode primere primene u finansijama raznih modela predviđanja (Backović, Vučeta, Popović, 2011), koji se temelje na Markovljevim procesima, u nastavku dajemo pregled primene modela za određivanje naplativosti potraživanja u budućem periodu.

Primer 1: U ovom primeru elementi Markovljeve matrice predstavljaju verovatnoće izmene stanja potraživanja u roku od 30 dana, kao i da je matrica stacionirana. Pretpostavke u primeru su sledeće: verovatnoća da će potraživanja biti naplaćena u roku od 30 dana iznosi 0,50 a verovatnoća da će ova potraživanja biti nenaplativa iznosi 0. Verovatnoća zadržavanja potraživanja u stanju potraživanja do 30 dana iznosi 0,20, dok verovatnoća da će ova potraživanja preći u stanje naplativosti u roku 30–90 dana iznosi 0,30. Za potraživanja s rokom dospeća 30–90 dana pretpostavljaju se sledeće vrednosti prelaznih verovatnoća: $P_{41} = 0,45$;

$$P_{42} = 0,10 ; P_{43} = 0,15 ; P_{44} = 0,30.$$

Na osnovu prethodnih informacija, Markovljevu matricu prelaznih verovatnoća možemo predstaviti u obliku:

$$P = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0,50 & 0 & 0,20 & 0,30 \\ 0,45 & 0,10 & 0,15 & 0,30 \end{bmatrix} \quad (7)$$

Ako je poznata struktura potraživanja po navedenim kategorijama u bilo kom trenutku, može se, koristeći navedenu matricu prelaznih verovatnoća, jednostavno izvršiti predviđanje ovog stanja za naredni mesec. Kako bi se odredila fundamentalna matrica, u ovom primeru će se izvršiti podela prethodne matrice P na prethodno opisan način i biće:

$$I = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} \quad 0 = \begin{bmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix}$$

$$A = \begin{bmatrix} 0,50 & 0 \\ 0,45 & 10,10 \end{bmatrix} \quad B = \begin{bmatrix} 0,20 & 0,30 \\ 0,15 & 0,30 \end{bmatrix} \quad (8)$$

Fundamentalna matrica biće $F = (I - B)^{-1}$ odnosno

$$F = \left\{ \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} 0,20 & 0,30 \\ 0,15 & 0,30 \end{bmatrix}^{-1} \right\}$$

$$\text{odakle imamo } F = \begin{bmatrix} 0,80 & -0,30 \\ -0,15 & 0,70 \end{bmatrix}^{-1} \quad (9)$$

Nakon određivanja inverzne matrice dobijamo

$$F = \begin{bmatrix} 1,32 & 0,57 \\ 0,28 & 1,51 \end{bmatrix} \quad (10)$$

Ukoliko ovako određenu fundamentalnu matricu pomnožimo sa matricom A, koja je dobijena iz Markovljeve matrice prelaznih vero-

vatnoća, mogu se odrediti konačne verovatnoće prelaza potraživanja, odnosno potraživanja sa rokom dospeća do 30 i 30–90 dana u jedno od prva dva finalna stanja – otpisana ili naplaćena potraživanja. U datom primeru imamo:

$$K = FA = \begin{bmatrix} 1,32 & 0,57 \\ 0,28 & 1,51 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 0,50 & 0 \\ 0,45 & 0,10 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0,94 & 0,06 \\ 0,85 & 0,15 \end{bmatrix} \quad (11)$$

Elementi prve vrste matrice K pokazuju verovatnoće naplativosti potraživanja sa rokom dospeća do 30 dana. Primer pokazuje da verovatnoća da će ova potraživanja biti naplaćena iznosi 0,94, što bi značilo da će 94% iznosa potraživanja biti naplaćeno. Verovatnoća da će ova potraživanja biti otpisana iznosi 0,06, što znači da se može očekivati da će samo 6% ukupnog iznosa ovih potraživanja ostati nenačinljivo. Elementi druge vrste, koji pokazuju konačne verovatnoće naplativosti potraživanja sa rokom dospeća 30–90 dana, imaju slično tumačenje, odnosno očekuje se da će 85% ovih potraživanja biti naplaćeno, dok 15% da će biti nenačinljivo. Naredna pretpostavka primera je: ako preduzeće u određenom trenutku raspolaže sa 10.000 dinara potraživanja sa rokom dospelosti do 30 dana i 40.000 dinara sa rokom dospelosti 30–90 dana tj. ukoliko je $\underline{x} = (10.000, 40.000)$ iznos potraživanja koji će biti naplaćen (otpisan) na kraju perioda od 30 dana dobija se iz proizvoda:

$$= K = (10.000, 40.000) \begin{bmatrix} 0,94 & 0,06 \\ 0,85 & 0,15 \end{bmatrix} = (43.400, 6.600) \quad (12)$$

(Backović, Vučeta, Popović, 2011, str.610)

Konačno, na prezentovanom primeru možemo zaključiti da se od ukupnog iznosa potraživanja tj. 50.000 dinara može očekivati da će 43.400 dinara biti naplaćeno, dok će 6.600 dinara potraživanja biti otpisano, odnosno nenačinljivo. Na osnovu preglednog primera navedenih autora, takođe možemo primetiti da su prethodne analize primenljive u **kratkom roku** predviđanja (30 ili do 90 dana).

4.2. Prognoza kretanja prinosa akcija Beogradske berze

Prema istraživanju (Petković, 2016) ponašanja prinosa akcija na Beogradskoj berzi, čija je osnova teorija Markovljevih lanaca, daljim skraćenim pregledom ovog istraživanja moći ćemo da zaključimo koliki je značaj primene ove teorije u predviđanju kretanja prinosa akcija na finansijskom tržištu. Kretanje prinosa akcija u budućnosti imaće direktni uticaj na odluke potencijalnih investitora tokom njihovih investicionih aktivnosti.

Primer 2: Analizirano je po 252 vrednosti stanja za svaku od izabranih kompanija a cene njihovih akcija posmatrane su prema indeksu BELEX. S obzirom na ogroman broj podataka u njihovoj obradi korišćene su odgovarajuće softverske aplikacije u *Excelu* i programu MATLAB.

Tabela 1. Kompanije koje su korišćene u istraživanju

Oznaka	Naziv kompanije
NIS	Naftna industrija Srbije a. d. Novi Sad
FITO	Galenika Fitofarmacija a. d. Zemun
GMON	Goša montaža a.d. Velika Plana
AERO	Aerodrom Nikola Tesla a. d. Beograd
KMBN	Komercijalna banka a. d. Beograd
VZAS	Veterinarski zavod Subotica a. d. Subotica
IMLK	Imlek a. d. Beograd
IMPL	Impol Seval a. d. Sevojno
BMBI	Bambi a. d. Požarevac
MTLC	Metalac a. d. Gornji Milanovac

Izvor: Petković, 2016, str.54.

Prema podacima sa Berze, koji sadrže cene akcija određenog dana za svaku od kompanija, izračunavan je prinos koji dalje označavamo sa $r_i(t)$ gde je t parametar vremena. Formula koja daje iznos prinosa u danu t glasi:

$$r_i(t) = \ln \frac{p_i(t)}{p_i(t-1)} \quad (13)$$

gde $r_i(t)$ označava cenu akcija u danu t , gde $t \in \{1, 2, \dots, 252\}$ za svaku kompaniju $i \in \{1, 2, \dots, 10\}$. Nakon prikupljanja podataka izvršena je ras-

podela u nekoliko stanja neophodnih za primenu teorije Markovljevih lanaca. Na taj način dobili smo podatke koji su od značaja za potencijalne investitore a koji se odnose na kretanje vrednosti akcija pojedinih kompanija, čime investitorji dobijaju odgovarajuću informaciju o firmi u čije je akcije optimalno investiranje tj. investitor bi ostvario najveći profit. Takva situacija se trenutno događa sa pojedinim akcijama srpskih kompanija, gde čak međunarodni savetnici i finansijske institucije nekim investitorima predlažu ulaganje u akcije srpskih kompanija s obzirom na političku stabilnost i rast BDP-a. Tako je Evropska banka za razvoj dala izjavu i preporuku potencijalnim investitorima da bi bilo bolje kupljene akcije u nekim drugim zemljama zameniti akcijama u Srbiji ili Mađarskoj, kao zemljama sa rastom BDP-a i sa sigurnošću investiranja.

Analiza prinosa, koji se dobijaju promenom cena akcija na Beogradskoj berzi, pokazala je da nema mnogo bitnih promena i da svi prinosi mogu da se klasifikuju u tri reprezentativna stanja. U tom smislu, sa S_1 ćemo označiti stanje kom pripadaju prinosi koji su manji od $-0,5\%$. Sa S_2 ćemo označiti stanje u kom se nalaze svi prinosi koji se kreću u intervalu $[-0,5\% +0,5\%]$ a dobijaju se u slučaju kada se cene akcija u datom trenutku ne razlikuju mnogo od cena istih akcija u nekom prethodnom trenutku t_{i-1} . Na kraju, u stanju S_3 nalaze se svi prinosi koji su veći od $+0,5\%$.

Dalje, za svaku firmu je potrebno odrediti koliko prinosova sadrži svako od navedenih stanja, odnosno S_1 , S_2 i S_3 . Nakon toga treba izračunati verovatnoću s kojom se akcije nalaze u jednom od datih stanja. Te verovatnoće, u suštini, predstavljaju relativne frekvencije koje se izračunavaju kao odnos broja prinosova koji se nalazi u S_1 , S_2 ili S_3 i ukupnog broja prinosova koji u našem slučaju iznosi 252.

U Tabeli 2. prikazani su podaci o broju prinosova koji pripadaju nekom od stanja S_1 , S_2 ili S_3 za svaku od posmatranih kompanija koje su navedene i u Tabeli 1.

Tabela 2. Raspodela prinosa i vrednosti inicijalnih vektora

Naziv	S ₁	S ₂	S ₃	Vektor S ₀		
NIS	64	129	59	0,253968	0,5511905	0,234127
FITO	40	156	56	0,158730	0,619048	0,222222
GMON	25	200	27	0,099206	0,793651	0,107143
AERO	81	89	82	0,321429	0,353175	0,325397
KMBN	64	146	42	0,253968	0,579365	0,166667
VZAS	27	204	21	0,107143	0,809524	0,083333
IMLK	36	189	27	0,142857	0,75	0,103175
IMPL	28	198	26	0,111111	0,785714	0,103175
BMBI	13	232	7	0,051587	0,920635	0,027778
MTLC	33	185	34	0,130952	0,734127	0,134921

Izvor: Petković, 2016, str.56.

Navedene vrednosti u prethodnoj tabeli, takođe, predstavljaju i raspodele verovatnoća; prinosi se nalaze u nekom od razmatranih stanja a to su, prema teoriji Markova, u stvari koordinate vektora S₀. Svaka od verovatnoća p_{ik}, gde i ∈ {1,2,3} a k ∈ {1,2,...,10} dobija se kao količnik prinosa f_i koji se nalazi u stanju S_i i sume svih prinosa kojih ima 252 tj. važi formula:

$$p_{ik} = \frac{f_i}{\sum_{i=1}^3 f_i \sum_{i=1}^3 f_i} \quad (14)$$

Dakle, početni vektor stanja S₀ = [p₁ p₂ p₃] za kompaniju NIS, na osnovu navedene formule, ima sledeće koordinate: S₀ = [0,253968 0,511905 0,234127].

Na osnovu prethodnog razmatranja, možemo dati interpretaciju vektora tj. prognozu kretanja prinosa akcija kompanije NIS. Na osnovu verovatnoće p₁ = 0,253968 možemo tvrditi da su prinosi kompanije NIS manji od -0,5% na osnovu verovatnoće p₂ = 0,511905 možemo reći da se prinosi akcija nalaze u intervalu [-0,5%, +0,5%], dok na osnovu verovatnoće p₃ = 0,234127 možemo zaključiti da su prinosi NIS-a veći od 0,5%. Na potpuno isti način interpretiramo koordinate vektora S₀ za ostale kompanije koje smo istraživali, a koje su navedene u Tabeli 1. Dalje, primenjujemo metodu Markovljevih lanaca i na sve ostale kompanije na potpuno analogan način kao i za NIS. Matrica, koja sadrži broj prelaza, u ovom slučaju glasi:

$$S = \begin{bmatrix} 26 & 25 & 13 \\ 28 & 79 & 22 \\ 9 & 26 & 24 \end{bmatrix} \quad (15)$$

Svaki element s_{ij} u matrici S pokazuje broj prinosa koji iz stanja i prelaze u stanje j . Očigledno, po glavnoj dijagonali matrice S nalazi se broj prinosa koji ostaju u istom stanju. Na osnovu ovih podataka, izračunava se matrica prelaza P koja sadrži prelazne verovatnoće koje se dobijaju kao relativne frekvencije tj. element p_{ij} matrice P predstavlja odnos broja prelaza prinosa iz i -tog stanja u stanje j i ukupnog broja prinosa. Na ovaj način, za kompaniju NIS matrica P ima sledeći oblik:

$$S = \begin{bmatrix} 0,40625 & 0,390625 & 0,203125 \\ 0,217054 & 0,612403 & 0,170543 \\ 0,152542 & 0,440678 & 0,40678 \end{bmatrix} \quad (16)$$

Matrica prelaza P , prema teoriji Markova, ima osobinu da je suma u svakoj vrsti jednaka 1 tj.

$$\sum_{j=1}^3 P_{ij} = 1 \quad ; \quad gde je i = 1,2,3 \quad (17)$$

Na potpuno isti način izračunavaju se i matrice prelaza P za ostale kompanije iz Tabele 1. Sada prema formuli:

$s(t) = s(0) \cdot P^t$, $t \geq 1$ gde je $S(0) = [p_1 \ p_2 \ \dots \ p_n]$ vektor stanja sistema u početnom vremenskom trenutku $t = 0$; izračunavamo vektor S_1 u prvom narednom periodu i dobijamo:

$$S_1 = [0,25 \ 0,5159 \ 0,2341].$$

Dalje, prema teoriji Markova imamo:

$$\begin{aligned} I - P &= \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} 0,40625 & 0,390625 & 0,203125 \\ 0,217054 & 0,612403 & 0,170543 \\ 0,152542 & 0,440678 & 0,40678 \end{bmatrix} \\ &= \begin{bmatrix} 0,59375 & -0,390625 & -0,203125 \\ -0,217054 & 0,387597 & -0,170543 \\ -0,152542 & -0,180678 & 0,59322 \end{bmatrix} \end{aligned}$$

pa na osnovu:

$$s^* = s^* \cdot P \text{ or } s^* \cdot (I - P) = 0 \quad (19)$$

gde je I – jedinična matrica reda n . Jednačine koje se dobijaju nazivaju se ergodične jednačine i omogućavaju uz korišćenje dodatnog uslova:

$$\sum_{i=1}^n p_i^* = 1 \quad (20)$$

nalaženje ergodičnih verovatnoća $p_1^* p_1^*$. Sada formiramo sistem ergodičnih jednačina:

$$\begin{aligned} 0,59375 p_1^* p_1^* - 0,217054 p_2^* p_2^* - 0,152542 p_3^* p_3^* &= 0 \\ -0,390625 p_1^* p_1^* + 0,387597 p_2^* p_2^* - 0,44067 p_3^* p_3^* &= 0 \\ -0,203125 p_1^* p_1^* - 0,170543 p_2^* p_2^* + 0,59322 p_3^* p_3^* &= 0 \end{aligned} \quad (21)$$

Na osnovu toga konačno dobijamo ergodični vektor s^* čije su koordinate ergodične verovatnoće:

$$s^* = [0,2491 \ 0,5170 \ 0,2339] . \quad (22)$$

Interpretirajući vektor (22), možemo dati prognozu sa verovatnoćom $p_1^* p_1^* = 0,2491$ da će u budućnosti prinosi akcija kompanije NIS biti manji od $-0,5\%$, sa verovatnoćom $p_2^* p_2^* = 0,5170$ prinosi akcija NIS-a kretaće se u intervalu $[-0,5 \text{ } +0,5]$, dok će prinosi akcija sa verovatnoćom $p_3^* p_3^* = 0,2339$ biti veći od $0,5\%$.

Na potpuno isti način izvršena je i analiza svih ostalih kompanija iz Tabele 1. i dobijeni su odgovarajući vektori distribucija verovatnoća u prvom periodu, kao i ergodični vektori koji su prikazani za svaku kompaniju posebno u Tebeli 3.

Tabela 3. Vektori distribucija u prvom narednom periodu i ergodični vektor stanja za sve posmatrane kompanije.

Naziv	Vektor	S_1	S_2	S_3
NIS	S_1	0,2500	0,5159	0,2341
	S^*	0,2491	0,5170	0,2339
FITO	S_1	0,1587	0,6151	0,2262
	S^*	0,1592	0,6141	0,2267
GMON	S_1	0,1032	0,7897	0,1071
	S^*	0,1029	0,7894	0,1077
AERO	S_1	0,3241	0,3532	0,3254
	S^*	0,3214	0,3532	0,3254
KMBN	S_1	0,2540	0,5833	0,1627
	S^*	0,2537	0,5850	0,1614
VZAS	S_1	0,1071	0,8135	0,0794
	S^*	0,1066	0,8157	0,0777
IMLK	S_1	0,1389	0,7540	0,1071
	S^*	0,1381	0,7552	0,1068
IMPL	S_1	0,1111	0,7857	0,1032
	S^*	0,1111	0,7857	0,1032
BMBI	S_1	0,0516	0,9206	0,0278
	S^*	0,0516	0,9206	0,0278
MTLC	S_1	0,1310	0,7341	0,1349
	S^*	0,1310	0,7341	0,1349

Izvor: Izvor: Petković, 2016, str. 59.

Analizom rezultata iz Tabele 3. možemo izdvojiti četiri kompanije (od njih deset koje smo istraživali) kod kojih je verovatnoća da se prinosi nalaze u stanju S_3 veća od verovatnoće da se nalaze u stanju S_1 (str. 43–60). To su FITO, GMON, AERO i MTLC. Dakle, na osnovu analize o kretanju prinosa akcija izabranih kompanija teorijom Markov-

ljevih lanaca dobijeni su rezultati koji bi bili interesantni za potencijalne investiture u donošenju odluka u koju kompaniju treba investirati. Naravno da su to one kompanije čiji su prinosi veći od 0,5% (Petković, Božinović, Stojanović, 2018). Na kraju, moramo istaći činjenicu da metodologijom Markovljevih lanaca nije opisan rizik od ulaganja u pojedine kompanije, te je to možda i nedostatak ove metode.

Drugi matematički modeli u ekonometriji koji uključuju i problem rizika znatno su komplikovaniji za primenu, pre svega zbog broja parametara koje uključuju u svoj model (Petković, 2016, str. 60). Međutim, kada se napravi komparativna analiza razultata dobijenih drugim ekonometrijskim metodama, lako se vidi da se dobijeni rezultati veoma malo razlikuju (prethodno navedeno može biti polazna pretpostavka budućih kvantitativnih istraživanja).

4.3. Pregled odabranih istraživanja Markovljevih modela nakon globalne finansijske krize – kvalitativna analiza

Nakon globalne finansijske krize, kvalitativnim pristupom, autori zapažaju izuzetno veliki broj naučnih radova i publikacija u kojima se podrazumeva modifikacija modela koji se temelje na Markovljevim procesima a bili su korišćeni pre globalne finansijske krize. Paralelno s razvojem velikog broja složenih softverskih rešenja u ovoj oblasti dolazi i do promene u smislu shvatanja prirode samog rizika kojem se pristupa s mnogo većom pažnjom nakog finansijske krize. Takođe, najveći broj istraživanja podrazumeva korišćenje većeg broja modela predviđanja (komparativne analize), te na taj način ostvarenje veće pouzdanosti u analizi rezultata.

Data su četiri glavna doprinosa koji mogu poslužiti za razna predviđanja u sektoru finansija nakon globalne finansijske krize a podrazumevaju modifikacije određenih Markovljevih lanaca (Tenyakov, 2014, str. 171): (1) predviđanje fluktuacije cena robnih terminskih ugovora; (2) predviđanje nelikvidnosti putem OU-multivarijantnog modela (eng. *OU-multivariate model*) zahvaljujući kojem je utvrđeno da kriza 2008/2009. godine nije bila okidač za stvaranje režima nelikvidnosti, već je takav režim postojao dugo pre izbijanja krize; (3) implementaci-

ja strategije trgovanja podržana integracijom dva algoritma filtriranja, gde je pokazano da je u finansijskom sektoru moguće postići uspešno algoritamsko trgovanje; (4) modeliranje kretanja devizne stope za visokofrekventno trgovanje korišćenjem HMM modela pod okvirom bez kašnjenja (eng. *HMM under a zero-delay framework*).

Kritzman (2012) u svom istraživanju predstavlja HMM model sa dvema državama, u cilju predviđanja režima tržišne turbulencije, inflacije i indeksa industrijske proizvodnje. Nguien (2014) je koristio HMM model za predviđanje ekonomskih režima i cena akcija (HMM model, skriveni Markovljev model koji uvode Baum i Petrie 1966. godine; eng. *The Hidden Markov model is a stochastic signal model introduced by Baum and Petrie*). U jednom od poslednjih istraživanja sa ovom temom navodi se primena skrivenih Markovljevih modela za trgovinu akcijama, u smislu donošenja optimalnih investicionih odluka, promena cena akcija i sl. (Nguyen, 2018, str. 1).

Kada je reč o istraživanjima u Republici Srbiji, Kožul objašnjava Markovljev i Vinerov proces i osnove finansijskog kalkulusa u odnosu na prinos na investicije putem tržišne cene rizika, što dovodi do zaključka da su razlike između očekivanog prinosa na hartiju od vrednosti i bezrizična kamatna stopa povezane sa osnovnom volatilnošću, pri čemu investitori mogu da očekuju veće prinose za volatilnije finansijske instrumente kako bi oni ostali konkurentni na tržištu (Kožul, 2017). Kako se volatilnost prinosa na neki finansijski derivat bude povećavala tako će investitori zahtevati veću bezrizičnu kamatnu stopu na tržištu. Istraživanja o procesima i finansijskom modeliranju (Kožul, 2017, str. 60) možemo pronaći i u starijim izvorima: Harrison (1985), Hull (1997), Jarrow i Turnbull (1996), Kushner (1995), Musiela i Rutkowski (1997), Neftci (2000), Wilmot, Howison i Dewyanne (1995) i Wilmott (2007). Kod ovih autora istraživanja se uglavnom usmeravaju na prognoze finansijskih instrumenata, odnosno na prognoziranje kompleksnih finansijskih derivata (fjučersa, opcija i sl.).

Na osnovu primera koji smo naveli za primenu Markovljevih procesa na Beogradskoj berzi, zaključujemo da je istraživanje jasno identifikovalo nekoliko kompanija u koje je optimalno investirati od ukupno deset analiziranih. Takođe, od 2018. godine zakonodavni propisi (Zakon o računovodstvu RS, 2018) upućuju na primenu standarda

MSFI 9 – finansijski instrumenti (eng. *IFRS 9 Financial Instruments*), gde kompanije prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja navode da pri određenim bilansnim pozicijama vrše predviđanja prema Markovljevom pristupu, o čemu će u nastavku biti reči (NBS i IFRS, 2019). Primenjena standarda *MSFI 9 – finansijski instrumenti* počela je 2018. godine za godišnje finansijske izveštaje.

4.4. Procena obezvređenja finansijskih sredstava – bankarski sektor

Kada je reč o analizama poslovanja u finansijskom sektoru i upravljanju rizicima kojima se posvećuje najviše pažnje, primenu Markovljevih procesa za predviđanje rizika koriste i razne banke i osiguravajuća društva u Republici Srbiji, uz jasnu naznaku koji model koriste (informacije uz zvanične napomene uz finansijske izveštaje). Kvalitetno finansijsko izveštavanje podrazumeva obelodanjivanje svih vrsta procena rizika, te obelodanjivanja bilansnih pozicija prema MRS (međunarodni računovodstveni standardi) i MSFI (međunarodni standardi finansijskog izveštavanja) (Babić, 2018, str. 18; i Babić, Petković, Romić, 2019, str. 3).

Primer 3 – Banka Intesa: Prilikom *lifetime* projekcije obezvređenja finansijskih sredstava, banka, po prethodno analiziranoj metodologiji, koristi upravo Markovljev pristup prilikom svojih internih prognoza. Različiti nivoi obezvređenja imaju za rezultat različite načine obračuna očekivanih kreditnih gubitaka:

- Nivo 1:* dvanaestomesecni očekivani kreditni gubici,
- Nivo 2:* 2 i 3 *lifetime* očekivani kreditni gubici.

Ovde primećujemo klasifikaciju, kao što smo u početnim tačkama rada klasifikovali nivoe potraživanja po ročnosti – do 30 dana; od 30 do 90 dana i one nenaplative. U kontekstu obračuna *lifetime* očekivanih kreditnih gubitaka, Banka je razvila metodologiju za utvrđivanje EAD-a (Exposure at Default) za sve periode do konačne ročnosti finansijskog instrumenta. Za proizvode koji se amortizuju i za koje su raspoloživi planovi otplate, budući EAD se utvrđuje na osnovu planova otplate. Za

ostale proizvode koristi se EAD na datum izveštavanja korigovan faktorima kreditne konverzije. Faktori kreditne konverzije, u zavisnosti od vrste proizvoda i segmenta, mogu biti regulatorni ili interno obračunati na osnovu istorijskih podataka o korišćenju raspoloživih limita. Kao osnova za obračun *lifetime* PD parametra korišćeni su postojeći (Basel II) PD modeli uskladjeni sa zahtevima MSFI 9:

- Prelazak sa TTC (Through the cycle) na PIT (Point in time) koncept,
- Uvođenje koeficijenata (kao korekcije PD-a) koji odražavaju makroekonomski uticaj na parametar za buduće periode korišćenjem tri scenarija (najverovatniji, najpovoljniji, nepovoljan),
- *Lifetime* projekcija – korišćen je Markovljev pristup (Banca Intesa, 2018, str. 77).

Na sličan način, prognoze rizika u raznim segmentima vrše i druge banke: VTB banka (VTB banka, 2017), Direktna banka (Direktna banka, 2017) i sl.

4.5. Sektor osiguranja

Ekonomski razvoj u Republici Srbiji pratio je i razvoj tržišta osiguranja. Među najznačajnijim događajima su privatizacija državnih osiguravajućih društava, smanjenje prepreka trgovini i liberalizacija tržišta (Njegomir, Stojić, 2011). I ovaj sektor u savremenim tržišnim uslovima mora vršiti razna prognoziranja u oblasti upravljanja svojim rizicima i ono što je najkarakterističnije za sektor osiguranja jeste upravo upravljanje portfeljom. Posebna pažnja u novijim radovima posvećuje se proceni rizika koja zahteva sistematičan pristup u identifikovanju i analizi opasnosti. Zbog kompleksnosti i nepredvidivosti prirodnih i tehničko-tehnoloških opasnosti, različiti pristupi procene rizika i procene sistema predstavljaju sve veći izazov i nužnost u sferi upravljanja katastrofalnim rizicima, gde takođe nalazimo primene stohastičke analize i Markovljevog pristupa (Kerkez, Ivanović, 2016, str. 29–31). Isti slučaj je i u analizi promene rizičnosti portfelja u sektoru osiguranja (Rašeta, 2009, str 306).

5. Zaključak

U ovom radu su sa teorijskog aspekta, a potom i prema matematičkim izrazima analizirani opšti stohastički procesi, kao i Markovljevi modeli, kao poseban tip stohastičkih procesa. Nakon dobijenog metodološkog instrumentarijuma usledilo je obelodanjivanje i analiza odabranih postojećih kvantitativnih istraživanja iz ove oblasti, između ostalih: primena modela za određivanje stanja potraživanja u kompaniji i prognoza kretanja prinosa akcija Beogradske berze. Dalje, kvalitativnom analizom su predstavljena i odabrana istraživanja Markovljevih modela nakon globalne finansijske krize, zatim primena Markovljevih procesa u proceni obezvređenja finansijskih sredstava u bankarskom sektoru, kao i u sektoru osiguranja. Ono što ovih istraživanjem možemo zaključiti je da su Markovljevi modeli temeljan instrumentarium mnogih modifikovanih modela u predviđanju budućih događaja. Takvi modeli su izuzetno značajni, kada su u pitanju predviđanja u kratkom roku i izuzetno su jednostavnii za primenu. Nedostatak primene ovih modela može biti taj što Markovljev model ne opisuje rizik od ulaganja u pojedine akcije kompanija, a s druge strane njihova primena može biti izuzetno značajna prilikom komparativne analize sa nekim drugim modelima u svrhu provere rezultata predviđanja i sl. Kao što smo i prikazali, bez obzira na to koji sektor privrede je u pitanju, Markovljevi modeli su značajni za sve kompanije, odnosno nalaze široku primenu u oblasti finansija. Ovaj rad ne donosi inovativne rezultate, već na jedan pregledan i sistematičan način prikazuje ključni instrumentarium iz ove oblasti. Cilj rada je bio da sistematično prikaže ključne segmente modela upravljanja rizikom kada su, od mnoštva mogućih, temelj Markovljevi procesi i primene u oblasti finansija. Identifikovana je primena navedenih procesa i modela u ovoj oblasti, što otvara mogućnost širih empirijskih istraživanja.

Literatura

- Alexander, C. (2008). *Quantitative Methods in Finance*. John Wiley & Sons Inc., USA. Preface to Volume I, 1. (Link: <https://www.pdfdrive.com/market-risk-analysis-quantitative-methods-in-finance-d5943149.html>, dostupno dana: 26. 04. 2019. godine), str. 1.
- Babić, N. (2018). *Karakteristike i značaj računovodstvenih politika segmenata izveštavanja na primeru dva entiteta*. Deo: *Finansijsko izveštavanje u Republici Srbiji*. Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu. Master rad, neobjavljen rad., str. 18.
- Babić, N., Petković, Đ., Romić, L. (2019). *Savremeni računovodstveni aspekti poslovnog odlučivanja u strategijskom menadžmentu*. Deo: Uvod. XXIV Internacionalni naučni simpozijum Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u strategijskom menadžmentu. Subotica, Republika Srbija, str. 5.
- Babić, N., Petković, Đ., Romić, L. (2019). *Karakteristike i značaj računovodstvenih politika segmenata izveštavanja*. Deo: *Finansijsko izveštavanje u Republici Srbiji*. Međunarodni naučni simpozijum EkonBiz 2019, Bijeljina, str. 3.
- Backović, M., Vučeta, J., Popović, Z. (2012). *Ekonomsko matematički metodi i modeli*. Ekonomski fakultet Beograd. Beograd, str. 597–610.
- Banka Intesa. (2018). *Zvanični finansijski izveštaj za 2018. godinu*. Napomene uz finansijske izveštaje (Link: https://www.bancaintesa.rs/upload/BANCA_INTESA_Izvestaj_revizora_i_Pojedinacni_finansijski_izvestaji_2018_final.pdf, dana: 25. 05. 2019. godine), str. 77.
- Basharin, G., Langville, A., Naumov, V. (2004). *The life and work of A.A. Markov*. Linear Algebra and its Applications Volume 386, 15 , Pages 3–26. USA. (Link: http://www.meyn.ece.ufl.edu/archive/spm_files/Markov-Work-and-life.pdf, dostupno dana: 20. 04. 2019. godine), str. 13.
- Bäuerle, N., Rieder, U. (2011). *Markov Decision Processes with Applications to Finance*. Springer Heidelberg Dordrecht London New York. (Link: http://www.smv.gob.pe/Biblioteca/temp/catalogacion/Markov_Decision_Processes.pdf, dostupno dana: 20. 03. 2019. godine), str 15.
- Beasley, J. (2019). *Markov processes examples*. Societies – UK and USA. (Link: <http://people.brunel.ac.uk/~mastjjb/jeb/or/moremk.html> , dostupno dana: 07. 04. 2019. godine), str. 1-9.
- Capinski, M., Zastawniak, T. (2003). *Mathematics for Finance: An Introduction to Financial Engineering*. Springer-Verlag London Limited. United States of America. (Link: <http://poincare.matf.bg.ac.rs/~kmiljan/UFM.pdf>, dostupno dana: 20. 03. 2019. godine), str. 91.
- Direktna banka. (2017). *Zvanični finansijski izveštaj za 2017. godinu*. Napomene uz finansijske izveštaje, deo: Upravljanje rizikom. (Link: <https://www.direktnabanka.rs/uploads/main/financial-reports/Finansijski%20izve>

- s%CC%8Ctaji%2031.12.2017.godine%20i%20izves%CC%8Ctaj%20nezavisnog%20revizora.pdf , dostupno dana: 22. 03. 2019. godine).
- Dunbar, S. (2011). *Mathematical Modeling in Finance with Stochastic Processes*. (Link:http://www.math.unl.edu/~sdunbar1/MathematicalFinance/Lessos/Book/BookMaster/mathfinance_book.pdf , dostupno dana: 17. 04. 2019. godine), str. 8.
- Fabris, N. (2018). *Jesenje zasedanje MMF-a*. Gostujuće predavanje na Ekonomskom fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu. Beleške autora, *neobjavljen rad*.
- Hess S. (2004). *Stohastički modeli u upravljanju lučkim sustavom*. Sveučilište u Rijeci, Pomorski fakultet u Rijeci, Rijeka. (Link: <https://svkri.uniri.hr/files/DUF-587.pdf> , dostupno: 20. 03. 2019. godine), str. 29–35; 37.
- Hess, S., Fabian, A., Hess, M. (2008). *O problemima modeliranja prometnih sustava u svrhu praćenja uspješnosti poslovanja*. Časopis: Pomorstvo, Vol. 22 No. 2. Rijeka. (Link:<https://hrcak.srce.hr/31007> , dostupno dana: 28. 03. 2019. godine), str. 159.
- Hilgers, P., Langville, A. (2006). *The five greatest applications of Markov Chains. The Five Greatest Applications of Markov Chains*. Proceedings of the Markov Anniversary Meeting. Boson Press. (Link: <http://langvillea.people.cofc.edu/MCApps7.pdf> , dostupno dana: 03. 04. 2019. godine), str. 1–14.
- IFRS. *IFRS 9 – Financial Instruments*. Deloitte.
(Link: <https://www.iasplus.com/en/standards/ifrs9> , dostupno dana: 03. 06. 2019. godine), str. 1–3.
- Janićijević, I. (2016). *Utvrđivanje uticaja ulaznih elemenata procesa na kvalitet proizvoda, usluga i softvera*. Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 102.
- Kenton, W. (2018). *Markov Analysis*. (Link: <https://www.investopedia.com/terms/m/markov-analysis.asp> , dostupno dana: 20.04.2019. godine).
- Kerkez, M., Ivanović, I. (2016). *Katastrofalni rizici i osiguranje*. Megatrend revija, Beograd. Vol. 13, № 2. (Link: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-3159/2016/1820-31591602017K.pdf>, pristupljeno dana: 21. 04. 2019. godine), str. 29–31.
- Knill, O. (2009). *Probability Theory and Stochastic Processes with Applications*. Overseas Press India Private Limited (Link: <http://www.math.harvard.edu/~knill/books/KnillProbability.pdf> , dostupno dana: 29. 04. 2019. godine), str. 16.
- Kožul, N. (2017). *Tržišna cena rizika*. Časopis Bankarstvo, 2017, vol. 46, br. 1, UBS, Beograd. (<http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2017/1/Bankarstvo-1-2017-Kozul.pdf> , dana: 17. 02. 2019. godine), str. 64–65.
- Kritzman, M., Page, P., Turkington, D. (2012). *Regime Shifts:Implications for Dynamic Strategies*. Financial Analysts Journal 68, str. 22–39 (Link: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2064801, dostupno: 21. 05. 2019. godine).

- Levin, D., Peres, Y., Wilmer, E., (2008). *Markov Chains and Mixing Times*. AMS, USA. American Mathematical Society.
(Link:<https://books.google.rs/books?id=6Cg5Nq5sSv4C&pg=PA34&dq=Markov%27s+transitive+matrix+%CE%A1%3D&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwj-vNKz5djiAhVhsYsKHZLbAs4QuwUILDAA#v=onepage&q=Markov's%20transitive%20matrix%20%CE%A1%3D&f=false>, dostupno dana: 21. 03. 2019. godine), str. 47–60.
- MSFI 9 – Finansijski instrumenti. (Link: <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-9-financial-instruments/> , dostupno dana: 21. 04. 2019. godine).
- Myers, D., Wallin, L., Wikström, P. (2017). *An introduction to Markov chains and their applications within finance*. Mathematical Sciences - Chalmers University of Technology and University of Gothenburg, Sweden
(Link: <http://www.math.chalmers.se/Stat/Grundutb/CTH/mve220/1617/readingsprojects16-17/IntroMarkovChainsandApplications.pdf> , dostupno dana: 21. 03. 2019. godine), str. 1–8.
- NBS. Narodna Banka Srbije. (2019). *Implementacija MSFI 9 u bankama*. (Link: https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_10/index.html , dostupno dana: 01. 06. 2019. godine), str 1.
- Nedeljković, J. (2011). *Uopšteni stohastički procesi*. Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
(Link:http://www.dmi.uns.ac.rs/site/dmi/download/master/primenjena_matematika/JelenaNedeljkovic.pdf, dostupno dana: 20. 04. 2019. godine), str.11.
- Nguyen Nguyen Thi. (2014). *Probabilistic Methods in Estimation and Prediction of Financial Models*. PhD thesis, Florida State University, Tallahassee, FL, USA, str. 27. (Link: <http://fsu.digital.flvc.org/islandora/object/fsu%3A254481> , dostupno: 21. 05. 2019. godine).
- Nguyen, N. (2018). *Hidden Markov Model for Stock Trading*. Department of Mathematics & Statistics at Youngstown State University, 1 University Plaza, Youngstown, OH 44555, USA. Int. J. Financial Stud. 2018, 6, 36
(Link: <https://www.mdpi.com/2227-7072/6/2/36> , dostupno dana: 21. 05. 2019. godine).
- Njegomir, V., Stojić, D. (2011). *Liberalisation and Market Concentration Impact on Performance of the Non-Life Insurance Industry: The Evidence from Eastern Europe*. The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice January 2011, Volume 36, Issue 1, pp 96 (Link: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1057%2Fgpp.2010.32.pdf> , dostupno dana: 21. 04. 2019. godine).
- Pardoux, E. (2008). *Markov Processes and Applications. Algorithms, Networks, Genome and Finance*. (Link:https://doc.lagout.org/science/0_Computer%20Science/2_Algorithms/Markov%20Processes%20and%20Applications_%20Algorithms%2C%20Networks%20Genome%20

- and%20Finance%20%5BPardoux%202009-01-07%5D.pdf, dostupno dana: 19.03.2019. godine), str. 17.
- Petković, N. (2016). *Matematički modeli optimizacije poslovnih procesa*. Beograd. (Link:<http://fmz.edu.rs/novi/download/disertacije/2016/Nina%20Petkovic/Disertacija%20Nina.pdf> , dana: 25. 03. 2019. godine), str. 43–60.
- Petković, N., Božinović, M., Stojanović, S. (2018). Optimizacija portfolija primenom Markovljevih lanaca. Časopis, Analji Ekonomskog fakulteta u Subotici, Subotica, str. 2–11.
- Pukite, J. Pukite, P. (1998). *Modeling for reliability analysis: Markov modeling for reliability, maintainability, safety and supportability analyses of complex systems*. IEEE Press, Inc., New York, str. 198–211.
- Rašeta, J. (2009). *Finansijska i aktuarska matematika*. Beograd (Link: <https://vdocuments.site/us-finansijska-i-aktuarska-matematika.html> , dostupno dana: 21. 04. 2019. godine), str. 298. i 306.
- Seneta, E. (2006). *Markov and the creation of Markov chains*. School of Mathematics and Statistics, University of Sydney, NSW, Australia. (Link: <http://www.maths.usyd.edu.au/u/eseneta/senetamcfinal.pdf>, dostupno dana: 28. 05. 2019. godine), str. 9–13.
- Stanojević, S., Đorđević, N., Volf, D. (2017). *Primena kvantitativnih metoda u predviđanju poslovanja privrednih društava*. Beograd, Oditor-časopis za Menadžment, finansije i pravo 3 (1), 92-101, str. 92, (Link: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-401X/2017/2217-401X1701092S.pdf> , dana: 18. 02. 2019. godine).
- Teall, J., Hasan, I. (2002). *Quantitative methods for finance and investments*. (Link: <https://books.mec.biz/tmp/books/TPMYHLYLPLCGGS6VI726.pdf> , dostupno dana: 19. 04. 2019. godine), str. 2.
- Tenyakov, A. (2014). *Estimation of Hidden Markov Models and Their Applications in Finance*. The University of Western Ontario. (Link: <https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=3670&context=etd> , dostupno dana: 21. 03. 2019. godine), str. 171.
- Ulm University. (2019). *General theory of stochastic processes*. Department of Mathematics. Germany. (Link: https://www.uni-ulm.de/fileadmin/website_uni_ulm/mawi.inst.110/lehre/ws13/Stochastik_II/Skript_1.pdf , dostupno dana: 21. 03. 2019. godine), str. 1–11.
- VTB banka. (2017). *Zvanični finansijski izveštaj za 2017. godinu*. Napomene uz finansijske izveštaje, deo: Upravljanje rizikom. (Link: https://www.apibank.rs/wp-content/uploads/2017/05/VTB-Banka_Finansijski-izvestaji-za-2017.-godinu.pdf , dana: 21. 03. 2019. godine).
- Zakon o računovodstvu. (“Sl. glasnik RS”, br. 62/2013 i 30/2018), (Link: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_racunovodstvu.html , dostupno dana: 03. 06. 2019. godine), str. 1–3, član 1–3.

APPLICATION OF MARKOV PROCESSES IN FINANCE

ABSTRACT: *Following the 2008 global financial crisis to date, the global economy has been characterized by increased regulation in every sector, and a particular attention given to risk analysis. Predicting future events has become the primary goal in all segments, because the protection against risks in modern business (e.g. frequent changes in market conditions) has become the key to success. The research method used is based on qualitative research, as well as the analyses of pre-existing quantitative studies. The subject of this research is a comprehensive examination of possible applications of Markov processes in the finance sector. The aim of this examination is to identify the key methodological segments in a qualitative sense, and to explain the mathematical instruments used in this field. The expected results of the research will not contain any new or empirical data. The purpose of this paper is to present and emphasize the significance of Markov processes, and the possibilities of their wide application in economics and finance.*

KEY WORDS: *stochastic processes, Markov processes, finance – application*

Radovan Pejanović¹

UDC 316.32/.42

Originalni naučni rad

Primljen: 25. 11. 2019.

Prihvaćen: 15. 12. 2019.

RAZVOJNI PROBLEMI GLOBALNOG DRUŠTVA (Ideje savremenih svetskih ekonomista)

ABSTRAKT: Autor razmatra (do)sadašnji razvojni koncept na globalnom i nacionalnom nivou kroz prizmu ideja vodećih svetskih ekonomista. Stiglic zagovara koncept „progresivnog kapitalizma“ koji bi se zasnivao na skladnom odnosu države i tržišta. Tirol ističe nužnost respektovanja opštег dobra i usklađivanja ličnih, grupnih (privatnih) i javnih interesa. Piketi iznosi problem nejednakosti u društvu koje stvara kapital i njegova logika i zalaže se za nužnost progresivnog oporezivanja. Brehman ističe značaj socijalne funkcije države i iznosi ideju univerzalnog osnovnog dohotka u društvu. Marijana Macukato ističe značaj preduzetničke funkcije države.

KLJUČNE REČI: globalni razvojni model, ideje svetskih ekonomista, država, tržište.

1. Uvod

Savremeno društvo karakteriše trijumf ekonomije nad humanističkim vrednostima. Tržišna privreda je postala vodeći, pa i jedini model ustrojstva našeg društva. Moćno tžište izneditrilo je *homo ekonomikusa* koji gradi svet bez milosti i saosećanja prepušten zadovoljavanju

¹ Dr Radovan Pejanović, redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu (pejanovic@uns.ac.rs)

ličnih interesa, sklon razaranju društvenih veza i vrednosti koje počivaju na ljudskom dostojanstvu, spreman za ograničavanje javnog odlučivanja, eksploatišući prirodnu sredinu. Ovu, gotovo tradicionalnu, kapitalističku praksu opisao je još u 18. veku Adam Smit, koji u delu „Bogatstvo naroda“ govori o ljudima koji „poseduju društvo“ (trgovci i fabrikanti). Danas je taj i takav neoliberalni model ekonomije doveo do finansijske krize, rasta stope nezaposlenosti i nejednakosti, ekološkog kraha, klimatskih promena, krize evropskih integracija, geopolitičke nestabilnosti i migrantske krize, rasta populizma i ugroženosti demokratije, deficit-a svesti o zajedničkom cilju.

Sve je to posledica „mita o rastu“ od kog robuje globalno društvo. Reč je, naime, o kategoričnom imperativu rasta bez obzira na posledice koje su sve više neodržive. Kategorija rasta postala je *forma mentis* – stanje duha. Rast do beskraja vidi ljude samo kao proizvođače i potrošače robe. Zaboravlja se stara grčka mudrost: „Onaj ko ne poznaje svoje granice, neka se boji sudbine“².

Kojim pravcem dalje? U vreme svekolike društveno-ekonomske krize dragocene su ideje poznatih svetskih ekonomista, što je upravo i cilj ovoga rada. Pošto nam „ideje uređuju život, moramo voditi brigu o njima, ne toliko zato da bismo znali više, koliko da u svoje znanje unesemo red“ (Galimberti, 2018, str. 9,10). Ovo stoga što su „[...] naši problemi deo naših života, a taj život iziskuje da ideje kojima ga tumačimo moramo da lečimo“ (Galimberti, 2018, str. 9,10).

Gotovo svi savremeni veliki ekonomisti (Štiglic, Tirol, Krugman, Rodrik, Piketi, Macukato, Milanović i drugi) već duže vreme upozoravaju svet na neodrživost (do)sadašnjeg modela razvoja i na nužnost prelaska na održivi razvojni model (Pejanović, 2019). Njima se pridružuju i filozofi.

² Duboko promišljanje sveta u kom živimo daje nam ovogodišnji (2019) dobitnik Nobelove nagrade za književnost, Peter Handke. U romanu „Veliki pad“, glavni junak, kretajući se od predgrađa metropole ka centru, susreće se sa beskućnicima i imigrantima. Ništa nije bolje ni kada kroči u samo srce grada u kom su ljudi otuđeni i pod pogubnim uticajem savremene tehnologije.

2. Ideje Stiglica, Tirola, Pketija

Američki ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade, Džozef Stiglic³, konstatuje da je „neoliberalni eksperiment doživeo spektakularni fijasko“. U nedavno objavljenom autorskom tekstu *Nakon neoliberalizma*, Stiglic zagovara koncept „progresivnog kapitalizma“ zasnovan na četiri prioriteta (Stiglic, 2019). Prvi prioritet je ponovno uspostavljanje ravnoteže između tržišta, države i civilnog društva. Vlade su dužne, po mišljenju Stiglica, da oblikuju i ograničavaju tržišta putem regulacije, pre svega, životne sredine, zdravstva, bezbednosti i drugih vrsta regulacije. Posao vlade, prema mišljenju ovog autora, jeste da radi ono što tržište ne može ili neće, kao što su investiranja u nauku, tehnologiju, obrazovanje i zdravlje ljudi. Drugi prioritet je prepoznavanje da je „bogatstvo nacija“ rezultat društvene organizacije zasnovane na vladavini prava podvrgnutoj demokratskim proverama. Treći prioritet je suočavanje sa sve većom koncentracijom tržišne moći krupnih kompanija koje drže monopol na tržištu. Četvrta ključna stavka na progresivnoj agendi jeste raskidanje veze između ekonomske moći i političkog uticaja.

Stiglic zbog svega ovoga predlaže sveobuhvatnu agendu u unapred skiciranim okvirima uz napomenu da se iz globalne krize može izići globalnim merama i to uz konsenzus, obaveznost i odgovornost svih aktera na međunarodnoj sceni. To je, kako zaključuje Stiglic, „najizvodljivija i najživopisnija alternativa ideologiji koja očito nije uspela“. Predložena agenda predstavlja najbolju priliku da izbegnemo ozbiljne ekonomske i političke probleme pred kojima se svet danas nalazi, smatra Stiglic.

Francuski ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade, Žan Tirol, u delu *Ekonomija za opšte dobro* postavlja pitanja (Tirol, 2019): gde je nestala težnja ka opštem dobru i na koji način ekonomija može doprineti njenom postizanju? Opšte dobro je višedimenzionalni pojам kom se moramo vratiti. On uključuje uvažavanje demokratije, socijalne politike, životne sredine, kupovne moći, zaposlenosti, privatnog života, zatim moralnih vrednosti, religije, kulture, duhovnosti itd. Tirol pritom upozorava da se treba čuvati krajnosti, odnosno da ne smemo iz tržišnog fundamentalizma preći u državni totalitarizam. Kao što se lično dobro

³ Autor dela „Slobodan pad“, „Velika podela“, „Evro“ ...

ne sme ostvarivati na uštrb opštег dobra, isto tako se ne sme ni opšte dobro ostvarivati na račun ličnog dobra. Zbog toga Tirol prihvata geslo: *da tržišnoj privredi, ne tržišnom društvu!* Država i tržište, po mišljenju ovog autora, treba da se međusobno dopunjaju. Država ima potrebu za regulacijom a tržište za konkurencijom. Nova uloga države jeste „da odredi pravila igre i interveniše kako bi ublažila nesavršenost tržišta, a ne da zameni tržište“ (Tirol, 2019). Tirol navodi primere pogrešnih industrijskih politika koje sprovodi država. Zbog toga je, kako smatra Tirol, nužna reforma države kako bi bila sposobna da preuzme novu ulogu u društvu u cilju opšte dobrobiti (Tirol, 2019). Kada je u pitanju tržište, Tirol smatra da tržišna ekonomija nije niti treba da bude cilj. Ona je, u najboljem slučaju, sredstvo i to veoma nesavršeno sredstvo, ako se ima u vidu moguće razmimoilaženje ličnih interesa pojedinaca, društvenih grupa i nacija, s jedne strane, i opštег interesa, s druge strane. To, prema Tirolu, ne bi smelo da bude osnov za podozrenje prema tržištu. S tim u vezi, on navodi primer skandinavskih zemalja, gde država u potpunosti prihvata tržišnu ekonomiju, ali i pribegava oporezivanju s ciljem ublažavanja nejednakosti.

U traganju za činiocima koji bi trebalo da pomire, koliko god je to moguće, lične i zajedničke interese, Tirol predlaže uspostavljanje adekvatnih i jakih institucija društva. On, takođe, smatra da u društvu treba da se otvori rasprava o ciljevima opšte dobrobiti i da se razviju politike pomoću kojih bi se koncept opšte dobrobiti ostvario i realizovao. Pored toga, Tirol poručuje da savremena država mora imati finansijska sredstva da održava sistem socijalne zaštite koji je važan za funkcionisanje društva. To se može postići ukoliko se reformiše (racionalizuje) javni sektor i time se smanje troškovi, bez remećenja njihove funkcionalnosti („trošiti manje, a smislenije“).

Govoreći o ulozi ekonomije, Tirol podvlači da ekonomija nije (niti treba da bude) u službi privatnog vlasništva i ličnih interesa, niti pak onih koji bi želeli da koriste državu kako bi nametnuli svoje vrednosti ili postigli prevlast svojih interesa. Ekonomija treba da odbija prevlast tržišta, ali i prevlast države. Ekonomija je (morala bi biti) u službi opšte dobrobiti a cilj joj je (ili treba da bude) da učini svet boljim. Kako bi to postigla treba da prepozna institucije i politike koje će zastupati opšti interes, smatra Tirol. Ekonomija proučava situacije u kojima je

individualni interes usklađen s težnjom ka blagostanju zajednice, kao i one situacije u kojima on predstavlja prepreku. Jedna od prepreka je svakako stanje zarobljenih institucija i ugroženih sloboda, gde ekonomija, zajedno sa drugim društvenim naukama, treba kritički da preispituje stanje i nudi rešenja.

Po pitanju klimatskih pretnji tj. globalnog zagrevanja i Stiglic i Tirol su jasni i nedvosmisleni – treba učiniti ekonomske aktere odgovornim. Ekonomski akteri moraju da se prisile na internalizaciju negativnih eksternalija, njihovih emisija ugljen-dioksida, što je u stvari načelo da zagađivač plaća. Što se tiče zagađenja, njihova preporuka glasi – oporezivanje zagađivača! Ekološki imperativ može se ispoštovati, naime, samo ako se ispoštuje i ekonomski. S tim u vezi, veoma je važno da se države vrate pregovorima o ovom gorućem planetarnom i egzistencijalnom problemu, odnosno na „pravi kolosek“. Nedavno istraživanje grupe međunarodnih naučnika pokazuje i upozorava da je trenutna stopa zagrevanja na Zemlji viša od bilo koje u poslednjih dve hiljade godina. Reč je o presedanu u klimatskoj istoriji Zemlje. Studija, takođe, pokazuje da je uzrok antropogen („tragedija zajedničkog dobra“) tj. da je *homo ekonomikus* uzročnik tome.

Slično misli i poznati francuski ekonomista, Toma Piketi, autor dela „Kapital u 21. veku“. Piketi se zalaže za slobodu preduzetništva i trgovine koje „štite građane od mogućnosti da ekonomski život prisvoje interesne grupe koje se koriste političkim sistemom s ciljem sticanja privilegija nauštrb zajednice“ (Piketi, 2015). Govoreći o nedostacima savremenog tržišta, Piketi upozorava i predlaže da bi tržište trebalo da bude praćeno politikom zaštite životne sredine, kao i da je neophodno da postoji vladino telo koje će regulisati potrošnju i kažnjavati prevare. Iako pojedinci manje vrednuju daleku budućnost nego trenutno blagostanje, država nas ne sme tretirati kao decu i suviše često odlučivati o tome šta je najbolje za nas. Tržišna moć je temelj antimonopolskog prava i sektorske regulacije i uprkos tome što je tržište značajan faktor efikasnosti, ono dovodi do nepodnošljivih nejednakosti, smatra ovaj autor. Piketi se stoga zalaže za preraspodelu putem oporezivanja, smatrujući da sve koji tvrde da su nejednakosti neizbežne istorija demantuje. On predlaže primenu novih progresivnih poreskih stopa kako bi se rešio ovaj gorući problem savremenog društva.

U javnoj debati često se međusobno sučeljavaju pristalice tržišne ekonomije i pristalice tržišnog intervencionizma. Obe strane smatraju da su tržište i država suprotstavljeni jedno drugom. Piketi, kao i Tirol i Stiglic, smatra, međutim, da država ne bi mogla omogućiti građanima korektni život bez tržišta, a tržištu je država potrebna ne samo da bi ona putem pravnog sistema zaštitala slobodu preduzetništva i osigurala ugovore, već i kako bi korigovala njegove nedostatke. Država, dakle, treba da ispravlja brojne nedostatke tržišta. Ona treba da čini ekonomski učesnike odgovornijim, a sama treba da bude odgovorna za solidarnost u društvu.

Svi su oni, dakle, saglasni da se ekonomiji mora vratiti moralna dimenzija koja podrazumeva odgovornost za opšte dobro.⁴ Nova ekonomija treba da insistira na neophodnosti usklađivanja ličnih interesa sa kolektivnim ciljevima. *Vrlina sebičnosti* Ajn Rend i *Sloboda izbora* Miltona Fridmana su očito zloupotrebljeni. Potrebna nam je nova paradigma razvoja kako na nacionalnom, tako i na globalnom nivou (Pejanović, 2019). S tim u vezi, posebno je važna ekološka globalizacija. Gasovi koji izazivaju efekat staklene bašte i pandemije ne poštuju političke granice. Državama je potreban okvir za jačanje saradnje, što podrazumeva razvoj otvorenog sistema zasnovanog na pravilima za upravljanje ekonomskom i ekološkom međusobnom zavisnošću. Jer ugrožen je globalni rast, bilo da se radi o klimatskim promenama, naorušenim trgovinskim odnosima (SAD–Kina), Bregzitu i/ili tehnološkim pretnjama (izazovima).⁵

Sociolog, Manuel Kastels, u delu *Slom – kriza liberalne demokratije* analizira dramatične promene koje su se dogodile u globalnom političkom okruženju u poslednje vreme, poput izbora Donald Tram-

⁴ Švedska aktivistkinja, šesnaestogodišnja Greta Tanberg je na samitu o klimi (septembra 2019. godine) u sedištu UN postavila upravo pitanje od opštег, globalnog značaja, uz jasnu poruku da je krajnji čas za spas naše planete zbog posledica klimatskih promena. Njeni protivnici, nažalost, pribegavaju obrnutoj metodi – prenebregavanju opštег za račun pojedinačnog i privatnog.

⁵ „Najpozniji globalni rast još od svetske finansijske krize 2008/2009. godine“ – ovo je opis najnovije projekcije rasta svetske prirede koju je izneo MMF u svom redovnom polugodišnjem izveštaju. Prema oceni Fonda, svetska privreda će se ove godine (2019) povećati za svega tri odsto (*Danas*, Beograd, 19-20. X 2019, str. 11).

pa za predsednika SAD, Bregzita u Velikoj Britaniji, uspona ekstremne desnice u Evropi, nacionalističkih i bezbednosnih izazova i migrantskih problema koji prete Evropskoj uniji. Kastels razmatra svaki od ovih procesa i ispituje neke od potencijalnih uzroka nezadovoljstva ljudi institucijama liberalne demokratije. Njegova razmatranja uključuju i efekte globalizacije, uticaj medijske politike i interneta, sve veću korupciju političara, izolaciju profesionalne političke klase od civilnog društva i kritiku postojećeg poretku koja dolazi od strane novih društvenih pokreta. Kastels posebnu pažnju posvećuje i uticaju globalnog terorizma i rata na ksenofobiju i rasizam koji podstiču nalet ekstremizma. Činjenica da su mnogi od ovih trendova prisutni u veoma različitim oblicima govori o tome da smo svedoci duboke krize demokratije koja je bila temelj stabilnog i slobodnog društva u poslednjih pola veka.

3. Gledišta Brehmana

Kada je reč o neodrživosti, interesantno je gledište Rutera Brehmana (Ruther Brehman) koji u knjizi *Besplatan novac za sve. Pet ideja koje će promeniti svet* iznosi ideju da univerzalni osnovni dohodak podstiče članove društva da rade više i efikasnije. On kritikuje vladajuću neoliberalnu teoriju, čiji predstavnici veruju da socijalna pomoć stvara pogrešne podsticaje za rad i traženje posla među nezaposlenima i siromašnima. Otuda bi socijalna pomoć uvek trebalo da bude uslovna i vremenski ograničena. Ako nije takva, smatraju neoliberalni, nezaposleni će prestati da traže posao a zaposleni će prestati da rade, da bi živeli od socijalne pomoći.

Brehman iznosi argumente u korist ideje univerzalnog osnovnog dohotka koji, smatra on, može ekonomski da se opravda. On tvrdi da bi privrede sa ovakvim – garantovanim dohotkom bile produktivnije. Prvo, bezuslovna novčana pomoć za sve administrativno je jeftinija od različitih birokratskih programa kojima se ciljaju samo oni koji zaslužuju da je dobiju. Brehman navodi primer SAD, gde je da bi nezaposleni ostvario socijalnu pomoć neophodna velika administrativna procedura koja utvrđuje koliko je pojedinac zarađivao u prethodnom periodu, iz kojih je razloga izgubio posao itd. To zahteva veliki birokratski aparat

koji, takođe, mora da se plati. Taj novac, po njegovom mišljenju, mogao bi efikasnije da se iskoristi kada bi novčana pomoć nezaposlenima i siromašnima bila bezuslovna. Drugo, za razliku od neoliberala koji veruju da besplatan novac kvari ljude (jer oni neće da rade ako ga dobiju), Brehman na nekoliko istorijskih primera pokazuje da ovakva pomoć motiviše ljude da traže posao ili da rade više. U najgorem slučaju, ističe on, ona ih ne obeshrabruje da rade, ali im pomaže da svojim ponašanjem ne postanu još veći problem i još skupljci za državu.

Sličan argument Brehman nudi i kada se radi o petnaestocašovnoj radnoj nedelji. Henri Ford je bio među prvim kapitalistima koji je shvatio da je dobar radnik odgovoran radnik, te je svojim zaposlenima skratio radnu nedelju. Istraživanja su pokazala da su radnici koji rade manje i koji imaju više slobodnog vremena za porodicu ili hobi produktivniji. Dokazano je da su kraće radno vreme i efikasnost u direktnoj zavisnosti.

Najvažnija Brehmanova poruka tiče se preraspodele bogatstva. Do sada se sve veća usmerenost ekonomije na proizvodnju i rad pravdala sve većom efikasnošću – potreбno je da se puno radi, da bi se više proizvelo i preživelo. Ali sa sve većom robotizacijom proizvodnje to više neće biti problem. Glavni problem će biti preraspodela dohotka. Ovo postaje posebno aktuelno pitanje, ako se sagleda u svetlu zaključaka o većoj efikasnosti privrede. Da li će svi ljudi učestvovati u raspodeli dohotka koji će biti posledica efikasnije privrede zbog povećanja robotizacije proizvodnje? Brehmanov odgovor je logičan i glasi da bi svi ljudi trebalo da uživaju u blagodetima savremenog načina proizvodnje, jer veća preraspodela neće dovesti do ekonomskog nazatka, već naprotiv. Da bi to bilo moguće, Brehman smatra da treba doneti neke teške političke odluke. Prva odluka se odnosi na ozbiljno progresivno oporezivanje – bogatiji bi trebalo da plaćaju veći porez kako apsolutno, tako i relativno.⁶ Druga odluka se odnosi na sprečavanje izbegavanja plaćanja poreza.⁷

⁶ Granična poreska stopa na dohodak u SAD, u periodu 1951–1963. g. iznosila je 91 odsto, odnosno 92 procenta (danас je 37 odsto). Ovo nije sputavalo američku privredu, prema mišljenju Brehmana, ali je onemogućavalo velike socijalne razlike.

⁷ Brehman navodi procenu OECD-a da siromašne zemlje gube na utaji poreza tri puta više novca nego što dobijaju od inostrane pomoći.

Globalno siromaštvo je ozbiljan problem savremenog društva. Više od 700 miliona ljudi širom sveta danas „preživjava“ s ekstremno niskim primanjima, dok svake godine pet miliona dece (mladih od pet godina) umre od bolesti koje se inače leče jednostavnim medicinskim intervencijama. I dok većina dece u siromašnim zemljama pohađa osnovnu školu, mnogi je napuštaju ranije a da ne znaju dobro da čitaju, pišu i računaju. U prebrojavanju najsistemašnijih među siromašnima, Afrika se najduže zadržava.⁸

Za doprinos borbi protiv globalnog siromaštva, na osnovu naučne evidencije, američki ekonomisti, Ester Diflo, Abidžit Banerdži i Majkl Kremer dobili su Nobelovu nagradu za 2019. godinu.⁹ Oni su nagrađeni za eksperimentalni pristup proučavanju globalnog siromaštva. Terenskim eksperimentima testirali su set državnih intervencija koje mogu da unaprede školske i zdravstvene probleme u Keniji, Indiji, Maroku. Pre toga, za 2018. godinu dodeljena je Nobelova nagrada Vilijamu Nordhausu za makroekonomsku analizu uticaja klimatskih promena na dugoročnom planu.

4. Ideje Marijane Macukato

Profesorka Univerziteta u Londonu (University College London), Marijana Macukato, u knjizi *Preduzetnička država* preispituje ideju o tome da bi ulogu države trebalo svesti na postavljanje „pravila igre“ i ispravljanje tržišnog mehanizma. Ona iznosi brojne primere koji dovode u pitanje uvreženo mišljenje da „birokratizovan“ javni sektor osu-

⁸ Gotovo svaki treći Afrikanac, odnosno oko 422 miliona ljudi, žena i dece na Crnom kontinentu danas živi u najcrnjoj oskudici sa manje od 1,16 američkih dolara (međunarodni standard ekstremne nemaštine je 1,9 dolara). Prema: „Politika“, Beograd, 27. X 2019, str. 4.

⁹ Akademija u Stokholmu je navela u obrazloženju da se nagrada daje za „eksperimentalni pristup iskorenjivanju globalnog siromaštva kojim su u potpunosti preoblikovali pristup ekonomiji razvoja“. Diflo, Banerdži i Kremer imaju recept za iskorenjivanje globalne nemaštine oproban u Indiji, Keniji, Maroku. Inače, Diflo je sa MIT-a (SAD) i dosad je najmlađi laureat sa 46 godina, dok su Banerdži i Kremer sa Harvarda (SAD).

jećuje rast inače dinamičnog i inovativnog privatnog sektora. Naprotiv, ona ukazuje da bez dinamičnog i inovativnog javnog sektora nema rasta u privatnom sektoru.¹⁰

Izazovi poput klimatskih promena, rastuće nejednakosti ili primene veštačke inteligencije u raznim sferama života ne mogu se rešiti bez aktivne uloge države, smatra Macukato.

Proizvodnja čiste energije pomoći vетра i solarne energije predstavlja sektor u kom su inovacije veoma važne, ukoliko želimo da umanjimo sad već sasvim vidljive posledice klimatskih promena. Macukato objašnjava kako dosadašnja iskustva u razvoju drugih industrija, poput biotehnologije i IT-a, pokazuju da privatna preduzeća ulaze u neku oblast tek nakon što uspešne državne inicijative apsorbuju najveći deo neizvesnosti i rizika razoja novih tehnologija. Tako da nije realno očekivati da će kapitalno intenzivne i visokorizične oblasti u čistoj tehnologiji biti predvođene rizičnim (*venture*) kapitalom ili da tu može da pomognе neka mala *zeleni* investiciona banka. Privatni investitori pretežno čekaju da početna rizična ulaganja izvrši država, a tek kasnije da oni „zajašu“ talas inovacija. Prema mišljenju Macukato, mere štednje samo ugrožavaju ovu neophodnu misiju države.¹¹

Bilo bi pogrešno na osnovu ovih primera zaključiti da Macukato zanemaruje preduzetničku ulogu privatnog sektora. Naprotiv, ona se zalaže za javno-privatna partnerstva, ali u smislu podizanja uloga svih uključenih strana, a ne umnožavanja problema u obliku socijalizacije rizika i privatizacije dobiti. Drugim rečima, ukoliko stvari idu dobro da najveću korist ima privatni sektor, ali ako krenu loše da država uskoči s

¹⁰ Recimo, svaki od najvažnijih sastavnih delova ajfona koji ga čine pametnim telefonom, od interneta i GPS-a preko ekrana osetljivog na dodir, nastao je zahvaljujući javnim ulaganjima, kao i javnim institucijama koje su same stvorile ove ključne inovacije. Naravno, preduzetnički duh Stiva Džobsa i „Silikonske doline“ je neupitan, ali je istovremeno nepravedno nijednom rečju ne pomenuti državu i njene doprinose u ovom i nizu drugih sličnih primera, naglašava Macukato.

¹¹ Macukato smatra da je besmisleno kako će države „rezovima“ postići rast, budući da su, po njenom mišljenju, ključni pokretači ekonomskog rasta državna ulaganja poput obrazovanja, istraživanja i tehnološke promene. Važan je kvalitet, a ne kvantitet duga, jer kvalitet može uticati na mogućnost dugoročnog rasta, smatra ona.

programom spasavanja i tako gubitke raspodeli na sve građane. Uvreženo je mišljenje da oni koji rizikuju u privatnom sektoru treba da budu nagrađeni visokim primanjima, jer oni to zaslužuju. Ta logika se koristi za opravdanje veoma visokih zarada akcionara poslednjih decenija, što je još jedan od značajnih izvora porasta nejednakosti. Ali baš kao što se *Epl* nagrađuje za rizik koji preuzima kad razvija svoje inovacije, tako bi država trebalo da bude nagrađena za svoje. Ignorisanje preduzetničke snage, koja dolazi iz državnog sektora, uticalo je na prirodu dosadašnjih javno-privatnih partnerstava. Ona su više parazitska umesto simbiotska, jer se novac uglavnom troši na neefikasne podsticaje: subvencije, smanjenja poreza, oporezivanje štetnih gasova, tehničke standarde, a mogao bi biti mnogo efikasnije uložen, ističe Macukato.

Prema mišljenju profesorke Macukato, od veličine javnog sektora važnije je na šta se troši državni novac. Ovo je važno za zemlje u tranziciji kakva je i Srbija. Ona smatra da su mere štednje u ovim zemljama (koje im nameće MMF) „više ideologija nego dobra ekonomija“. Ulaganja u funkcionalno i efikasno zdravstvo, u obrazovanje ili istraživanja ključni su za stvaranje ljudskog kapitala i budućih tehnologija, pa samim tim i za ekonomski rast.

Marijana Macukato nas, dakle, uvodi u način razmišljanja koji bi trebalo da osnaži državu, učini je hrabrijom i pripremi je za rešavanje izazova poput, recimo, rastuće nejednakosti i zagađenja životne sredine.

5. Umesto zaključka – poruka

Sve više se gubi poverenje u neoliberalnu ekonomiju. Stiglic naglašava ekonomске i političke posledice ove „velike obmane“. Elita je tvrdila, podseća Stiglic, da su njihova obećanja zasnovana na naučnom ekonomskom modelu i „istraživanjima baziranim na činjenicama“. Ovaj autor ističe da su brojke nakon 40 godina sumorne: „Rast je usporen a plodovi toga rasta otišli su nekolicini na vrhu... Obični građani osećali su se kao da im se prodavala magla...“ (Stiglic, 2019). Političke posledice su mnogobrojne: nepoverenje elita, ekonomска *nauka* na kojoj je zasnovan neoliberalizam i politički sistem korumpiranog novca koji je sve omogućio. Prema Stiglicu, stvarnost govori da je uprkos svom imenu,

era neoliberalizma bila daleko od liberalnog. Zagovornici ovih teorija odbijaju da prihvate da je njihovo verovanje u samoregulišuća tržišta i njihovo odbacivanje eksternalija, kao nepostojećih ili nevažnih, dovelo do deregulacije koja je bila ključna u podsticanju kriza.

Jedini put napred, jedini način da se spasi naša planeta i naša civilizacija jeste, kako smatra Stiglic, „novo rođenje istorije“. Problem je, međutim, konsenzus na nacionalnom i globalnom nivou. Koordinisanom akcijom nekoliko svetskih sila na čelu sa SAD mogli bi da se reše gorući problemi sadašnjeg neodrživog razvoja.¹² Zasad takva volja nažalost ne postoji.

Filozofi, s tim u vezi, problem vide u antropocenu tj. čovekovoj bezobzirnoj i neodgovornoj dominaciji na planeti. Evolucijski filozof Univerziteta Brunel u Londonu, Predrag Slijepčević, u knjizi *Svetac i grešnik* kaže: „Naš superorganizam, antropocen, postoji svega nekoliko decenija ili najviše dvije – tri stotine godina, a već je uzrok ekološke katastrofe širokih razmjera, koja, po svjedočenju vodećih naučnika, može dovesti do uništenja ljudske, ali i mnogih drugih bioloških vrsta“ (Slijepčević, 2018, str. 251–252). Autor ističe rizike koje donosi tehnologija: klimatske promene, masovno izumiranje bioloških vrsta, nuklearni i hemijski otpad, nove bolesti, rizik od gubljenja kontrole nad modernim tehnologijama itd. Ekosistemi nikada nisu bili izloženi tolikoj pretnji kao danas, klimatska kriza narušava sposobnost Zemlje da održi čovečanstvo, a rizici su još veći kako globalne temperature rastu.¹³

I filozof Umberto Galimberti upozorava na neodrživost dosadašnjeg modela i nužnost nove ekonomije. „Rastačući svet u svet novca, ekonomija lišava pojам društva i pojам individue svake kvalitativne vrednosti, i gledajući i jedno i drugo s čisto kvantitativnog gledišta, svodi društvo na tržite, a individuu na sintezu njenih materijalnih interesa“ (Galimberti, 2018, str. 323).

¹² Čuveni profesor Arjan van Timeren s Univerziteta u Delfu upozorava: „Nalazimo se pred najtežim i najkompleksnijim problemima s kojima je ljudska vrsta suočena, problemima neuzaustavljive urbanizacije, ekonomski nejednakosti, ubrzane eksploracije prirodnih resursa i klimatskim promenama“ (Prema: *Politika*, Beograd, 16. XI 2019., str. 7).

¹³ Ovo glasi u izveštaju UN koji se bazira na stavovima nekoliko vodećih svetskih naučnika (Prema: *Danas*, Beograd, 9. VIII 2019, str. 13).

Celokupno društvo je, naime, podvrgnuto racionalnosti ekonomske računice, čiji zakoni opisuju i propisuju delovanje pojedinačnih individua pred kojima se legalnost računice pojavljuje gotovo kao „prirodni“ zakon koji se odnosi na sve pojavnne oblike društvenog života. Zbog toga Tirol prihvata geslo: *da* – tržišnoj privredi, *ne* – tržišnom društvu.

Nova naučno-tehnička revolucija praćena snažnim razvojem informacionih tehnologija, digitalizacijom privrede i društva, robotizacijom i nanotehnologijom mora, dakle, biti usklađena s konceptom održivog razvoja kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou.¹⁴ Stoga su potrebne duboke reforme i na globalnom i na nacionalnom nivou. Kada je Srbija u pitanju, nužne su reforme javnog sektora, jačanja institucija, poslovnog ambijenta itd., što podrazumeva novu strategiju društveno-ekonomskog razvoja. Pritom, ključni doprinosi održivom rastu moraju biti investicije zasnovane na ekološkim principima i izvoz proizvoda više faze prerade zasnovane na kvalitetu kao faktoru konkurentnosti.

Kada je reč o odnosu privatnog i javnog, kao i odnosu tržišta i države, saglasni smo sa gledištima Tirola i Macukato. Tirol traga za uspostavljanjem institucija koje bi trebalo da pomire, koliko god je to moguće, lični i zajednički interes.¹⁵ Macukato smatra da problem nije u sukobu državnog i privatnog, već u tome kako preusmeriti raspravu o ulozi države u ekonomiji dalje od ideologije, a u smeru praktičnog promišljanja koje može pokrenuti privredu. Macukato se, s tim u vezi, poziva na Kejnsa koji je u *Kraju lese-fera* (1926) istakao: „Za državu je važno ne da radi ono što pojedinci već rade, i da to radi malo bolje ili malo gore; već da radi ono što se trenutno uopšte ne radi“. To, međutim, zahteva viziju i odlučnost, što danas sve češće nedostaje.

¹⁴ Eksponencijalni rast novih tehnologija vodi na neminovnost koja zastrašuje. Očekuje se ubrzani razvoj veštačke inteligencije i robotike, koja će vremenom od ljudi preuzeti ogroman broj aktivnosti s perspektivom da će negde oko 2040. godine sama stvarati novu tehnologiju, bez učešća ljudi – smatraju Vinge, Kurzweli (Prema: „Politika“, 16. XI 2019., str. 07).

¹⁵ Filozof Nenad Cekić (*Utilitarizam i Bentamova filozofija moralu*) upozorava da „opšte dobro“ kao „prejak moralni kriterijum gotovo nužno vodi u mračnu totalističku distopiju u kojoj za ličnu slobodu naprosto nema mesta“.

Galimberti savetuje da moramo početi da odbacujemo mahniti i agresivni individualizam da bismo dali prednost onome *mi* u odnosu na *ja*. Onome *mi* koje se odnosi na uzajamu pomoć, solidarnost, dobru volju, suživot, izbor i potrošnju hrane, odnos prema prirodi. *Mi* u smislu Tirolove ekonomije za opšte dobro.¹⁶

Neprihvatanje ovakvih i sličnih ideja pametnih, mudrih i učenih ljudi vodi ekonomsku politiku (i na nacionalnom i na globalnom nivou) u sindrom *slepog putnika* (Tirol) ili *pajanog vozača* (Stiglic). Ekonomске politike koje kreiraju i sprovode političari moraju biti utemeljene na nauci, a ne na *geniju* hibrisa i *sveznajućeg autokrata*. Ako ne budemo i dalje poštovali ovu elementarnu logiku, preti nam sudbina Titanika s nesagledivim posledicama.¹⁷

Stoga je „nužno radikalno prevazilaženje inertnosti uma i njegove pasivnosti u korist jednog odvažnog načina razmišljanja koje će znati da se otrese ustajalih ideja i susretne sa novim idejama, koje ne treba zatreći u zametku, već se njima valja pozabaviti, jer ideje su krhkke poput kristala, a opet ponekad pune neke snage što može da razori naše mentalne navike“ (Galimberti, 2018, str. 11).

¹⁶ Noam Čomski (*Rekvijem za američki san*) navodi deset principa koncentracije bogatstva i moći u SAD: suzbijanje demokratije, oblikovanje ideologije, redizajniranje ekonomije, prebacivanje tereta na siromašne i srednju klasu, udar na uzajamu ljudsku solidarnost, dopuštanje regulatorima da ih vode vlastiti interesi, izborni inženjering, upotreba straha kao i snage države da masu drži pod nadzorom, proizvodnja pristanka i marginalizovanja naroda.

¹⁷ Treba podsticati investicije ka zajedničkoj budućnosti koja bi bila više produktivnija, više digitalna i više zelena – rekla je Kristin Lagord, nova predsednica Evropske investicione banke. Ona se zalaže za inovacije i investicije kao odgovor na ekonomski i klimatske izazove (Prema: *Danas*, Beograd, 23–24. XI 2019, str. 13).

Literatura

1. Badji, A. (2016). *Naša nevolja dolazi izdaleka – naše zlo dopire nadeleko*, Akademска knjiga, Novi Sad.
2. Brehman, R. (2019). *Besplatan novac za sve. Pet ideja koje će promeniti svet*, Dereta, Beograd.
3. Cekić, N. (2019). *Utilitarizam i Bentamova filozofija morala*, Akademска knjiga, Novi Sad.
4. Čomski, N. (2017). *Rekvijem za američki san*, Akademска knjiga, Novi Sad.
5. Galimberti, U. (2018). *Mitovi našeg vremena*, IK Zoran Stojanović, S. Karlovci–N.Sad.
6. Handke, P. (2019). *Veliki pad*, Laguna, Beograd.
7. Kastels, M. (2018). *Slom – kriza liberalne demokratije*, Klio, Beograd.
8. Macukato, M. (2019). *Preduzetnička država*, Akademска knjiga, Novi Sad.
9. Medows, D. et.al. (1984). *Granice rasta*, Stvarnost, Zagreb.
10. Pejanović, R. (2018). *Ekonomija i politika u globalnom društvu*, Akademска knjiga, Novi Sad.
11. Pejanović, R. (2019). *Izazovi ekonomskog obrazovanja*, Akademска knjiga, Novi Sad.
12. Pejanović, R. (2010). *Homo economicus i paradigmne društvenog razvoja*, Agroekonomija, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
13. Pejanović, R. (2017). *Razvojni problemi privrede i društva*, Akademска knjiga, Novi Sad.
14. Piketi, T.: Kapital u 21.veku, Akademска knjiga, Novi Sad, 2015.
15. Stiglic, Dž. (2016). Evro, Akademска knjiga, Novi Sad.
16. Stiglic, Dž. Nakon neoliberalizma, *Danas*, Beograd, 10.VI 2019, str.17.
17. Stiglic, Dž. (2014). *Slobodan pad*, Akademска knjiga, Novi Sad.
18. Stiglic, Dž. (2015). *Velika podela*, Akademска knjiga, Novi Sad.
19. Stiglic, Dž. Vraćanje prosvjetiteljstvu – jedini put napred, *Danas*, Beograd, 11. XI 2019., str. 11.
20. Tirol, Ž. (2019). *Ekonomija za opšte dobro*, Akademска knjiga, Novi Sad.

THE NECESSITY OF A NEW GLOBAL DEVELOPMENT MODEL: IDEAS OF CONTEMPORARY WORLD ECONOMISTS

ABSTRACT: *The author examines the contemporary concept of development at the global and national level, through the prism of the ideas of the world's leading economists. Joseph Stiglitz advocates the concept of "progressive capitalism" that would be based on a harmonious relationship between the state and the market. Jean Tirole emphasizes the need to respect the greater good and to reconcile personal, group (private) and public interests. Thomas Piketty raises the problem of inequality in a society that creates capital and its logic and advocates the necessity of progressive taxation. Rutger Bregman discusses the importance of the social function of the state and offers the solution of the universal basic income. Mariana Mazzucato emphasizes the importance of the entrepreneurial function of the state.*

KEY WORDS: *Global development model, ideas of world economists, state, market.*

Ana Budak¹

UDC 342.721:004.738.5

341.645.5(4)

Originalni naučni rad

Primljen: 08. 10. 2018.

Prihvaćen: 11. 11. 2019.

TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI PRAVA PRIVATNOSTI SA OSVRTOM NA PRAKSU EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA U DIGITALNOM DOBU

REZIME: Predmet analize ovog rada jeste praksa Evropskog suda za ljudska prava, odnosno implikacija teorijskih aspekata na praksu u pogledu prava privatnosti u smislu člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Imajući u vidu da često mogu doći u konflikt, u radu je razmatran odnos prava privatnosti i slobode izražavanja. Posebna pažnja data je i zaštiti podataka na internetu, kao aktuelnom pitanju informatičkog doba u kome živimo. Problem je analiziran primenom metoda analize sadržaja relevantne prakse Evropskog suda za ljudska prava i sistematskog pregleda literature na osnovu čega je izvršena sinteza postojećeg znanja. Na ovaj način izvedeni su zaključci sa značajnim teorijskim i praktičnim implikacijama po zaštitu prava privatnosti.

KLJUČNE REČI: pravo privatnosti, sloboda izražavanja, Evropski sud za ljudska prava, zaštita podataka, digitalno doba

1. Uvod

Poslednjih decenija, posebno sa razvojem tehnologije, kršenje prava privatnosti je u znatnom porastu. O tome svedoči i podatak da je u periodu od 1959. do 2017. godine u proseku bilo pet slučajeva

¹ LL.M., Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Bulevar kralja Aleksandra 67, ORCID broj: 0000-0002-3532-4203, kontakt podaci: e-mail: ana.budak@ius.bg.ac.rs, telefon: 069 137 19 82.

godišnje u kojima je Sud našao kršenje člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima, dok je na primer u 2017. godini bilo 80 takvih slučajeva (ECHR, 2017a, 2017b).

Evropska konvencija o ljudskim pravima ne daje definiciju privatnog života, doma i prepiske, ali se njihov domašaj može definisati razmatranjem velikog broja slučajeva koji su izneseni pred Evropski sud za ljudska prava.

Član 8, stav 1 Evropske konvencije o ljudskim pravima (1950) propisuje da svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske, dok se stavom 2 propisuje da se javne vlasti neće mešati u vršenje ovog prava sem ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu, u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

Milanović (2015) je proučavao da li pravo na zaštitu privatnosti pripada i strancima i izveo zaključak da nedvosmisleno pripada budući da relevantni instrumenti ne govore o „državljanima“, već o „licima“. Ističe da su „ljudska prava po svojoj definiciji univerzalna i da ne mogu zavisiti od puke slučajnosti rođenja na određenoj teritoriji“ (str. 98). Dvorkin (2006) je istakao da u „u oblasti ljudskih prava nema mesta za pasoše“ (str. 48). Dakle, pravo privatnosti pojedinca *vis-a-vis* države ne može zavisiti od državljanstva.

Osnovna problematika kojom se bavi rad jeste praksa Evropskog suda za ljudska prava u oblasti zaštite prava privatnosti, u smislu člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima, poduprta teorijskim osnovama postojeće literature u predmetnoj oblasti. S obzirom da su usko povezani, razmatran je odnos prava privatnosti i slobode izražavanja. Pored toga posebna pažnja posvećena je i zaštiti podataka na internetu, kao pitanju sa kojim se gotovo svakodnevno susrećemo.

Ovi ciljevi istraživanja ostvareni su primenom metode analize sadržaja relevantne prakse Evropskog suda za ljudska prava na osnovu koje su indukovani zajednički principi koji predstavljaju osnovu analizirane prakse. Pored toga, na sistematičan način izvršen je pregled postojeće literature iz ove oblasti na osnovu čega je izvršena sinteza postojećih saznanja o ovoj problematici.

Imajući u vidu navedeno, rad je organizovan na sledeći način. Prvi deo je posvećen praksi Evropskog suda za ljudska prava. Drugi deo rada razmatra odnos prava privatnosti i slobode izražavanja. Treći deo rada se bavi analizom zaštite podataka na internetu. Na kraju su izvedeni relevantni zaključci o pitanju prava privatnosti danas.

2. Pojedine dimenzije prava privatnosti u praksi Evropskog suda za ljudska prava

Da bi mogao da se pozove na kršenje člana 8, podnositelj predstavke ulazi u jedan od četiri interesa identifikovanih u članu 8 – privatni, porodični život, dom ili prepiska. Sud prvo proverava da li se predstavka tiče člana 8, zatim da li je bilo mešanja u uživanje tog prava i ukoliko jeste da li je ono bilo legitimno, odnosno legalno. Pri oceni „neophodnosti u demokratskom društvu“ Sud mora da balansira (test proporcionalnosti) između interesa podnosioca predstavke i interesa treće strane, odnosno zajednice kao celine, zaštićenih drugim odredbama Konvencije (Council of Europe, 2018).

Pridev „neophodan“ nije sinonim za nužan, ali nema ni elastičnost izraza „dopustiv“, „uobičajen“, „koristan“. Mora odgovarati „nužnoj društvenoj potrebi“ i biti „srazmerno željenom zakonitom cilju“ (Dudgeon v. the United Kingdom, para. 51–53).

Savet Evrope je u Priručniku za primenu člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima podelio slučajeve koji se tiču prava na privatni život u tri velike kategorije: (1) fizički, psihološki i moralni integritet, (2) privatnost i (3) identitet (Council of Europe, 2018).

Privatan život obuhvata širok koncept za koji je praktično nemoguće dati iscrpnu definiciju. Pojam privatni život nije ograničen na unutrašnji krug koji bi podrazumevao zaštitu samo ličnog života i isključivanja drugih, već obuhvata i određeni stepen da se razviju veze sa drugim ljudima (Van Hannover v. Germany, 2012).

U slučaju *Sandra Janković protiv Hrvatske* (2009), Sud je istakao da država ima pozitivnu obavezu da zaštititi pojedince od nasilja, posebno kada su u pitanju deca i žrtve nasilja u porodici. Istakao je da kada su prekršeni članovi 2 ili 3 Konvencije (pravo na život i zabrana mučenja),

primenjuje se i član 8 zato što nasilje krši i fizički integritet, odnosno pravo na privatni život (para. 45).

U slučaju *Bensaïd protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (2001), Sud je istakao da mentalno zdravlje mora biti posmatrano kao krucijalni deo prava na privatni život u vezi sa moralnim integritetom, kao i da očuvanje mentalne stabilnosti predstavlja neophodan preduslov efektivnom uživanju prava na privatni život.

Iako Konvencija ne predviđa eksplisitno pravo na zaštitu životne sredine, član 8 se primenjuje bilo iz razloga direktne odgovornosti države, bilo iz odgovornosti propuštanja države da reguliše privatni sektor. Tako je u slučaju *Lopez Ostra protiv Španije* (1994) prekšeno pravo iz člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima, jer je fabrika za preradu kože bila udaljena svega 12 m od doma podnosioca predstavke.

U oblasti identiteta, Sud je doneo veliki broj presuda. Tako je u jednoj presudi Sud utvrdio da pravo deteta da zna ko su mu roditelji i pravo na poreklo predstavlja integralni deo člana 8 (*Odièvre v. France*, 2003). Pravo na porodični život, prema dosadašnjoj praksi Evropskog suda za ljudska prava, obuhvata pravo da porodica živi zajedno tako da se odnosi mogu normalno razvijati. U slučaju da nema porodice u formalnom smislu, Sud će ispitivati *de facto* zajednicu i druge indikatore, kao što su: dužina trajanja veze između partnera, da li par ima zajedničke dece i slično. Ipak, ukoliko postoji jaka emotivna veza ne mora postojati zajednica života. Tako u slučaju *Serife Yiğit protiv Turske* (2010), Sud je istakao da brak koji je sklopljen samo po religijskim normama, koje nacionalni zakoni ne priznaju, potпадa pod primenu člana 8.

Dom nije vezan za imovinu koja je u vlasništvu podnosioca predstavke. Može biti u pitanju i dugogodišnji zakup (*Menteş and Others v. Turkey*, 1997). Dom nije vezan ni samo za tradicionalne vidove domova, već se može odnositi i na karavane (*Chapman v. the United Kingdom*, 2001) i na poslovni prostor (*Niemietz v. Germany*, 1992). Poštovanje doma podrazumeva ne samo njegovo fizičko poštovanje, već podrazumeva i tišinu, odnosno zaštitu od buke, neprijatnih mirisa i slično (*Moreno Gómez v. Spain*, 2004).

Prepiska podrazumeva pisma, telefonske razgovore, mejlove, podatke na kompjuteru. Smatra se da je određena kontrola prepiske zatvorenika opravdana (*Silver and Others v. the United Kingdom*,

1983). Međutim, treba imati u vidu da je ponekad pravo da šalje i prima pisma zatvorenikova jedina veza sa spoljašnjim svetom (Campbell v. the United Kingdom, 1992). U tom slučaju Sud je naveo da je prepiska zatvorenika sa advokatom posebno zaštićena i da se ta pisma ne smeju čitati. Izuzetak je jedino u slučaju da postoji osnovana sumnja da je privilegija zloupotrebljena.

Bogata praksa Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa pravom privatnosti pokazala je da član 8 Evropskog suda za ljudska prava u svim svojim aspektima pokazuje široku primenljivost i elastičnost u praksi. Naime, vreme je pokazalo da Sud, u skladu sa vremenom, prihvata njenu primenu u najrazličitijim oblicima prava privatnosti, a u cilju zaštite jednog od osnovnih ljudskih prava. Posebno značajno za pravo privatnosti jeste prepoznavanje Suda da država ima ne samo negativnu, već i pozitivnu obavezu da se aktivno stara o ovom pravu.

3. Odnos prava privatnosti i slobode izražavanja

Kada je u pitanju odnos prava privatnosti i slobode izražavanja, nasuprot mišljenju većine, Emerson (1979) smatra da „pravo privatnosti i pravo slobode izražavanja nisu kontradiktorni, suprotno, međusobno se podržavaju. Postoji samo verovatnoća konflikta“ (str. 331). Predlaže da se pre objavljivanja postavi pitanje: da li je to što se želi objaviti vredno objavljivanja ili šta odgovara javnom interesu? Međutim, ovo rešenje je teško ostvarljivo. Naime, sve što je objavljeno je po definiciji vredno objavljivanja, inače ne bi bilo objavljeno. Bloustein (1974) predlaže da fokus bude na onome što je nužno znati, te u tom slučaju ne bi postojala odgovornost, dok bi u suprotnom pravu privatnosti trebalo dati prednost (ako nešto nije nužno znati).

Ipak, čini se da bi objavljivanje samo „nužnog“ predstavljalo isuviše restriktivan pristup. Posebno dolazi do izražaja restriktivnost ovog pristupa ukoliko se ima u vidu da se time zalazi u pravo na slobodu izražavanja, ali i na pravo drugih da se informišu.

Gelman (2009), pak, ističe tenziju između pozitivnih efekata slobode izražavanja i negativnih efekata na privatnost korisnika na socijalnim mrežama. Ovaj autor ističe da je „tenzija pogoršana tehnologijama koje

omogućavaju kreiranje društvenih mreža sa neodređenim granicma“ (str. 1315). Ovo se objašnjava time da pojedinci ni u jednom trenutku ne mogu nabrojati ljude koji čine njihovu društvenu mrežu, odnosno da su njihove informacije, iako namenjene samo uskom krugu pojedinaca i prijatelja, dostupne celom svetu. U tom smislu, Gelman nalazi dva problema. Prvi problem je to što većina ljudi pogrešno pretpostavlja da pristup sadržajima koje postave imaju samo određene osobe. Drugi problem ogleda se u tome što pojedinci ne samo da otkrivaju informacije o sebi postavljajući sadržaje na internet, već otkrivaju informacije i o drugima. Stoga ovaj autor sadržaje koje pojedinci postavljaju na internet naziva „kvazi privatnim“, pri čemu krvcem za takvo stanje smatra tehnologiju koja stvara iluziju privatnosti.

Na društvenim mrežama svako može postaviti govor koji je neko rekao pre njega. Dakle, internet podstiče ljude da objavljaju na internetu i razvijaju slobodu govora ne obezbeđujući im pritom nikakva sredstva zaštite njihove privatnosti. Na internetu se susrećemo sa velikim brojem izraženih sloboda govora sa sve većim potencijalom povrede privatnosti (Emerson, 1979).

Volokh (2000) kritikuje autore koji navode da oni koji imaju koristi od informacija prikupljenih na internetu predstavljaju „slobodnog jahača“, bez kompenzovanja lica o kojima su dobili informacije, zbog čega se zalažu za uvođenje prava svojine na informacijama. Ovaj autor smatra da bi to bila loša ideja, navodeći da bi ograničenje slobode izražavanja u korist prava privatnosti vodilo sve većim ograničenjima.

U slučajevima koji zahtevaju preplitanje prava privatnosti i prava na slobodu izražavanja, Sud je stava da ishod primene odredaba Konvencije ne treba da zavisi od toga da li je Sud preuzeo nadležnost na osnovu člana 8 Konvencije (po osnovu povrede prava privatnosti lica čije je pravo na privatnost povređeno novinskim člankom) ili, pak, na osnovu člana 10 Konvencije (po osnovu slobode izražavanja koja je uskraćena izdavaču, a koji se, po tom osnovu, obratio Sudu). Naime, Sud je u praksi zauzeo stav da pravo na privatnost i sloboda izražavanja zaslužuju jednak poštovanje (Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France, 2007), odnosno da polje slobodne procene treba da bude isto u oba slučaja.

U oblasti privatnosti posebnu pažnju ima objavljivanje fotografija. U slučaju *Van Hannover protiv Nemačke* (2012), Sud je istakao da fotografije predstavljaju odraz pojedinca sa svim njegovim karakteristikama, što predstavlja jednu od osnovnih komponenti razvoja pojedinca. Iako pravo na slobodu izražavanja uključuje objavu fotografija, Sud je našao da u ovoj oblasti mora postojati veća pažnja, jer fotografije mogu sadržati intimne delove života (para. 103). Svako, uključujući i javne ličnosti, ima legitimno očekivanje da će njegov privatni život biti zaštićen. Sud je našao kršenje člana 8, jer je princeza od Monaka fotografisana privatno a ne u obavljanju javnih dužnosti. Sud je istakao značaj slobode izražavanja u demokratskom društvu – širenje informacija od javnog interesa, ali istovremeno i da se ne sme preći određena granica, posebno kada su u pitanju prava drugih.

Slično rezonovanje Sud je izneo i u slučaju *Mgn Limited v. The United Kingdom* (2004) koji se ticao niza fotografija objavljenih u tabloidu *Mirror* kojima je otkriveno da supermodel Naomi Kembel (Naomi Campbell) posećuje skupove za odvikavanje od droge.

U slučaju *Axel Springer protiv Nemačke* (2012), Sud je analizirao da li je održan fer balans između prava na slobodu izražavanja i prava na privatnost. *Axel Springer AG* list je objavio članak o političaru, kancelaru Šrederu, da je napustio poziciju, odnosno raspisao prevremene izbore zarad ličnog interesa samo da bi radio na mnogo lukrativnijoj poziciji. Šreder je podneo tužbu sudu u Nemačkoj koji ju je i usvojio. *Axel Springer* se žalio, ali bezuspešno – Viši sud je potvrdio tu odluku. List podnosi predstavku Evropskom судu za ljudska prava koji je našao da su nemački sudovi povredili pravo na slobodu izražavanja. Sud je izneo stav da je objavljivanje članka bilo u javnom interesu, jer se radilo o visoko pozicioniranom političaru, odnosno da nije bilo neophodne društvene potrebe za ograničavanjem prava tj. da nije bio ispunjen uslov neophodnosti u demokratskom društvu.

Iz navedenog bi se moglo zaključiti da je, kada je u pitanju odnos navedena dva prava, Sud odlučno zauzeo stav da su navedena dva prava jednakata, te da se tako moraju i tretirati. U primeni Konvencije, praktična posledica navedenog stava jeste da će Sud redovno dati prevagu pravu privatnosti u slučaju kada njegovo ograničavanje, u konkretnom slučaju, nije bilo neophodno u demokratskom društvu, odnosno da za

njegovim ograničavanjem nije bilo neophodne društvene potrebe. Da li je ograničavanje prava u konkretnom slučaju bilo neophodno, biće predmet dokazivanja u svakom konkretnom slučaju od čije uspešnosti će, u krajnjoj liniji, i zavisiti ishod spora.

4. Zaštita podataka na internetu

Danas je posebno interesantna privatnost i zaštita podataka na internetu. U tom smislu, Fernback i Papacharissi (2007) navode da samoregulatorne izjave o privatnosti zapravo ne daju velike garancije pojedincima i ne štite njihovu privatnost u najvećoj mogućoj meri. S druge strane, kompanije od tako prikupljenih informacija ostvaruju profit. Dvojica autora zaključuju i da ukoliko se to shvati kao problem biznisa a ne kao etički problem dolazimo do toga da se informacije danas smatraju robom u pravom smislu te reči. Isti autori predlažu rešenje da se informacije smatraju intelektualnom svojinom koju bi pojedinac otkrivao ili ne, po svom nahođenju.

Regan (1995) zagovara *opt-in* pristup zaštiti podataka koji podrazumeva eksplicitan, potvrđan pristanak na korišćenje njihovih informacija nasuprot *opt-out* pristupu koji podrazumeva da pojedinci imaju priliku da izraze da ne žele da se informacija o njima koristi za određenu svrhu. U svakom slučaju pojedinci bi u zamenu za informaciju trebalo da dobiju fer cenu. Ovde se javlja problem, jer za razliku od fizičke robe informacija i dalje, iako je prodata, ostaje u vlasništvu prodavca. Regan zato predlaže da se pravo svojine na ovim pravima autonomno definiše kao pravo da se drugi isključe od mogućnosti upotrebe. U svakom slučaju, ovo pravo ne bi bilo apsolutno, već bi bilo podvrgnuto razumnim ograničenjima, u skladu sa interesima društva u celini.

Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o pravu privatnosti u digitalnom dobu iz 2013. godine ima veliki značaj. U preambuli se ističe velika zabrinutost zbog negativnog uticaja koje prizmota ili presretanje komunikacije mogu imati na ljudska prava, ističući da ista prava koja ljudi imaju kada su *offline* moraju biti zaštićena i kada su *online*, uključujući i pravo privatnosti (General Assembly, 2013).

Mnogo pre nego što je Evropski sud za ljudska prava interpretirao član 8 u smislu zaštite podataka o ličnosti, Savet Evrope je doneo konvenciju o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka (1991) koja je zahtevala da podaci moraju biti prihvaćeni zakonito i zarad legitimnih ciljeva, uz pristanak lica. U preambuli navedene konvencije prihvata se neophodnost da se pomire osnovne vrednosti poštovanja privatnosti i slobodna razmena informacija među narodima. Predmet i cilj Konvencije (1991) su „da na teritoriji svake strane ugovornice garantuje svakom fizičkom licu, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost ili na mesto stanovanja, poštovanje njegovih osnovnih prava i sloboda, a naročito njegovog prava na privatnost kada je reč o automatskoj obradi njegovih ličnih podataka“ (član 1).

Poseban značaj ima i član 11 Konvencije koji propisuje da se nijedna odredba iz tog poglavlja ne može protumačiti kao ograničavajuća ili kao da onemogućava svaku stranu ugovornicu da subjektu podataka odobri širu zaštitu od one predviđene ovom konvencijom. Dakle, Konvencija propisuje samo minimalne standarde koji se u svakom slučaju moraju poštovati, dok države mogu, ukoliko to žele, predvideti i viši nivo zaštite.

Osim navedene konvencije, Parlamentarna skupština Saveta Evrope usvoila je devet rezolucija i jednu preporuku, dok je Komitet ministara doneo dve deklaracije i dvadeset jednu preporuku u ovoj oblasti.

U slučaju *Węgrzynowski and Smolczewski v. Poland* (2007), Evropski sud za ljudska prava odbio je da naloži novinama da uklone članak o podnosiocu predstavke sa svog veb-sajta, ističući da je tužena država postupala u skladu sa svojom obavezom da održi delikatan balans između prava garantovanih članom 8 i članom 10 Konvencije.

Zaštita podataka na internetu bila je predmet predstavke državljanina Finske koji je Sudu ukazao da u Finskoj nije postojao efektivni pravni lek kako bi se otkrilo ko ga je reklamirao na jednom od sajtova za upoznavanje (K.U. v. Finland, 2002).

U slučaju *Copland v. United Kingdom* (2000), podnositelj predstavke istakao je da su mu za vreme njegovog radnog angažmana na koledžu, telefon, elektronska pošta i korišćenje interneta bili nadzirani od strane direktora.

Kako su sve članice Evropske unije istovremeno i članice Saveta Evrope ne čudi činjenica da Evropska unija prati Savet Evrope u zaštiti ljudskih prava. U tom smislu, Evropska unija je donela niz propisa koji pružaju zaštitu pravu privatnosti, među kojima se kao najznačajnija ističe Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti (*General Data Protection Regulation*) koja je uvela nova i sveobuhvatnija pravila u pogledu korišćenja i zaštite podataka o ličnosti a koja je stupila na snagu 25. maja 2018. godine. Sama činjenica da kazne za nepoštovanje njenih odredaba dosežu i do 4% godišnjeg profita ili 20 miliona evra (u zavisnosti od toga koji je veći iznos), govori o značaju i vrednosti koja se pridaje zaštiti prava privatnosti.

Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti (2018) ima za cilj da zameni Direktivu o zaštiti podataka iz 1995. godine (*Data Protection Directive – Directive 95/46/EC*). Dok je Direktiva 95/46 bila na snazi članice Evropske unije su usvajale lokalne propise i zato zakoni o zaštiti podataka o ličnosti širom Evropske unije nisu bili usaglašeni (neusaglašenost je posebno došla do izražaja nakon 9. septembra 2001. godine kada su države usled straha od terorizma u svoje zakone uvodile najrazličitija ograničenja). Usvajanjem Opšte uredbe o zaštiti podataka o ličnosti stvoren je jedinstven pravni instrument s direktnom primenom u svih 28 država članica, ali i šire (svuda gde se obrađuju podaci koji pripadaju licima iz Evropske unije).

Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti uzima u obzir i nove tehnologije koje nisu bile obuhvaćene Direktivom iz 1995. godine (na primer društvene mreže). Svako ko u svom poslovanju dolazi u dodir sa podacima o ličnosti mora stalno imati na umu da se podaci mogu obrađivati samo u skladu sa zakonom, da se to može raditi samo u predviđene i dozvoljene svrhe, da se mora obezbediti tačnost i sigurnost podataka, da se prikuplja minimum potrebnih podataka, te da se isti moraju uništiti ili depersonalizovati nakon što je ostvarena njihova svrha. Jedna od novina je i takozvano pravo na zaborav (*right to be forgotten*) poznato i kao brisanje podataka, koje postaje pravo na brisanje podataka prilagođava stvarnosti interneta u kojoj se naši podaci konstantno objavljuju i dele.

5. Zaključak

U radu je kroz praksu Evropskog suda za ljudska prava analiziran postojeći sistem zaštite prava privatnosti. Pokazalo se da je pitanje zaštite prava privatnosti u svojevrsnoj krizi, posebno od početka eksponencijalnog razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija. Analiza je pokazala da evropske institucije čine napore da odgovore na ove izazove. Navedeni naporci rezultirali su unapređenjem efektivnosti zaštite.

Posebno je u tom smislu značajna Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti, koja je jedno od najvažnijih dostignuća prava u ovoj materiji. Imajući u vidu da je tek stupila na snagu o njenoj efikasnosti je možda rano govoriti, ali svakako da je standard zaštite prava privatnosti postavljen visoko, kao i da su, u skladu sa tim, očekivanja velika.

Praksa Evropskog suda za ljudska prava u oblasti prava privatnosti je bogata i izuzetno heterogena, što predstavlja indiciju da u digitalnom dobu, koje predstavlja izuzetan napredak u tehnološkom smislu ali i potencijalnu opasnost po pravo privatnosti, ukazuje da Sud pravo privatnosti štiti u najrazličitijim situacijama. Veoma je ohrabrujuće da praksa Suda prati slovo Konvencije i da protokom vremena ona ne gubi na značaju, već da naprotiv nalazi svoj novi vid primene. Ipak ovde ne treba stati s obzirom da se konstantnim napretkom tehnologije i njenom povećanom upotreboom istovremeno povećavaju i rizici po pravo privatnosti.

Literatura

- Axel Springer AG v. Germany, 39954/08 (European Court of Human Rights, February 7, 2012).
- Bensaid v. the United Kingdom, 44599/98, ECHR 2001-I (European Court of Human Rights, February 6, 2001).
- Bloustein, E. J. (1974). The First Amendment and Privacy: The Supreme Court Justice and the Philosopher. *Rutgers Law Review*, 28, 41-95.
- Campbell v. the United Kingdom, Series A no. 233 (European Court of Human Rights, March 25, 1992).
- Chapman v. the United Kingdom, 27238/95 (European Court of Human Rights, January 18, 2001).
- Copland v. United Kingdom, 62617/00 (European Court of Human Rights, April 3, 2007).
- Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France, 40454/07 (European Court of Human Rights, November 15, 2015).
- Dudgeon v. the United Kingdom, Series A no. 45 (European Court of Human Rights, October 22, 1981).
- Dworkin, R. (2006). *Is Democracy Possible Here?* Princeton: Princeton University Press.
- Emerson, T. (1979). The right of privacy and freedom of the press. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, 329-360.
- European Court of Human Rights. (2017a). *Violations by Article and by State.* Preuzeto 07. oktobra 2018, sa https://www.echr.coe.int/Documents/StatsViolation_1959_2017_ENG.pdf
- European Court of Human Rights. (2017b). *Violations by Article and by State.* Preuzeto 07. oktobra 2018, sa https://www.echr.coe.int/Documents/StatsViolation_2017_ENG.pdf
- European Court of Human Rights. (2018). *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights.* Strasbourg: Council of Europe.
- European Union. (2018). *General Data Protection Regulation Regulation (EU) 2016/679.*
- Fernback, J., & Papacharissi, Z. (2004). Online privacy as legal safeguard: the relationship among consumer, online portal, and privacy policies. *New Media & Society*, 9(5), 715-734.
- Gelman, L. (2009). Privacy, free speech, and blurry-edged social networks. *Boston College Law Review*, 50(5), 1315-1344.
- General Assembly. (2013). *Resolution on the Right to Privacy in the Digital Age, G.A. Res 68/167, U.N. Doc. A/RES/68/*. United Nations.
- K.U. v. Finland, 2872/2002 (European Court of Human Rights, December 2, 2008).

- López Ostra v. Spain, Series A no. 303-C (European Court of Human Rights, December 9, 1994).
- Menteş and Others v. Turkey, Reports of Judgments and Decisions 1997-VIII (European Court of Human Rights, November 28, 1997).
- Mgn Limited v. The United Kingdom, 39401/04 (European Court of Human Rights, January 18 2011).
- Milanović, M. (2015). Human rights treaties and foreign surveillance: Privacy in the digital age. *Harvard International Law Journal*, 56(1), 81-146.
- Moreno Gómez v. Spain, 4143/02 (European Court of Human Rights, November 16, 2002).
- Niemietz v. Germany, Series A no. 251-B (European Court of Human Rights, December 16, 1992).
- Odièvre v. France , 42326/98 (European Court of Human Rights, February 13, 2003).
- Regan, P. (2000). *Legislating privacy: Technology, social values, and public policy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Sandra Janković v. Croatia, 38478/05 (European Court of Human Rights, March 5, 2009).
- Şerife Yiğit v. Turkey, 3976/05 (European Court of Human Rights, November 2, 2010).
- Silver and Others v. the United Kingdom, Series A no. 61 (European Court of Human Rights, March 25, 1983).
- Volokh, E. (2000). Freedom of Speech and Information Privacy: The Troubling Implications of a Right to Stop People from Speaking about You. *Stanford Law Review*, 52(5), 1049-1124.
- Węgrzynowski and Smolczewski v. Poland, 33846/07 (European Court of Human Rights, July 16, 2013).

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PRIVACY RIGHTS IN THE DIGITAL AGE: EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS CASE LAW

SUMMARY: *The subject of this research is the analysis of the European Court of Human Rights case law, i.e. theoretical and practical implications of the privacy rights, as defined by the Article 8 of the European Convention on Human Rights. The paper will examine their relationship between privacy rights and freedom of expression, as these concepts are likely to come into conflict. Online data protection has become a prominent issue in the digital age, and is therefore one of the focal points in the paper. Using the methods of content analysis of the European Court of Human Rights case law and the systematic literature review, we discuss the existing knowledge on the subject, as well as the important theoretical and practical implications related to the issue of privacy rights protection.*

KEYWORDS: *right to privacy, freedom of expression, European Court of Human Rights, data protection, digital age*

Zdravko Skakavac¹

Nikola Trajković²

UDC 343.811(100)(091)

343.811(497.11)

Stručni rad

Primljen: 10. 10. 2019.

Prihvaćen: 19. 11. 2019.

USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA: SVETSKA I DOMAĆA ISKUSTVA

APSTRAKT: Prema podacima Instituta za kriminološka istraživanja (ICRP) Univerziteta Birkbek u Londonu, iza rešetaka je širom sveta oko jedanaest miliona ljudi. Broj zatvorenika u Republici Srbiji kreće se oko jedanaest hiljada. Zatvori su specijalizovane ustanove u kojima se izvršava kazna lišenja slobode i oni predstavljaju aktera sistema bezbednosti u dva osnovna smisla. U prvom, njihova osnovna funkcija je da obezbeđe ispunjenje osnovne svrhe kažnjavanja osuđenih lica na kaznu lišenja slobode, a koja se zasniva na obezbeđenju resocijalizacije i rehabilitacije osuđenika tj. osposobljavanju osuđenika za poštovanje ustavnih, zakonskih i drugih društvenih normi ili kako bi se većina osuđenika osposobila da ponovo ne počine krivična i druga dela koja se sankcionišu. U drugom, lica koja se nalaze u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija moraju apsolutno biti zaštićena od torture, nečovečnog ili degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja, u skladu sa ratifikovanim međunarodnim konvencijama. Ustanove za izvršenje krivičnih sankcija moraju biti bezbedna i sigurna mesta, mesta u kojima se ne dešavaju pobune, iz kojih nema bekstava i u kojima se ne planiraju, ne pripremaju i ne vrše nova krivična dela. U ovom radu će biti ukazano na neke aspekte organizacije ustanova u svetu i kod nas.

KLJUČNE REČI: krivične sankcije, zatvorski tretman, tretman resocijalizacije, čelijski sistemi, osuđenici.

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

² Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

1. Uvodne napomene

Prema podacima Instituta za kriminološka istraživanja (ICRP) Univerziteta Birkbeck u Londonu, iza rešetaka je širom sveta oko jedanaest miliona ljudi. Sjedinjene Američke Države (SAD) su po broju zatvorenika ubedljivo na prvom mestu sa više od 2,2 miliona. Više od 1,65 miliona ljudi boravi u zatvorima širom Kine. U Rusiji, iza rešetaka živi oko 640.000 ljudi, sledi Brazil sa 607.000, Indija sa 418.000, Tajland sa 311.000, Meksiko sa 255.000 i Iran sa 225.000 zatvorenika. Sejšeli su država s najvećim brojem zatvorenika po broju stanovnika. Na svakih 100.000 ljudi koji žive na Sejšelima, 799 je u zatvorima. Na drugom mestu su SAD sa 698 zatvorenika na 100.000 građana, slede Turkmenistan, Kuba, El Salvador, Tajland, Belize, Rusija i Ruanda. Država s najmanjim brojem zatvorenika u svetu je San Marino sa svega dve osobe. Sledi Lihtenštajn sa osam, Monako sa 28 i Andora sa 55 zatvorenika. (Čarnić, D.,(19.08.2017.) U zatvorima širom sveta 11 miliona ljudi, *Politika*, Preuzeto 08.05.2019. sa <http://www.politika.rs/sr/clanak/387260/Hronika/U-zatvorima-sirom-sveta-11-miliona-ljudi>).

U Evropi, najviše zatvorenika ima Velika Britanija i to više od 85.000. U Poljskoj je u zatvorima 71.000 ljudi a nešto manje ima ih u Ukrajini. Između 60.000 i 63.000 zatvorenika imaju Nemačka, Francuska i Španija, dok ih je u Italiji oko 52.000. Od 2000. godine do danas svetska zatvorska populacija porasla je za 20 procenata, što je za dva procenta više od porasta ukupnog broja stanovnika širom sveta koji iznosi 18 procenata. U Okeaniji je taj broj povećan za 60 procenata a u južno-američkim državama za čak 145 procenata. Nasuprot tome, u Evropi je populacija u zatvorima od 2000. godine manja za čak 21 odsto, na šta je najviše uticalo smanjenje broja zatvorenika u Rusiji od čak 40 procenata. Od početka 21. veka, broj žena u zatvorima širom sveta povećan je za polovinu i žene sada čine 6,8 procenata ukupnog broja. U Aziji broj zatvorenica od 2000. veći je za 83 procenata a u Evropi za 12,4 procenata. Zanimljivo je da Andora, sa svega 55 zatvorenika, ima najveći procenat zatvorenica, čak 21,2 procenata. Najmanje žena je u zatvorima u Izraelu, na Farskim ostrvima i u Albaniji – manje od dva odsto, a tek nešto više ima ih na Kosovu i u BiH. U poslednjem objavljenom izveštaju navodi se da je tri miliona ljudi širom sveta u pritvorima, gde čekaju suđenje.

(Čarnić, D.,(19.08.2017.) U zatvorima širom sveta 11 miliona ljudi, *Politika*, Preuzeto 08.05.2019. sa <http://www.politika.rs/sr/clanak/387260/Hronika/U-zatvorima-sirom-sveta-11-miliona-ljudi>).

Svetska i domaća iskustva izvršenja krivičnih sankcija su vrlo raznovrsna. U ovom radu ukazaće se na neka interesantna iskustva kako u svetskim okvirima, tako i u Republici Srbiji, posebno u pogledu organizacije i smeštajnih uslova u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija.

Stopa zatvaranja porasla je u 78% zemalja sveta – 71% zemalja u Africi, 82% u Americi, 80% u Aziji, 74% u Evropi i 80% u Okeaniji (Walmsley, 2012). U Evropskoj uniji je u periodu 1995–2009. broj osuđenika porastao za 24% (Sisk, Juhász i Damianos, 2010), a u Srbiji u periodu 2005–2010. za 30% (Jelić i sar., 2010). Ovakvo značajno povećanje zatvorske populacije stavlja države i društva pred ozbiljne izazove, s jedne strane finansijske, jer predstavlja dodatno opterećenje državnog budžeta, a s druge strane društvene, jer raste broj ljudi koje je potrebno, na neki način, resocijalizovati i integrisati na funkcionalan način u društvo.

Prema *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, kojima se utvrđuju standardi za humano postupanje prema osuđenicima, predviđeno je da svrha kažnjavanja treba da bude obezbeđenje uspešne resocijalizacije i prevaspitanja. (*Stanford Encyclopedia of Philosophy, Punishment*, (2006.), Превузето 19. априла 2019. са <http://plato.Stanford.edu/entries/punishment>) U Krivičnom zakoniku Republike Srbije predviđeno je da je opšta svrha propisivanja i izricanja krivičnih sankcija suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom. („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005)

2. Iсторијски аспект

Pojava prvih zatvora ne poklapa se s nastankom kazne lišenja slobode, jer se ona javlja znatno kasnije. U starom veku, zatvori su korišćeni za prihvatanje lica koja su čekala presudu ili suđenje, dužnike ili političke krvce. Tamnice su postojale i u antici i srednjem veku, gde su zatvorenici držani do smrti ili iskupljenja prema licu kom su naneli šte-

tu. Tada su tamnice tvrđave korišćene za zatvaranje učinilaca krivičnih dela. Zatvaranja dužnika, ličnih ili političkih protivnika nastavljena su i u srednjem veku kada su kao mesta za zatvaranje služile kule i kazamati u kojima bi zatvorenici bili mučeni, pogubljeni ili ostavljeni da umru u mukama i bedi, bez dnevne svetlosti i u vlazi. Nakon ovog perioda, iz društvenih, ekonomskih i verskih razloga preuzimaju se mere da se skitnicama, besposličarima i ostalim devijantnim licima pruži puno zaposlenje i da se sklone sa ulice, te se osnivaju brajdvelski zavodi. Oni su se sastojali od niza prostorija i velikih otvorenih spavaonica, koje su ujedno bile i radionice, i više su bili popravni domovi nego zatvori koji su se odlikovali nepostojanjem sistema klasifikacije osuđenika i lošim uslovima boravka. Pojedini istraživači o tom periodu govore da u zatvorima nikada nije bilo teže nego početkom 18. veka, što je istovremeno i period kada se javljaju ideje o reformi zatvora (Radoman, 2016: 75–78).

O istorijatu razvoja zatvaranja prestupnika i načinu postupanja s njima, možemo saznati dosta od filozofa, pisca i istoričara, Mišela Fukoa, koji je stavljaо fokus na kritiku društvenih ustanova, što je posebno učinio u delu „Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora“, koje je objavljeno 1975. godine u Francuskoj.

Reforma kaznenog sistema izvršena je krajem 18. veka, koji inače karakterišu javno mučenje prestupnika, i početkom 19. veka, koji karakteriše dnevni raspored u zatvoru i pre svega pokazuje kako je došlo do drastične promene za manje od sto godina, a cilj reforme je bio stvaranje efikasnijeg kaznenog sistema tj. stvaranje modernog zatvorskog sistema. Javno mučenje, karakteristično za početak 18. veka, nije najobičnije varvarsко iživljavanje, zaostavština prošlosti pune nasilja, već je tortura, u ovom slučaju u službi istražnog postupka, proračunata kaznena mera koja se stepenuje i usklađuje sa težinom prestupa. Mučenje osuđenikovog tela predstavljalo je kraljevu osvetu. Naime, zločinac svojim delom ne bi naudio samo neposredno žrtvi, već i onome od koga potiče zakon koji je prekršio. On je fizički povredio kraljevu snagu i za to mora biti fizički kažnen, a njegova fizička patnja mora jasno da pokazuje šta se događa onima koji pokušaju da udare na kraljev zakon i samog kralja. Tu se, međutim, pojavljuje najveća mana javnog mučenja – publika, bez koje ovakve predstave ne bi imale smisla a koja često može da stane na stranu osuđenika, da vidi u njemu mučenika, da zaboravi na

zločin koji je ovaj počinio i, samim tim, da ga oslobodi i, u najgorem slučaju, da se okrene protiv egzekutora.

U drugoj polovini 18. veka javljaju se pozivi za ukidanje ove nehumane kazne, a veoma brzo i sama vlast uviđa da je ovakav tip kažnjavanja, pre svega, neekonomičan i umesto ranijeg cilja da se prikaže zločin kroz reprizu i pobedu vrhovne vlasti i kralja nad njim, nastoji se da se što diskretnije ukaže na zločin, naznači intervencija vlasti (sankcija koja očekuje učinioca) i spreći svako kasnije javljanje sličnog. Sada se javlja drugi problem. Naime, trebalo je utvrditi kazne od kojih će šteta biti dovoljno veća nego korist od zločina za koji je kazna namenjena, ali je i trebalo klasifikovati krivična dela i prikazati zakon neumoljivim i stalno prisutnim, odnosno trebalo je sprovesti reformu.

Vremenom, počinju da se pojavljuju elementi koji će kasnije biti sastavni deo institucije reformisanog zatvora. Fuko primećuje da dželata, koji je kod javnih mučenja vodio glavnu reč i praktično presudivao prestupniku, zamenuje četa stručnjaka, lekara, psihologa, nadzornika i vaspitača sa sasvim suprotnom funkcijom i ciljem sprečavanja svake fizičke boli. Čak i prilikom smrte kazne ne postoji ili se gleda da se smanji na najmanju moguću meru faktor bola. Smrt postaje bezbolna, trenutna i jednaka za sve. Tokom suđenja, sudiji asistiraju pomoćna lica (savetnici) dajući svoje stručne procene. Sada se ne pita više samo da li je utvrđen zločin, već i šta je zločin i kako ga najadekvatnije kazniti. Sada se ne sudi više samo konkretnom zločinu, već i strastima i slabostima koje su dovele do njega, odnosno pobudama koje su dovele učinioca zločina u stanje da zločin izvrši.

Međutim, sve ovo što se dešavalo u vezi sa izvršenjem kazne i njenom reformom nije bilo dovoljno da bi se uvidelo da je oduzimanje slobode adekvatnija i isplativija (ekonomičnija) sankcija od telesnog (fizičkog) kažnjavanja. Prema Fukooovom mišljenju, najbitnija stvar koja je uticala na nastanak zatvora, kao moderne ustanove kakvu danas poznamo, jeste disciplina onih koji su zgrešili, odnosno nastanak vlasti koja se služi sistematskim disciplinovanjem svojih podanika, jer nije ekonomično uništavati telo da bi se dokazala moć, ako se to isto telo može disciplinom potčiniti, uvežbati i usmeriti, radi stvaranja poslušnih jedinki, što je jedna od najvećih pobeda modernog sistema vlasti.

Mišel Fuko stavlja akcenat na pravila po kojima se vršilo disciplinovanje u okviru pojedinih institucija, kao što su: bolnice, škole, fabrike, vojska i, naravno, zatvori. Organizacija prostora i aktivnosti, određivanje vremenskog rasporeda i kombinovanje snaga zavodi red u ove ustanove, i, kako on primećuje, čini ih, više nego ranije, međusobno sličnim. Krajnji domet pravosuda, prema tome, nije više maksimalno čerečenje tela, već je sad to neograničena disciplina. Fuko veliki značaj u razvoju zatvora pridaje i modelu panoptikona, zgrade koju je dizajnirao Džeremi Bentam i čija je glavna funkcija da se sve što se dešava unutar jedne (zatvorske) ustanove može svakog trenutka videti. To bi bila zgrada okruglog oblika, sa čelijama na njenoj ivici i kulom za stražare u sredini, pri čemu zatvorenici (osuđenici) ne mogu videti stražare u kuli, te nikad ne znaju kad su direktno posmatrani, odnosno mogu stalno biti posmatrani, što je i glavna svrha takvog objekta – da se kod zatvorenika stvori svest o stalnom (posmatranju) nadzoru. Fuko je istraživanjem došao do zaključka da se osnovno načelo zatvora, kao ustanove za popravljanje, nije menjalo gotovo više od jednog veka, a isti su zadaci i u 19. i u 20. veku, kada je u pitanju zatvor i izvršenje: prevaspitanje, razvrstavanje, modifikovanje kazni, obrazovanje i rad u zatvoru i kontrola. Zatvor ne popravlja, već združuje kriminalce, klasificiše ih, pravi dosijee, žigoše ih kao prestupnike i posle izvršene ili izdržane kazne vraća ih u društvo i to ne u „normalno“ društvo, već nazad na marginu društva odakle su i došli. Tu imamo krug koji čine policija, tužilaštvo i sud. Fuko je na sve ovo gledao kao na poraz pravne i uspeh disciplinske moći i, prema njegovom mišljenju, prestupnici se nadziru i u zatvoru i van njega, što je savremeno društvo, u dobroj meri, danas prihvatiло u izvršenju kazne lišenja slobode (Fuko, 1975).

Dakle, razvojne faze oblika kažnjavanja prestupnika kretale su se od perioda privatne reakcije na kriminalitet, u kojima se sankcionisnjem prestupnika nastojala vratiti ravnoteža i normalno funkcionisanje zajednice, preko progonstva iz zajednice, osvete ili kompozicije ili izmirenja naknadom od strane učinioca dela ili njegove rodbine u razdoblju kada nije bilo organizovanog oblika državnog delovanja prema ovakvim pojavama, do perioda u kom je reakcija države na prestupničko ponašanje organizovana i država pokušava da sve podjednako zaštiti.

U periodu organizovane reakcije države na prestupničko poнаšanje, najpre se prestupnici pokušavaju zastrašiti metodama telesnog kažnjavanja i njihovim brutalnim izvršenjima sa ciljem da se tako utiče na eventualne buduće učinioce primerom. Tokom humanizma, pojedinci, poput Tomasa Mora, zagovarali su kaznu lišenja slobode umesto surovih kazni, što je postepeno doprinisalo humanizaciji ideja o suštini i cilju kazne, ali je uprkos tome kazna za izvršeno delo ostala odmazda i ispaštanje učinioca. U periodu individualizacije sve više se delovalo u pravcu *jednakih kazni* za sve one koji su počinili *jednake zločine*, kako je to govorio Čezare Bekarija. I ne samo u smislu srazmernosti sankcije i dela, već i sankcije i ličnih svojstava učinioca tog dela, što omogućava da se govori i o tretmanu takvog učinioca s ciljem njegovog popravljanja (Radoman, 2016, str. 29–37).

Porast broja povratnika, prenatrpanost zatvora i loši uslovi u njima ne ulivaju nadu da se društvo na najbolji način suočava sa problemima kriminaliteta. Od osamdesetih godina prošlog veka, u većini zapadnih zemalja i kod nas, na udaru kritike se našao koncept resocijalizacije, jer se smatra da nije doveo do smanjenja ukupnog kriminaliteta i recidivizma. Problemi sa kojima se društvo suočava jesu kako i na koji način u zatvorskoj sredini pripremiti osuđenika da se uspešno integriše u društvenu zajednicu po izlasku iz zatvora. Veoma važnu ulogu u realizaciji ovog cilja može imati obrazovanje tj. obučavanje i osposobljavanje za određene zanate ili zanimanja u različitim oblastima, u zavisnosti od potreba zavoda, tržišta, ali i interesovanja osuđenika.

3. Savremena svetska iskustva

Od zemlje do zemlje, postoje ozbiljne razlike i u samim uslovima koji vladaju u zatvorima. U nekim zemljama zatvorenici imaju priliku da sviraju muzičke instrumente, dok u drugim mogu biti srećni ako imaju dovoljno toalet papira, hrane ili osnovnih uslova. Navešćemo pojedine interesantne primere zatvora u svetu, a sve sa ciljem prezentovanja uslova i načina tretmana osuđenih lica, što će biti značajno i radi komparacije stanja u svetu sa stanjem u Republici Srbiji.

Jedan od zatvora koji pruža odlične uslove za boravak osuđenika u sprezi za različitim oblicima tretmana osuđenika je zatvor *Halden* u Norveškoj, koji s pravom važi za najhumaniji zatvor na svetu. Svaki osuđenik dobija obrok koji je unapred pripremljen a koji može podgrijati u kuhinjama kojih ima u svakom zatvorskem delu. Uz svakih 10–20 ćelija ide i jedan dnevni boravak, koji izgleda bolje od životnog prostora u normalnim uslovima na slobodi. Ako se nekome od zatvorenika ne sviđa hrana koju dobije, može kupiti u zatvorskoj kantini koja je opremljena poput najvećih supermarketa. Halden ne izgleda kao drugi zatvori. Na prozorima nema rešetaka, nema posmatračnica, žičanih ili električnih ograda, nema kamera za video-nadzor u hodnicima, sobama, u učionicama i radionicama. Čuvari ne nose oružje. Oni rade, jedu i šetaju zajedno sa zatvorenicima. Čuvari koriste sistem takozvane dinamične bezbednosti, koji podrazumeva da su izmešani sa zatvorenicima i, pošto su stalno s njima, mogu sprečiti eventualne sukobe na licu mesta. Koncept izdržavanja kazne je da osuđenici rade, plaćaju porez, imaju porodicu i motivaciju. Zatvorenici se od prvog dana, kroz savetovanja, pripremaju za izlazak na slobodu uprkos tome što među njima ima i ubica, seksualnih prestupnika, mentalno bolesnih, zavisnika i sitnih kriminalaca. Zbog svega ovoga, samo 20% osuđenika ponavlja krivično delo. (Knut Egil Wang, (2015), *Moment-Halden prison*, Preuzeto 08. maja 2019. sa <http://www.thestoryinstitute.com/halden>)

Zatvor *Norgerhaven*, koji se nalazi na severu Holandije, naročito je interesantan. Brojne ćelije su jednakopremljene televizorima, frižiderima, stolovima, ormarima i kupatilom. Osuđenici mogu da uče da kuvaju, pri čemu im je dozvoljen sav pribor, pa i noževi, te se često može videti kako se osuđenici za ubistva šetaju s noževima u rukama, ali osoblje smatra da to nije opasno i sastavni je deo programa koji im pomaže da se, posle izdržane kazne zatvora, adaptiraju na slobodi. Hollandski sistem se bavi pojedincem i tretira ga u odnosu na to kako i zbog čega je izvršio krivično delo. Kada je, na primer, reč o učiniocu koji je zavisnik od droge, sistem to tretira, posmatra i leči kao zavisnost, dok ljude sklone nasilnom ponašanju podvrgava tretmanima kontrole besa. Interesantno je da je ovaj zatvor, kapaciteta tri stotine lica, iznajmila Norveška, zbog nedostatka prostora u sopstvenim zatvorima. On je sada deo norveškog zatvorskog sistema i u njemu se primenjuje nor-

veški zakon. Osoblje je holandsko i moralo je da nauči norveške zakone i običaje. Stopa kriminaliteta u Holandiji je toliko niska da nema dovoljno zatvorenika da se popune sva mesta, pa zato zatvore daju u najam. U pomenutom zatvoru nema pogodnosti koje imaju holandski zatvori, poput uzgoja povrća u vlastitom vrtu, ali se mogu koristiti mesta poput teretane. Većina zatvorenika se dobrovoljno prijavila za premeštanje u Holandiju, ali će svima biti omogućeno da poslednji deo kazne odsluže u Norveškoj. Ovaj i mnogi drugi zatvori u Holandiji imaju parkove prilagođene reakcijama zatvorenika na otvorenom i za njih je dokazano da smanjuju stres i blagotvorno deluju na zatvorenike. (Norwegian Parliamentary Ombudsman, 19-22 september 2016, Norgerhaven Prison, visit report, Preuzeto 09.maja 2019. sa <https://www.sivilombudsman.no/>)

Španski zatvor za porodice sa pet zvezdica zove se *Aranjuez* i nalazi se 40 km južno od Madrida. Jedini je na svetu sa čelijama za porodice. Zatvor ima 36 čelijskih jedinica za porodice, ali deca mogu ostati samo do tri godine. Posle toga se odvode i ostavljaju rođacima ili socijalnim službama a njihovi roditelji se vraćaju u redovne čelije. Prostrane jedinice, poznate kao čelije s pet zvezdica, imaju natpise i Diznjeve likove na zidovima. Zatvor sadrži, čak, i zatvoreno igralište za decu. Ideja je da deca budu povezana sa svojim zatvorenim roditeljima dok su dovoljno mala i dok u potpunosti ne shvataju stvarnost zatvaranja, a da zatvorenici koji traže rehabilitaciju uče roditeljske veštine. Sobe su od 14 m² i sa zidovima koji su preplavljeni slikama Mikija Mausa, Patka Dače i porodičnih fotografija. Tu su i bračni krevet, igračke, mala kupatonica i prozori s puno svetlosti orijentisani ka gradu. Sve je prilagođeno deci, čisto je, dobija se najbolje mleko za njih, doktor dolazi dva puta nedeljno. Dakle, radi se o pravom pozitivnom primeru ustanove za izvršenje kazne zatvora koja poseban akcenat stavlja na porodicu, smatrajući da upravo ona prestupnika može odvratiti od budućeg kriminalnog ponašanja. (Melanie Paurus, 2017, p. 38)

Za razliku od prethodno pomenutih zatvora, postoje i oni koji ne pružaju ni izbliza takve uslove smeštaja i tretmana osuđenika. Jedan od takvih je ženski zatvor *San Dijego* – zatvor minimalne bezbednosti, u Kolumbiji je i ima 180 osuđenica, a zločini variraju od iznuđivanja, preko pljačke, do trgovine drogom i ubistava. Najteža stvar, međutim,

nije rad sa zatvorenicama, već promena stava ljudi prema njima. Nalazi se u oronuloj zgradi, kraj turističkog kvarta u Kartaheni, na severnoj obali Kolumbije. To je prenatrpana ustanova sa ćelijama bez prozora, prepunim vlage, i sa minimalnom šansom za bekstvo. Kolumbijski zatvori su ozloglašeni po jezivim uslovima života, široko rasprostranjenoj upotrebi droga i hroničnoj prenatrpanosti koja je, prema Nacionalnom institutu za popravne domove i zatvore, dostigla stopu od 52% tokom 2016. godine. Zatvorska kriza u zemlji okarakterisana je u izveštaju Međunarodnog komiteta Crvenog krsta kao jedan od ovogodišnjih humanitarnih izazova, pri čemu je istaknuto da kolumbijski zatvori krše ljudsko dostojanstvo i osnovna prava zatvorenika. Žene, međutim, uspevaju da pronađu izvestan otklon radeći u restoranu *Interno*, koji je otvoren krajem 2016. godine u organizaciji fondacije *Acción Interna*. Cilj je da se unapredi kvalitet života zatvorenih žena i da im se pruže podrška i veštine neophodne da bi našle posao kada izadu na slobodu. Restoran služi i kao program za rehabilitaciju, jer premošćava jaz između onih koji borave napolju i unutra. To je prvi projekat te vrste u Latinskoj Americi. Restoran *Interno* je jedan od najpopularnijih za gurmane u gradu. Svako jelo je predivno aranžirano i jednak mu je dobar ukus – zatvorenice su obučavali slavni majstori uključujući španskog kuvara, Kolda Mirandu i jednog od najslavnijih kuvara u Kolumbiji, Harija Sasona, koji je pomogao da se sastavi obrok od tri jela. Kuhinju svakodnevno vodi jedan stalno zaposleni profesionalni kuvar koji upravlja timom od osam članova kuhinjskog osoblja i četiri konobara. Iz bezbednosnih razloga i kako bi pomogli s reintegracijom u društvo, tim se sastoji isključivo od žena koje se nalaze pri kraju odsluženja kazne. Zatvorenice zaposlene kao kuvarice, konobarice i druga posluga mogu da zarade novac, ali i da steknu veštine koje mogu primeniti u slobodnom životu. Sada imaju duševe i krevete ukrašene ličnom posteljinom, fotografijama i predmetima koje im služe kao uspomene. Sa zaradom od restorana, Fondacija je uspela da otvori i pekaru, baštu s povrćem i malu radnu sobu sa kompjuterima. (Dimitri O'Donnell, These women are serving food, and time, in Columbia's trendz prison restaurant, Preuzeto 08 maja 2019. sa <https://www.nbcnews.com/news/latino/these-women-are-serving-food-time-colombia-s-trendy-prison-n810441>)

Sledeći primer zatvora je zatvor **Cebu**, lokacija mu je Barangai Kalunasan na Filipinima i izdvaja se po programu rehabilitacije. Zatvor je maksimalne bezbednosti kapaciteta 1.600 lica. Postao je poznat po programu rehabilitacije u periodu 2005–2010. godine zasnovanom na koreografskim vežbama za zatvorenike. Zatvor Cebu je dom čuvenih rasplesanih zatvorenika, jer ovde ubice, dileri droge i drugi prekršioci zakona imaju priliku da svoj dug društvu vrate kroz ples. Ples se unutar ovih zidova razvio iz svakodnevnih fizičkih vežbi a oko 1.500 zatvorenika je učestvovalo i na mnogim manifestacijama i kulturnim događajima, pa su za te nastupe čak bili i plaćeni. Zatvor, takođe, priređuje i nastupe uživo nakon kojih posetioci mogu da se slikaju sa zatvorenicima, ili čak i da kupe poneki suvenir. Ovakav program rehabilitacije uveo je Biron Garsia, koji je postavljao snimke na društvene mreže, čime je proslavio program i zatvor. Zatvor sada ima i svoje vlastite zvanične koreografske profesore, kao što su Vinse Rosales i Gven Lidor. Kritikovan je od strane eksperata za rehabilitaciju zatvora i aktivista za ljudska prava, koji tvrde da su rutine prisilnog plesa eksplorativno, a ne odgovarajuća rehabilitacija. (Ryan Macaser, No more room in Cebu prison of dancing inmates, Preuzeto 08 maja 2019.sa <https://www.rappler.com/nation/142864-no-room-cebu-prison-dancing-inmates>)

Još jedan među zatvorima koji predstavljaju primere loših ustanova za izvršenje kazne, budući da ne pruža humane uslove i gotovo nikakav tretman osuđenika je i zatvor **Siudad Barrios** (*Ciudad Barrios*) u El Salvadoru. Nalazi se u San Migelu i jedan je od najnasilnijih zatvora na svetu, kapaciteta 800 lica iako je u njemu smešteno 2.500 zatvorenika. U njemu su isključivo smešteni pripadnici kriminalne grupe Mara Salvatruga (MS). Pojedine čelije ovog zatvora su širine i dužine oko 3,5 metara i visine oko 4,5 metara, a u njima se ponekad nalazi i 30 ljudi. Prvobitno osmišljen kao mesto za pritvor do 72 sata, zatvor *Ciudad Barrios* je militarizovan tj. vojnici i policajci su služili kao zatvorski čuvani. Stražari danas imaju relativno malo kontrole nad zatvorom, s obzirom na odnos između zatvorenika i stražara – 50 zatvorenika dolazi na jednog stražara. Zatvor praktično vode bande koje su organizovale pekaru, osnovnu rehabilitaciju, a čak im je prepusteno da vode i bolnicu. Kada se uđe u zatvor, u njemu nema stražara, jer oni zbog straha ostaju napolju. Članovi MS bande većinom su tetovirani a njihova tela govo-

re o njihovim zločinima. Svoju pripadnost bandi potvrđuju tetovažama đavolskih rogova ili nekim drugim oznakama. U El Salvadoru ovo mesto je bez nade, a banda je jedina stvarna opcija. (Carlos Martínez, The unbelievable heel inside El Salvador's prisons, Preuzeto 08 maja 2019, sa <https://www.insightcrime.org/news/analysis/unbelievable-hell-inside-el-salvador-prisons/>)

U glavnom gradu Irana, Teheranu, nalazi se zatvor *Evin*, otvoren 1972. godine pod vladavinom Mohameda Reze Pahlavija. U početku je bio dizajniran za 320 osuđenika – dvadeset smeštenih u samice i 300 u dva velika bloka, a potom je proširen na više od 1.500 zatvorenika, uključujući 100 samica za političke zatvorenike. Kasnije je kapacitet povećan na 15.000 osuđenika a poznat je i kao mesto gde mnogi protivnici vlasti završavaju svoj život. Zbog broja zatočenih intelektualaca ponekad ga zovu i univerzitet Evin. Uslovi u njemu su izrazito loši, higijena nije na nivou, obroci su mali i neukusni, a leti temperature u čelijama dostižu i do 45 stepeni. Ono što pak najviše pogađa zatvorenike jeste zabrana poseta i kontaktiranja telefonom sa bilo kim iz spoljašnjeg sveta. Grupama za ljudska prava je već godinama zabranjen pristup zatvoru, što navodi na sumnju da je reč o prikrivanju zloupotreba. Inače, Iran je već neko vreme tema Ujedinjenih nacija, između ostalog, Komitet za ljudska prava nastavlja da kritikuje zemlju zbog pogubljenja maloletnika pripadnika verskih manjinskih grupa i LGBT zajednice. (Tony Duhamel, Evin prison:the Iranian regime's notorious torture factory, Preuzeto 06.aprila 2019. sa <http://english.alarabiya.net/en/features/2017/07/30/Evin-Prison-The-Iranian-regime-s-notorious-torture-factory-.html>)

Sledeći zatvor koji se, takođe, ističe u negativnom smislu je zatvor *Maula* u Lilongveu, glavnom gradu države Malavi u Africi. Ovaj zatvor je preneseljen preko svake mere. Tokom 2015. je u prostorijama napravljenim za 60 zatvorenika boravilo čak 2000 ljudi a, da stvar bude još gora, njih 120 je moralo da deli jedan toalet a njih 900 jednu česmu. Zatvorenici, zbog loše ekonomske situacije u zemlji, imaju samo jedan obrok dnevno a jedina radost u ovakvim neljudskim uslovima su povremene fudbalske utakmice u kojima mogu i da učestvuju. Zatvorski sistem u Malaviju, kojim upravlja zatvorska služba, ima 23 zatvorske jedinice koje su ili zatvorske ustanove prvog ili drugog stepena. Ozbiljna prenaručnost u zatvorskome sistemu pruža pogodno okruženje za brzo

širenje HIV/AIDS-a i tuberkuloze. (Rachel Banning-Lover, Behind the walls of Malawi's harshest prisons – in pictures, Preuzeto 06. aprila 2019. sa <https://www.theguardian.com/>)

Jedan od najstrožih zatvora u Rusiji je federalna vladina institucija – kaznena kolonija broj 6 u regionu Orenburg poznata pod imenom ***Crni delfin***. Ovaj zatvor je dom najbrutalnijih kriminalaca – terorista, serijskih ubica i pedofila i kazna koju služe je uglavnom doživotna. Zatvorenici su ovde pod nadzorom 24 sata. Od trenutka kada se probude nije im dozvoljeno da odmaraju niti da sede na krevetima sve do trenutka dok ne dođe ponovo vreme za spavanje. Pri transportu u zatvor, čuvari zatvorenicima stavljaju povez preko očiju kako ne bi zapamtili put i eventualno planirali bekstvo. Ponekad ih sa povezom preko očiju sprovode i kroz sam zatvor. Dok ga čuvari vode sa lisicama na rukama, zatvorenik mora da bude pogubljen tako da praktično gleda u svoja kolena. Svaka celija ima troje čeličnih vrata a čuvari ih proveravaju na svakih petnaest minuta. Pored vrata celija nalaze se fotografije na kojima se vide zločini zatvorenika kako stražari ne bi došli u iskušenje da im bude žao robijaša. Aktivisti za ljudska prava su ovaj zatvor opisali kao „koncentracioni kamp u Drugom svetskom ratu“. ***Crni delfin*** je dom za 700 najozloglašenijih kriminalaca Rusije, a svi oni zajedno su oduzeli oko 4.000 života. Iz ovog zatvora još niko nikada nije pobegao. Ranije su ga zvali Ostrog. (National Geographic, (08 maj 2019). Black Dolphin prison, [video]. Preuzeto sa <http://natgeotv.com/>)

U blizini Damaska, u Siriji, nalazi se zatvor ***Sajdnaja***. Do izbijanja građanskog rata 2011. godine, vojna policija ga je koristila za zatrivanje islamista. Od 2011. u njemu borave pretežno pripadnici opozicije. U glavnoj zgradbi zvezdastog oblika (***Crvena zgrada***) smešteni su civilni – protivnici režima, a u zgradbi u obliku slova L (***Bela zgrada***) pripadnici vojske koji su se okrenuli protiv predsednika Asada. Prema podacima ***Amnesti internešnela***, Sajdnaja može da primi između 10.000 i 20.000 zatvorenika a malo ko preživi pakao u njemu. Put u pakao počinje u kamionu tzv. mesnom frižideru. Vezane i s povezom preko očiju, zatvorenike transportuju kamionom u zatvor i, čim siđu s kamiona, čuvari im priređuju „dobrodošlicu“, tuku ih i ponižavaju, a glavni cilj im je da žive u neprekidnom strahu. Niko nijednog trenutka ne treba da se oseća bezbedno. U celijama koje su predviđene za jednu osobu zatva-

ra se od pet do petnaest zatvorenika. U Sajdnaji se sprovodi specijalno osmišljen plan, čiji je jedini cilj da se ljudi „slome“. Premašivanje je najčešći oblik mučenja i mnogi zatorenici ne prežive, ili trpe posledice koje ponekad ostaju za ceo život. Jedan svedok je ispričao za *Amnesti internešnel* kako su ih obrijanih glava i gole zatvorili u ćeliju. Često su ih polivali hladnom vodom, a satima, ponekad i danima su bili bez odeće. Izglađuju ih i danima im uskraćuju vodu. Pošto provedu neko vreme u minijaturnim ćelijama, premeštaju ih u veće sa grupa od 30 do 35 zatvorenika. Zabranjeno im je da međusobno razgovaraju i ne smeju čuvare da gledaju u oči. Ukoliko prekrše pravila, sleduje im kazna. Osim toga, čuvari primenjuju perfidnu taktiku. Zatvorenici moraju da izaberu „predstavnika“ koji treba da odredi ko će iz grupe biti prebijen ili mučen na neki drugi način. Ukoliko to ne učini sam biva kažnen. Kada ih vojni tribunal proglaši krivim (obično im je za to potrebno dva minuta), osuđenici ne znaju kakva je kazna. Na dan pogubljenja, čuvari idu od ćelije do ćelije i sakupljaju ljude sa liste za pogubljenje. U početku su ubijali 20–50 ljudi tokom dva dana u nedelji a kasnije su pogubljenja bila sve učestalija. Kada ih pokupe, čuvari kažu zatvorenicima da će biti premešteni u državni zatvor, što je dobra vest zato što su tamo uslovi bolji. Onda im naredi da formiraju „voz“ i da hodaju pognutih glava, držeći se jednom rukom za odeću čoveka ispred sebe. Odvode ih u zajedničku ćeliju gde ih toliko tuku da se krici čuju i u ćelijama drugih zatvorenika. Na kraju ih vezuju i s povezom preko očiju vode iz Crvene u Belu zgradu, gde se nalaze vešala. Tek kada im traže da kažu poslednju želju, osuđenici shvataju da će biti pogubljeni. Leševe odvoze, registruju u vojnoj bolnici i verovatno zatrپavaju u masovnim grobnicama. Pretpostavlja se da je krematorijum u Beloj zgradi proradio, jer je broj žrtava u 2015. značajno porastao. Prema procenama *Amnesti internešnela*, u periodu 2011–2015. u Sajdnaju je pogubljeno ili do smrti mučeno između 5.000 i 13.000 ljudi. (Anne Bernard, Inside Syria's Secret Torture Prisons: How Bashar al-Assad Crushed Dissent, Preuzeto 06 maja 2019. sa <https://www.nytimes.com/>

Jedan od najčudnijih zatvora na svetu je **San Pedro** smešten u planinama zapadne Bolivije. U ovom zatvoru se masovno proizvodi droga, deca slobodno trčkaraju okolo a zatvorenici se vode samoprovaznom pravdom koja nije nimalo miroljubiva. San Pedro nastanjuje 3.000

muških zatvorenika koji „vode igru“ unutra, dok čuvari paze da neko ne pobegne. Sa decom su i majke, jer se često smatra da su porodice zatvorenika sigurnije unutra nego na ulici. Međutim, deca unutra često bivaju žrtve zatvorenika. Tako je, na primer, jedna dvanaestogodišnjakinja ostala trudna nakon što ju je 2013. godine silovala grupa muškaraca. Doduše, ovakvi prestupi nikad ne ostaju nekažnjeni, pa se tako silovatelji i pedofili najgore kažnjavaju. Masa takve optuženike linčuje i dovodi u plitki bazen u kojem ih tuče, ranjava i na kraju ubija strujom pred očima prisutnih. (Rusty Young, A law unto themselves: San Pedro prison in La Paz, Bolivia, Preuzeto 06 aprila 2019. sa <https://www.architectural-review.com>)

Zatvor **Polsmur** u Južnoj Africi smešten je pored luksuznih vinograda i bogataške četvrti. Zatvor je otvoren šezdesetih godina 20. veka, a najpoznatiji zatvorenik – Nelson Mandela, stigao je 1982. godine. Zatvor ima „moderno lice, ali primitivno srce“. Principi zatvora su iz vremena aparthejda a cilj je da se crnoputi zatvorenici „slome“. Pripadnici bandi su odvojeni, da ne bi uticali na mlađe robijske, ali zatvorenici kažu da oni upravljaju čitavim zatvorom. Bande 26s i 28s kontrolišu distribuciju hrane, pristup upravnicima, čak i to ko sme da stane uz prozor i nakratko udahne svež vazduh. Mnogi zatvorenici, iako nevini, kada dođu u Polsmur počine takve zločine da dobiju doživotnu robiju i pre suđenja. Ćelije u zatvoru su prenatrpane – 86 muškaraca je u ćeliji koja je predviđena za 19 zatvorenika. Kreveti su poslagani ne na dva, nego na tri sprata. Neki nose žutu zatvorsknu uniformu, dok su drugi polugoli. Zatvorenici kažu da ih u dvorište puštaju, u najboljem slučaju, jednom nedeljno. Vlada epidemija kožnih oboljenja a mnogi obolevaju i od tuberkuloze. Pojedinci su u ovom zatvoru zbog odlaganja suđenja u nedogled, drugi jer ne mogu da priušte jemstvo (koje ponekad iznosi svega pet dolara), a neki jer su stranci i čekaju izručenje svojim državama. U ovom zatvoru danas boravi 4.284 zatvorenika a predviđen je za 1.619 iz čega proizilazi da je prebukiran 300 odsto. (Republika, Dobrodošli u pakao:ovo je najstrašniji zatvor na svetu, Preuzeto 06 aprila 2019. sa <https://www.republika.rs>

4. Primeri dobre prakse

Jedan od načina za poboljšanje tretmana u zatvorima, a kojem mnoge države poklanjaju pažnju u poslednje vreme, jeste obrazovanje. Međutim, pristupi država su različiti, pa su tako u Francuskoj obrazovanjem obuhvaćeni samo osudenici koji su zainteresovani. U Italiji postoji niz mera koje stimulišu srednje i visoko obrazovanje; obrazovne aktivnosti zasnovane su na dobrovoljnem učeštu osuđenika, a onaj koji je aktivno učestvovao u programu reeduksije ima priliku da bude ranije pušten iz zatvora. U nemačkim zatvorima se ostvaruju ciljevi tretmana u procesu korekcije osuđenikovog ponašanja, a taj posao je prepusten socijalnoj službi koja ima visok stepen samostalnosti i uživa veliki ugled. I u Austriji obrazovanje i profesionalno ospozobljavanje zauzima bitno mesto u tretmanu osuđenih lica (školovanje za stručnog radnika, pohađanje stručnih kurseva, nastavak školovanja van zatvora, dopisni kursevi, nastava za učenike, kao i drugi vidovi obrazovanja osuđenika).

U poslednje vreme se organizuju i razni kursevi za rad na kompjuterima a diplome su priznate u celoj Evropskoj uniji. U zatvorima u Holandiji primenjuju se različiti oblici tretmana, među njima i obrazovanje, što zavisi od kategorije zatvorenika i njihovih karakteristika. U ruskim korektivnim ustanovama, zatvorenici mogu da ostvare svoje pravo na opšte osnovno i stručno obrazovanje a omogućeni su im i učenje na daljinu i dopisni kursevi. U Hrvatskoj je obrazovanje jedan od bitnijih vidova tretmana, iako se poslednjih godina sve manji broj osuđenika odlučuje za to.

Pitanje je: da li zatvori i tretmani, takvi kakvi jesu, mogu ispuniti svrhu kažnjavanja kako je zakon određuje? Jer, prema zakonu, svrha izvršenja kazne zatvora je da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivično delo.

Bez obzira na to koliko je zatvorska sredina veštački ambijent opasan zidovima i raznovrsnim ograničenjima proizvešće manje deprivacije i štetnih posledica po osuđenike ako vreme provedeno u zatvoru bude smislenije od „treniranja strogooće“, prebrojavanja, cinkarenja, obavljanja raznih besciljnih zadataka, ispraznog slobodnog vremena i

sl. Proces, odnosno aktivnost koja može da bude važna poluga promene na individualnom (ličnost, ponašanje, kvalitet života osuđenika) i društvenom planu jeste obrazovanje, ali da bi ono zaista postalo faktor promene potrebno je da njegov značaj i potencijal nedvosmisleno prepoznaju i država (ne samo formalno) i sami osuđenici.

5. Stanje u Republici Srbiji – normativni i organizacioni aspekti

Pravna uređenost rada ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji počiva na Ustavu (“2Sl. glasnik RS”, br. 98/2006), Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija(„Sl. glasnik RS“, br. 55/2014) i Zakonu o maloletnim izvršiocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. („Sl. glasnik RS“ br. 85/2005). Pored toga, tu su i brojni podzakonski akti, kao što su: Uredba o osnivanju Zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u Republici Srbiji („Sl. glasnik RS“, br. 20/2006) Pravilnik o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima („Sl. glasnik RS“, br. 110/2014), Pravilnik o kućnom redu za pri-menu mere pritvora (Sl. glasnik RS“, br. 132/2014), Pravilnik o izvršenju mere pritvora (Sl. glasnik RS“, br. 132/2014), Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Sl. glasnik RS“, br.105/2006), Pravilnik o načinu sprovođenja programa zaštite učesnika u krivičnom postupku u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Sl. glasnik RS“, br. 19/2006), Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za maloletnike („Sl. glasnik RS“, br. 71/2006), Pravilnik o organizaciji, radu i postupanju sa pritvorenicima u posebnoj pritvorskoj jedinici („Službeni glasnik RS“, 81/2005), Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma („Sl. glasnik RS“, br. 71/2006), Pravilnik o načinu vođenja evidencija o izrečenim vaspitnim merama i kazni maloletničkog zatvora („Sl. glasnik RS“, br.63/2006) i drugi.

Nadležni organ u Republici Srbiji, koji organizuje, sprovodi i nadzire izvršenje kazne zatvora, maloletničkog zatvora, kazne rada u javnom interesu, uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja narkomana i obaveznog lečenja alkoholičara, kao

i vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom, sprovođenje mere pritvora i druge mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku u skladu sa zakonom i obavlja druge poslove određene zakonom je Uprava za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije. („Sl. glasnik RS“, br. 55/2014)

U Republici Srbiji postoje sledeće vrste zavoda za izvršenje krivičnih sankcija:

- 1) kazneno-popravni zavod i okružni zatvor – za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora;
- 2) kazneno-popravni zavod za žene – za izvršenje kazne zatvora i maloletničkog zatvora;
- 3) kazneno-popravni zavod za maloletnike – za izvršenje kazne maloletničkog zatvora;
- 4) specijalna zatvorska bolnica – za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana;
- 5) vaspitno-popravni dom – za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom. („Sl. glasnik RS“, br. 55/2014)

Kada je reč o kazneno-popravnim zavodima, u Republici Srbiji postoje:

- 1) ustanove otvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Beogradu – Padinska Skela, Kazneno-popravni zavod u Somboru, Kazneno-popravni zavod u Ćupriji, Kazneno-popravni zavod u Šapcu;
- 2) ustanove zatvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Kazneno-popravni zavod u Nišu, Kazneno-popravni zavod u Pančevu;
- 3) Ustanove strogo zatvorenog tipa: Kazneno-popravni zavod u Požarevcu – Zabela.

Okružni zatvori u Republici Srbiji se nalaze u: Beogradu, Novom Sadu, Leskovcu, Prokuplju, Pančevu, Smederevu, Vranju, Zaječaru, Zrenjaninu, Kragujevcu, Novom Pazaru, Užicu, Čačku, Subotici, Kruševcu, Negotinu i Kraljevu.

Ovakva organizacija kaznenih institucija ne uključuje teritoriju Kosova i Metohije na kojoj je do NATO agresije SR Jugoslavija imala in-

gerencije. Posle agresije, upravu su preuzele međunarodne institucije da bi 2005. godine upravu preuzele takozvane korektivne kosovske službe.

Kazneno-popravni zavod (KPZ) u Nišu nalazi se u zapadnom delu grada gde je 1878. godine najpre formirana robijašnica, a 1945. godine i KPZ. Ovaj zatvor ima tri paviljona – A, B i C, ukupnog kapaciteta 1.900 osuđenika i pritvorenika. Optimalne smeštajne mogućnosti su 1.200 osuđenika i pritvorenika. Prosečno brojno stanje je 1.050 osuđenih i 100 pritvorenih. U okviru Zavoda primenjuje se i princip resocijalizacije kroz rad, a dosta uspešno se sprovode aktivnosti u metalском, drvnom, poljoprivrednom, tekstilnom sektor... U prethodnom periodu više objekata ovog zavoda je rekonstruisano. Od oko 1.500 osuđenih i pritvorenih lica više od hiljadu je svakodnevno angažovano na raznim poslovima. (Kazneno popravni zavod Niš, Preuzeto 09 maj 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvr-senje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/zatvorenog-tipa/kazneno-popravni-zavod-u-nisu>)

Kazneno-popravni zavod Zabela, koji se nalazi na 5 km udaljenosti od Požarevca, formiran je 1865. godine i strogo je zatvorenog tipa. Ćelije su veličine 2 x 4 m i ima osam paviljona. Prosečno brojno stanje je 1.300 osuđenih. Kapacitet zatvorenog dela je 1.750 osuđenika, odeljenja za izvršenje mere pritvora 150, poluotvorenog odeljenja 400 osuđenika i otvorenog odeljenja 100 osuđenika. Površina zavoda je 76.635 m², a grade se i tri nova paviljona ukupnog kapaciteta 700 mesta. (Kazneno popravni zavod Zabela, Požarevac, Preuzeto 09 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod u Sremskoj Mitrovici građen je u periodu od 1895. do 1899. godine. Ima tri paviljona, odmaralište, školu, bolnicu, crkvu, sportski centar i pomoćne objekte. Kapaciteta je 1.150 mesta, s tim da je prosečno brojno stanje 1.280 osuđenih i 65 pritvorenih. Predstavlja jedinu ustanovu u kojoj kaznu izdržavaju i strani državljanji. U njegovom sastavu funkcionišu privredne jedinice „Proleće“ i „Dubrava“. U ovom zavodu gradi se jedan veliki paviljon kapaciteta 300 mesta. (Kazneno popravni zavod u Sremskoj Mitrovici, Preuzeto 09 maj 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod u Čupriji nalazi se na putu Beograd-Niš. Sagrađen je 1852. godine a dograđen 1980. godine i otvorenog je

tipa. U svom sastavu poseduje i poljoprivredno zemljište od 25 hektara. Sastoјi se iz dva dela – *Stari zatvor* kapaciteta 70 osuđenih i 90 pritvorenih lica i *Adu* površine 1.500 m² i kapaciteta 180 osuđenih lica. Prosečno brojno stanje u ovom zavodu je 200 osuđenih i 40 pritvorenih lica. (Kazneno popravni zavod u Čupriji, Preuzeto 09 maja 2019, sa <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno-popravni zavod za žene nalazi se u *Požarevcu* i jedini je tog tipa u Srbiji. Postoji 136 godina, dva puta je rekonstruisan (1911. i 1971. godine) i ima četiri paviljona. Dnevno brojno stanje varira od 230 do 250 osuđenica. Postoji poseban kôd oblačenja, zbog osetljivosti osuđenica na izgled. U ovom zavodu postoje dve radionice – krojačka i radionica domaće radinosti. (Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Stanje ljudskih prava u zatvorima, KPZ za žene Požareac, Izveštaj, Preuzeto 09 maj 2019, sa <https://www.helsinki.org.rs/>)

Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu, nalazi se na 5 km udaljenosti od grada, na putu Valjevo–Loznica. Specijalizovan je za izvršenje kazne maloletničkog zatvora, jedine zatvorske kazne koja se može izreći učiniocima krivičnih dela uzrasta od 16 do 18 godina. Kazna maloletničkog zatvora ne može biti kraća od jedne niti duža od deset godina. Početak rada ove ustanove, koja ima kapacitet 250 mesta, datira od 1965. godine. Prosečno brojno stanje je 160 osuđenih i 20 pritvorenih lica. Pored paviljona za dnevni boravak i spavanje, postoje i kuhinja sa trpezarijom, stacionar i ambulanta, kantina, dom kulture sa salom od 250 mesta, škola, apartmani za boravak, sala za posete, prostorija za verske obrede, magacini, kotlarnica i paviljon s pojačanim nadzorom. U svom sastavu ima i privrednu jedinicu u kojoj se proizvode sanitarni kontejneri, kiosci raznih tipova, portirnice za potrebe službe obezbeđenja, pokretne terenske kućice, kontejneri za potrebe građevinskih firmi i za granične prelaze, rezervi za uređenje dečjih igrališta, sve vrste usluga drvno-prerađivačke struke, metalske i građevinske struke. Karakteristika ove ustanove je da se u njoj, u najvećem broju, nalaze maloletnici koji su izvršili ozbiljna krivična dela. Većina ih je osuđena na neprimerene kazne, dolazi do mešanja među maloletnicima u smislu da je dosta njih imalo iskustva sa drogama. (Kazneno popravni zavod za maloletnike u Valjevu, Preuzeto 02 maja 2019, sa <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/>).

Kazneno-popravni zavod u Beogradu nalazi se na dva kilometra od naselja Padinska Skela ili na 17 kilometara od Beograda i otvorenog je tipa. Prostire se na površini od 37 hektara od kojih su na sedam hektara objekti a 30 hektara zauzima obradivo zemljište (voćnjaci, povrtnjaci i dr.). Od 1998. godine ne pripada Okružnom zatvoru u Beogradu, već funkcioniše samostalno i spada u najmodernije zatvore u Srbiji sa najvećim stepenom obezbeđenja. Ima 230 celija, od kojih je svaka opremljena krevetom na sprat, kupatilom, stolom i dve stolice a dve celije su uredene za osobe sa posebnim potrebama. Kapacitet ustanove pre izgradnje novog odeljenja je 150 osuđenika. Prosечно brojno stanje je oko 160 osuđenika. Ima novoizgrađeno odeljenje kapaciteta 450 osuđenika. „Nova Skela” čija je izgradnja koštala 10 miliona evra (znatno manje od „cene” zatvora u zemljama u okruženju i Evropi) i građena je po uzoru na italijanske zatvore. Objekat je šestougaonog oblika površine 12.500 kvadratnih metara, ima 360 prozora, od kojih je 324 sa rešetkama čije su šipke ukupno dugačke dva kilometra, a okružen je sa dva reda žilet žice visine 4,5 metara. Po stepenu obezbeđenja ovo je najbezbedniji i najmoderniji zatvor u Srbiji, opremljen specijalnim tehničkim sistemom zaštite. Na ulazu su neprobojna stakla, KD vrata su najnovije generacije, rendgen, tunel za skeniranje posetilaca, kao i prostorije za ručni pretres. Ceo kompleks ograđen je perimetarskim sistemom zaštite, a sam objekat IC senzorima i sa 300 kamera za video-nadzor. Sve osmatračnice su sa neprobojnim „pancir” stakлом, a u zatvoru će raditi više od 200 službenika i posebno obučenih pripadnika službe obezbeđenja. U sredini objekta nalazi se veliki amfiteatar koji je sa paviljonima povezan sa tri pasarele. U prizemlju je uprava, kuhinja, prijemno odeljenje, posetno-bolnički blok, radionice i blok sa samicama. Svaki smeštajni blok poseduje kancelariju i osmatračnice za pripadnike obezbeđenja. Iz bezbednosnih razloga u sobama nema tuševa sa crevom, niti vrele vode kako osuđenici ne bi mogli da se povređuju. U svakoj celiji je ugrađen i interfon kako bi osuđenici mogli da pozovu komandire i vaspitače. Po red ovih tehničkih inovacija, zatvor ima molitveni dom za pravoslavnu, katoličku i islamsku veru. Treba napomenuti da su kompletan nameštaj i posteljina u novom objektu Kazneno-popravnog zavoda u Beogradu izrađeni u radionicama ustanova za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji i na taj način se uštedelo najmanje 300.000 evra. Novi KPZ ima i dve

sportske hale, opremljene stativama i koševima. KPZ u Beogradu ima stomatološku i lekarsku ordinaciju. Stomatološka ordinacija poseduje najsavremeniju opremu, a lekarska ultrazvučni aparat i sredstva potrebna za ukazivanje hitne medicinske pomoći. (Kazneno popravni zavod u Beogradu, Preuzeto 09 maj 2019, sa <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno popravni zavod u Somboru, nalazi se na adresi Stapski put, broj 1 i otvorenog je tipa ali ima i posebno odeljenje zatvorenog tipa. Postoji od kraja 19. veka, kapaciteta 200 lica lišenih slobode i to: 50 u otvorenom i 150 u zatvorenom odeljenju. Prosečno brojno stanje je oko 90 lica. U okriva Kazneno popravnog zavoda u Somboru funkcioniše privredna jedinica „Elan“ drvoprerađivačke struke, ratarška, stočarska proizvodnja i uslužna delatnost. (Kazneno popravni zavod u Somboru, Preuzeto 11 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Kazneno popravni zavod u Šapcu nalazi se u prigradskom naselju Šipurske livade u Šapcu. Namjenjen je za izdržavanje kazne zatvora do jedne godine a izuzetno do 3 godine. 1998. godine dobija status Kazneno popravnog zavoda i otvorenog je tipa. Kapacitet ovog kazneno popravnog zavoda je 180 osuđenih i 80 pritvorenih a prosečno brojno stanje je 145. Raspolaže sa 24 hektara obradive zemlje. (Kazneno popravni zavod u Šapcu, Preuzeto 11 maja 2019, sa <https://www.uiks.mpravde.gov.rs/>)

Novi Kazneno-popravni zavod u Pančevu, jedan od najmodernejših zatvora zatvorenog tipa u Srbiji, otvoren 01. oktobra 2018. godine. Kapaciteta je 500 lica lišenih slobode, odnosno 300 osuđenika i 200 pritvorenika. Ima 270 zaposlenih, od čega 170 novozaposlenih. Zatvor je građen dve godine, u skladu sa standardima evropskih zatvorskih pravila i može da se poredi sa najsavremenijim zatvorima Evropske unije. Sagrađen je uz pomoć kredita Razvojne banke Saveta Evrope u iznosu od 18 miliona evra, dok je pet miliona evra obezbeđeno iz budžeta Republike Srbije. Zatvor je opremljen nameštajem koji prave osuđenici zatvora u Požarevcu - Zabeli, Sremskoj Mitrovici, Kruševcu i Nišu (kreveti, dušeci, stolovi, stolice...) a koji su prethodno prošli stručnu obuku za rad u metalским i drvnim pogonima u pomenuitim zatvorima. Do njegovog otvaranja postojao je Okružni zatvor u Pančevu, koji se nalazio u pešačkoj zoni u samom centru grada, a sada je on izmešta a

postojeća zgrada je dodeljenja gradu Pančevu na korišćenje. Ovaj zavod sastoji se od 10 zgrada - dve za smeštaj osuđenika, kuhinje, upravne zgrade, prijavnice, zgrade za posete i tehničkih prostorija, a prostire se na površini od 24.000 kvadrata. Ceo kompleks je pokriven sa više stotina kamera za nadzor. Pored sportskog bloka, postoji i blok sa radionicama za upošljavanje osuđenika. U ovom zatvoru uspešno je instaliran i centralni sistem za nadzor i upravljanje. Ovim sistemom omogućen je apsolutni nadzor i softversko upravljanje nad svim električnim i mašinskim instalacijama, hidrauličnim i kolskim kopijama, panik i orijentacionim osvetljenjem čime se određuje vreme korišćenja nekog od resursa i time znatno smanjujemo rashode u smislu resursa čime ovaj kazneno popravni zavod postaje jedan od najsvremenijih u regionu. (Telegraf, Ušli smo u najnoviji srpski Alkatraz: Liči na Pentagon, tamo će robijati okoreli kriminalci a pobeći je nemoguće, Preuzeto 03 maja 2019, sa <https://www.telegraf.rs/>)

6. Stanje i uslovi u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji prema izveštajima Evropskog komiteta

Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponizavajućeg postupanja ili kažnjavanja, u *Izveštaju o poseti ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji a koji je prosledio Vladi Republike Srbije 2011. godine* navodi, da su glavni problemi prentranpanost zatvora i neadekvatnost prostora za smeštaj osuđenika. Pored toga, konstatovano je da nije razvijen sistem pritužbi zatvorenika i da im nije omogućeno da kontaktiraju sa ombudsmanom, da nedostaju registri o upotrebi sredstava prinude u zatvorima, da se ne preduzimaju mere prema onim pripadnicima zatvorske straže koji prekoračuju svoja ovlašćenja, kao i da nije razvijen sistem alternativnih sankcija. Uz to, postoje pojedinačni slučajevi maltretiranja zatvorenika, a torturi su najčešće izloženi Romi, strani državlјani i pripadnici nacionalnih manjina. Kada je reč o jeziku, verskim ili prehrambenim navikama ili potrebama osuđenika, još uvek se postavlja pitanje koliko se poštuju prava osuđenika - pripadnika nacionalnih manjina. Pored navedenog, u izveštaju je ukazano da su zatvorenici, strani državlјani, smešteni zasebno u zatvoru

u Sremskoj Mitrovici, a ukazano je i na posebno loše uslove u pojedinim objektima, kao i na nepostojanje posebnog zakona koji bi regulisao zaštitu osoba sa mentalnim poremećajima. (CPT Komitet, Strazbur, 2011)

U *Izveštaju navedenog Komiteta iz 2015. godine*, koji je takođe dostavljen Vladi Republike Srbije, naveden je čitav niz zapažanja. Što se tiče mera zaštite od neadekvatnog postupanja prema licima lišenim slobode, jedan broj nedostataka je zapažen u pogledu kasnog obaveštanja o pritvoru, mogućnosti korišćenja usluga advokata po službenoj dužnosti u sprečavanju neadekvatnog postupanja i njihovog lošeg učinka, i nedostatka poverljivosti lekarskih pregleda lica u pritvoru. Nadalje, sugerisano je da treba usvojiti jasne smernice o policijskom vođenju saslušavanja osumnjičenih za krivično delo. Komitet odaje priznanje organima Republike Srbije na naporima koje su uložili u obnovu policijskih prostorija za zadržavanje osumnjičenih lica. I pored toga, većina celija u policijskim ustanovama koje je Komitet posetio i dalje je neodgovarajuća za boravak tokom noći usled, između ostalog, lošeg osvetljenja dnevnim svetлом, nedovoljne provetrenosti i higijene i odsustva dušeka i posteljine. U pogledu preopterećenosti smeštajnih kapaciteta zatvora, Komitet zapaža da se smanjenje ukupne zatvorske populacije (tj sa 11.500 na 10.600) uglavnom može povezati sa primenom Zakona o amnestiji 2012. a ne učestalijom primenom raspoloživih alternativnih zatvorskih mera. (CPT Komitet, Strazbur, 2015)

Komitet je u *Izveštaju iz juna 2017.* godine a koji je upućen Vladi Republike Srbije konstatovao da je preopterećenost smeštajnih kapaciteta u pritvorskim jedinicama u ustanovama koje su posetili i dalje veliki problem i potrebno je da se preduzmu konkretne mере kako bi se obezbedilo da svi pritvorenici imaju najmanje po 4 kvadratna metra životnog prostora u prostorijama za smeštaj više lica, izuzimajući sanitarni čvor. Ovo postaje izuzetno važno kada se ima u vidu da su pritvorenici zaključani u svojim celijama 22 ili više sati dnevno mesecima, bez pristupa svrishodnim aktivnostima i brojnim ograničenjima koja su odredile sudije tokom čitavog prethodnog postupka. Komitet smatra da je takav režim relikt prošlosti. Organi Republike Srbije treba da osmisle i sprovedu sveobuhvatni režim aktivnosti za pritvornike van celija. Što se tiče maloletnika u pritvoru, neophodno je da se odmah preduzmu koraci da im se ponude obrazovne i rekreativne aktivnosti prilagođene

njima. Isto tako, pritvorenicima treba da budu na raspolaganju svršis-hodne aktivnosti i odgovarajući ljudski kontakt, naročito kada borave u uslovima sličnim samici. Komitet podstiče organe Republike Srbije da nastave da sprovode plan reforme zatvorskog sistema kako bi obezbedili da svi zatvorenici borave u pristojnim uslovima, da se sa njima postupa sa poštovanjem i da im se ponudi svrshodan niz aktivnosti koje ih pripremaju za reintegraciju u zajednicu. (CPT Komitet, Strazbur, 2017)

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija je nakon dobijenih izveštaja veći broj preporuka koje je Komitet dao u vezi sa navedenim nedostacima sprovedla u delo. Međutim, u odgovoru koji je dalo Ministarstvo pravde ističe se da glavni prigovor Komiteta, koji se odnosi na prenatrpanost i loše uslove smeštaja u zatvorima, nije moguće lako, a ni brzo otkloniti zbog nedostatka materijalnih sredstava. Činjenica je, naime, da je najveći broj objekata koji se koriste za zatvore izgrađen pre više od 70 godina.

7. Zaključak

Od 2000. godine do danas svetska zatvorska populacija porasla je za 20 odsto, što je za dva procenta više od porasta ukupnog broja stanovnika širom sveta, koji iznosi 18 odsto. U Nasuprot tome, u Evropi je populacija u zatvorima od 2000. godine manja za čak 21 odsto, na šta je najviše uticalo smanjenje broja zatvorenika u Rusiji od čak 40 odsto. Za deset godina broj zatvorenika u Srbiji povećan je gotovo za petinu, a prenatrpanost u srpskim zatvorima i dalje je jedan od većih problema, prema Izveštaju Saveta Evrope za 2017. godinu. Najveći problemi i dalje su u najvećim zatvorima u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici. Veliki broj ustanova je građen pre 50-60 godina, negde čak i 100 godina, tako da higijena, mokri čvorovi, izolacija i generalno ukupan život u smislu aktivnosti u samom Zavodu, nisu na zadovoljavajućem nivou. Prema istom, Srbija ima 109,2 osuđenika na 100 raspoloživih mesta. Pre sedam godina, bilo je 50 više.

Novi zatvori mogli bi da poprave opštu sliku. Samo u zatvoru „Zabela“ (kazneno-popravni zavod u Požarevcu) grade se tri potpuno nova paviljona, ukupnog kapaciteta blizu 700 mesta. Jedan veliki pavi-

ljon koji se gradi u zatvoru u Sremskoj Mitrovici kapaciteta preko 300 mesta. Očekuje se da će veliki broj tih objekata biti završen ove, najkasnije sledeće godine kada će smeštajni kapaciteti u potpunosti odgovarati broju osuđenih i pritvorenih lica, i to po svim standarima EU.

Pored povećanja kapaciteta, trebalo bi više pažnje posvetiti alternativnim merama kakve, na primer, primenjuju zemlje Beneluksa. To podrazumeva da se kratkotrajne kazne zatvora, koje se kod nas najčešće izriču, zamenuju radom u javnom interesu, kućnim zatvorom, uslovnom osudom sa zaštitnim nadzorom, gde dodatna mera može da bude lečenje od alkoholizma, narkomanije, nekog drugog problema koji možda jeste uzrok možda vršenja krivičnih dela. Sa problemima sa kojima se susreće Srbija, bore se i bogatije zemlje poput Francuske i Italije.

Literatura

1. Fuko Mišel, (1975). *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora*.
2. Radoman Milenko, (2016). *Penologija i kazneno izvršno pravo*, Beograd: Udruženje pravnika Srbije.
3. Norgerhaven Prison, visit report, 19-22 september 2016., Norwegian Parliamentary Ombudsman, National Preventive Mechanism
4. International Report on the Conditions of Children of Incarcerated Parents, A Survey of Prison Nurseries, Melanie Paurus (The University of Minnesota).
5. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2005). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
6. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2006). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
7. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, (2008). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija, Beograd.
8. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, (2009). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.
9. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, (2012). Godišnji izveštaj o radu uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Beograd.

10. Helsinški odbor za ljudska prava, (2004). Zatvori u Srbiji april 2003. – april 2004., Beograd.
11. Helsinški odbor za ljudska prava, (2005). Zatvori u Srbiji april 2004. –april 2005., Beograd.
12. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, (2010). Zatvori u Srbiji, februar – mart 2010. Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji, Beograd.
13. CPT Komitet, (2011). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Strazbur.
14. CPT Komitet, (2015). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Strazbur.
15. CPT Komitet, (2017). Izveštaj za Vladu RS o poseti Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, CPT Komitet, Strazbur.
16. Ustav Republike Srbije, (“Sl. Glasnik RS”, br. 98/2006).
17. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (“Sl. Glasnik RS”, br. 55/2014 i 35/2019).
18. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (“Sl. Glasnik RS” br. 85/2005).
19. Uredba o osnivanju zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u RS”Službenom glasniku RS”, br. 20/2006, 89/2009 (pogledaj i čl. 6), 32/2010 (pogledaj i čl. 2) i 53/2011.
20. Pravilnik o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zavodima (“Sl. Glasnik RS”, br. 110/2014).
21. Pravilnik o kućnom redu za primenu mere pritvora (“Sl. Glasnik RS”, br. 35/99).
22. Pravilnik o izvršenju mere pritvora (“Sl. Glasnik RS”, br. 132/2014).
23. Pravilnik o merama za održavanje reda i bezbednosti u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija (“Sl. glasnik RS”, br.105/2006).
24. Pravilnik o načinu sprovođenja Programa zaštite učesnika u krivičnom postupku u zavodima za izvršenje zavodskih sankcija („Službeni glasnik RS“, br. 19/2006.).
25. Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za maloletnike (Sl. glasnik RS”, br. 71/2006).
26. Pravilnik o organizaciji, radu i postupanju sa pritvorenicima u posebnoj pritvorskoj jedinici („Službeni glasnik RS“, 81/2005.).
27. Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma, („Službeni glasnik RS“, br. 71/2006.).
28. Pravilnik o načinu vođenja evidencija o izrečenim vaspitnim merama i kazni maloletničkog zatvora (“Sl. Glasnik RS”, br.63/2006)
29. Krivični zakonik Republike Srbije (“Sl. Glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016).

30. <https://www.pravniportal.com>, 03.05.2019., 15:50
31. <https://www.uiks.mpravde.gov.rs>, 02.05.2019., 22:22
32. <http://www.rts.rs>, 03.05.2019., 16:05
33. <http://plato.stanford.edu>, 19.04.2019., 23:10
34. <http://www.politika.rs>, 08.05.2019., 11:06
35. <http://www.thestoryinstitute.com>, 08.05.2019., 16:32
36. <http://natgeotv.com>, 08.05.2019., 20:14
37. <https://www.nbcnews.com>, 08.05.2019., 18:09
38. <https://www.rappler.com>, 08.05.2019., 18:50
39. <https://www.telegraf.rs>, 03.05.2019., 16:13
40. <https://www.republika.rs>, 06.04.2019., 15:40
41. <http://www.icpr.org.uk>, 06.04.2019., 16:19

PENAL INSTITUTIONS IN SERBIA AND THE WORLD: EXPERIENCE AND PRACTICES

SUMMARY: According to the Institute for Crime and Justice Policy Research (ICRP) at Birkbeck, University of London, around 11 million people are held in penal institutions throughout the world. The number of prisoners in the Republic of Serbia is around 11,000. Penal institutions are facilities in which inmates are forcibly confined and denied a variety of freedoms under the authority of the state, and their role in the security system is twofold. Firstly, their basic function is to ensure that prisoners are forcibly confined as punishment, but also to provide rehabilitation and resocialization to inmates, i.e. to ensure they understand and obey laws and other social norms and not reoffend once they are released. Secondly, inmates must absolutely be protected from torture, inhuman or degrading treatment or punishment in accordance with ratified international conventions. Penal institutions must be safe and secure places, where insurrections or breaks can not occur, and where inmates are not allowed to plan, prepare or commit new crimes. In this paper we will discuss a number of aspects of prison management in the world and in Serbia .

KEY WORDS: criminal sanctions, prison treatment, re-socialization treatment, cellular systems, inmates

Jelena Milosavljević¹

Isidora Milošević²

UDC 347.23(497.11)

338.24(497.11)

Pregledni rad

Primljen: 26. 09. 2019.

Prihvaćen: 25. 10. 2019.

PRIVATIZACIJA U REPUBLICI SRBIJI

REZIME: Početkom devedesetih godina prošlog veka na prostorima bivše SFRJ započeo je proces pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine i ušlo se u period privatizacije. U tom procesu postojali su različiti modeli privatizacije, počev od podele besplatnih akcija i vaučera, kupovine udela i akcija s popustom, konvertovanja dugova u udele, pretvaranja sredstava na ime manje isplaćenih zarada u udele na osnovu Zakona o ograničenju visine zarada i dr. Ono što je karakteristično u svim modelima privatizacije jeste da su ih u praksi pratile određene nedoslednosti, neznanje, izigravanje propisa, nemoralni postupci i sl.

KLJUČNE REČI: privatizacija, akcije, nezakonitost, lojalnost, rezultati.

1. Uvod

Neefikasnost naše privrede, koja je bila uslovljena prevashodno monosvojinskom strukturom zasnovanom na društvenoj svojini koja je nespojiva sa tržišnim privređivanjem, dovela je do neophodnosti svojinskog prestrukturiranja tj. do pretvaranja društvene svojine u privatnu. Socijalistička privreda se pokazala kao neracionalna, rasipnička i previše birokratizovana (Jovanović, 2015).

Proces transformacije privatne svojine počeo je 1988. godine amandmanima na Ustav SFRJ kada je prvi put društvena svojina okarakterisana kao kapital, pa su stvorene osnovne prepostavke za suštinsku promenu koncepta društvene svojine (Lakićević, 1998).

¹ Msr Jelena Milosavljević, Vojvođanska banka a. d. Novi Sad, jekicoki@gmail.com

² Msr Isidora Milošević, Visoka škola strukovnih studija, Novi Sad

Privatizacija kolektivnih svojinskih oblika neprivatno-pravne prirode omogućila je i kreiranje novih pravnih formi privrednih subjekata tipa privrednih društava (Vasiljević, 2019). Dakle, proces privatizacije je omogućio da privreda dobije organizacione forme koje odgovaraju tržišnom poslovanju i da se, na taj način, stvore uslovi za efikasno poslovanje, kao i kvalitetno upravljanje i rukovodenje.

Pokušaji u prethodnom periodu da se s manjim reformama prevaziđe kriza ostali su bez značajnijih rezultata (Popović, 2001). Hiperinflacija i nagomilavanje problema svih vrsta, nemogućnost da se privredna struktura prilagodi sopstvenim potrebama zemlje i međunarodnog tržišta, kao i međunarodnoj konkurenciji, uslovili su nužne promene u ekonomskom sistemu.

Posle donošenja Ustava Republike Srbije 2006. godine, osnov za sve zakone kojima je regulisana privatizacija bio je čl. 86 st. 2 u kom je navedeno da se „postojeća društvena svojina pretvara u privatnu svojinu pod uslovima, na način i u rokovima predviđenim zakonom“.³

2. Ciljevi, modeli i subjekti privatizacije

2.1. Ciljevi privatizacije

U vreme početaka privatizacije njeni glavni ciljevi i očekivani efekti bili su (Vasiljević, 1999: 3–4):

- da se privatna svojina brže i lakše prilagodi tržišnim uslovima poslovanja i poveća efikasnost privrede;
- podizanje nivoa motivacije za rad, ulaganje i bolji rezultati rada akcionarskog društva;
- podsticanje ulaganja kapitala kako domaćeg, tako i stranog;
- proširenje polja investiranja koje je dotad bilo nedostupno privatnom sektoru;
- doprinos većoj fiskalnoj stabilnosti zemlje kroz ostvarivanje dobiti i smanjenje javnog deficit-a kroz smanjenje budžetskog deficit-a i državnog duga;
- menjanje upravljačke strukture privrednih društava i

³ Zakon je objavljen u „Službenom glasniku RS“ br. 78/2006.

- unapređenje autonomije upravljanja;
- stvaranje mogućnosti primene novih tehnologija;
- povećanje značaja finansijskog tržišta;
- prilagođavanje harmonizovanoj evropskoj regulativi;
- privilegovanje ekonomije nad politikom.

U našem pravu, privatizacija se zasnivala na sledećim načelima:⁴

- stvaranju uslova za razvoj privrede i socijalne stabilnosti;
- obezbeđenju transparentnosti, što podrazumeva da sve potrebne informacije o postupku privatizacije budu dostupne zainteresovanim subjektima;
- fleksibilnosti koja se ogleda u tome da se postupak privatizacije prilagođava specifičnostima privrednog života s tim da se privredna aktivnost ne zaustavlja zbog privatizacije;⁵
- formiranju prodajne cene prema tržišnim uslovima.

Predmet privatizacije su društveni i državni kapital u preduzećima. Predmet privatizacije nisu mogla biti prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi (čl. 3 ZOP RS, 2001).

2.2. Modeli privatizacije

Osnovni modeli privatizacije, koji su se primenjivali, bili su (čl. 9, 10 i 11 ZOP RS, 2001):

- prodaja kapitala putem javnog tendera ili javne aukcije;
- prenos kapitala bez naknade, na osnovu podele akcija zaposlenim i građanima.

Prodaja kapitala putem javnog tendera je metod privatizacije javnim prikupljanjem ponuda potencijalnih kupaca, u skladu sa

⁴ Član 2 Zakona o privatizaciji – ZOP RS, 2001, „Sl. glasnik RS“, br. 38/2001 i 18/2003.

⁵ „Zbirka propisa o приватизацији“, Службени лист Републике Српске, Бања Лука, 2000. год, стр. 9.

utvrđenim uslovima (čl. 26–33 ZOP RS, 2001). Prodaja kapitala javnom aukcijom je metod privatizacije javnim nadmetanjem potencijalnih kupaca, u skladu sa utvrđenim uslovima prodaje (čl. 34–40 ZOP RS, 2001).

Kupci u postupku privatizacije mogli su biti domaća ili strana pravna i fizička lica. Ova lica su se mogla udruživati kao kupci. Kupac nije mogao biti onaj koji posluje većinskim društvenim kapitalom niti lice koje prema subjektu privatizacije ima neizmirene obaveze. Kupac kapitala ili imovine matičnog, odnosno zavisnog preduzeća u kom se sprovodi privatizacija nije moglo da bude njegovo zavisno, odnosno matično preduzeće (čl.12 ZOP RS, 2001).

Sredstva plaćanja u privatizaciji mogla su biti u domaćoj i stranoj konvertibilnoj valuti; u obveznicama stare devizne štednje građana, državljana Republike Srbije, koje su dospevale zaključno sa danom prodaje kapitala, ili nedospele obveznice, u određenim slučajevima (čl. 13 ZOP RS, 2001).

2.3. Subjekti privatizacije

Subjekti nadležni za sprovođenje privatizacije bili su:

- Agencija za privatizaciju koja je prodavala kapital, promovisala, inicirala i kontrolisala postupak privatizacije;
- Akcijski fond na koji su prenošene akcije radi prodaje;
- Centralni registar za hartije od vrednosti koji sadrži jedinstvenu bazu podataka o izdatim akcijama, kao i o njihovim promenama i
- Privatizacioni registar koji je evidentirao deo kapitala subjekta privatizacije izražen u akcijama koje su prenošene građanima bez naknade (čl. 4–8 ZOP RS, 2001).

Privatizacija društvenog kapitala bila je oročena i morala se sprovesti najkasnije do sredine 2005. godine (čl. 14 ZOP RS, 2001). Ovaj rok, međutim, nije mogao da bude ispoštovan.

3. Tok privatizacije

3.1. Period privatizacije do 2000. godine

Rezultati privatizacije društvenih preduzeća bili su uslovjeni prilikama u zemlji kako ekonomskim, tako i političkim.

Prvi postupci privatizacije započeli su po saveznom Zakonu o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom.⁶ Privatizacija nije bila obavezna, a sprovedena je primenom metode dokapitalizacije i zahvaljujući podsticaju, koji se ogledao u tome da se rast zarada zaposlenih mogao isplaćivati samo u akcijama, tokom devedestih godina je oko 1.200 preduzeća prešlo u status mešovitih (Zdravković i dr., str. 279). Ovaj proces je bio veoma intenzivan. Privatizacija je bila posebno izražena u trgovini i industriji, a najveći interes za privatizaciju pokazali su privredno razvijeni regioni među kojima je prednjačila Vojvodina (Todosijević i dr., 1995: 25).⁷ U ovom periodu, naša zemlja je prednjačila u procesu privatizacije i prilagođavanju sistemskih rešenja potrebama tržišne privrede (Hadžić, 1998: 13).

Sredinom 1991. godine donet je republički Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine.⁸ Najveći broj privatizacija sprovedenih po ovom zakonu, u periodu od 1991. do 1994. godine, odnosio se na model prodaje kapitala sa i bez popusta (Jovović i dr., 205: 33). U toku 1993. godine, proces privatizacije pokazuje napredak, pošto je inflacija dospila enormne razmere i ruinirala vrednost dinara, što je pogodovalo da se društvena preduzeća otkupe po objektivno veoma niskim cenama. Ipak, zbog strožeg režima uslova za sprovođenje postupka privatizacije, koji se ogledao u obaveznoj proceni vrednosti kapitala, saglasnosti republičke Agencije za privatizaciju, bespotrebnom formalizmu u postupku, zbog eskalacije hiperinflacije 1993. godine, koja je obezvredila dugove za akcije kupljene

⁶ ZOPRDK, objavljen u „Sl. list SFRJ“- ZOP, 1989, br. 84/89 i 46/90.

⁷ U toku dvanaest meseci 1990. i 1991. godine u Srbiji je privatizovano 1.220 preduzeća i to devet putem prodaje i 1.211 dokapitalizacijom (sredstva su ostajala u posedu privatizovanog preduzeća).

⁸ ZOUPDS 1991, objavljen u „Sl. glasnik RS“, br.48/91, 75/91, 48/94 i 51/94.

na odloženo plaćanje budući da nije postojao zakon o revalorizaciji dugova i slično, kao i zbog revizije dotad izvršenih privatizacija koja je izazvala pravnu nesigurnost, opao je interes za privatizaciju. Broj privatizovanih preduzeća prema republičkom zakonu je u odnosu na broj privatizovanih preduzeća prema saveznom zakonu opao za pet puta (Todosijević i dr., 1995: 26).

Posle monetarne reforme, koja je sprovedena 1994. godine, i obuzdavanja inflacije, Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine iz 1991. godine je izmenjen i dopunjen odredbama o revalorizaciji kojima su poništavane prethodne privatizacije a proces dalje svojinske transformacije preduzeća je skoro zaustavljen (Zdravković i dr., 1995: 27). Ovo je dovelo do kompromitacije procesa privatizacije (Jovović i dr., 2015: 33).

Zakon o svojinskoj transformaciji iz 1997. godine,⁹ koji se zasnivao, takođe, na principu neobaveznosti, omogućio je da zaposleni, bivši zaposleni, penzioneri, osigurani i neosigurani zemljoradnici dobiju besplatno 60% društvenog kapitala preduzeća u prvom krugu svojinske transformacije, dok im je u drugom krugu svojinske transformacije omogućeno da otkupe, po povlašćenim uslovima (s popustom), 40% društvenog kapitala i to otplate u toku više godina. Ovakva zakonska regulativa otvorila je snažan proces privatizacije koji je išao uzlaznom putanjom. Izmenama i dopunama ovog zakona¹⁰, privremeno je zaustavljen proces privatizacije, pošto su neka rešenja u zakonu ocenjena kao negativna, naročito ona koja su se odnosila na dobrovoljnost privatizacije i njen insajderski karakter (Albaneze, 2001: 2).

U periodu od 1989. do 2001. godine, privatizacija je sprovedena na bazi dobrovoljnosti i radničkog akcionarstva, što ukazuje na odsustvo jasne volje i koncepcije da se dosledno sprovedu reforme i privreda usmeri ka tržišnoj ekonomiji, te su, iz tih razloga, efekti privatizacije u Srbiji bili minimalni.

⁹ Zakon objavljen u „Sl. glasnik RS“, br.32/97.

¹⁰ Izmene i dopune Zakona objavljene su u „Sl. glasnik RS“, br. 10/2001.

3.2. Period privatizacije od 2001. godine do danas

Godine 2001. donet je Zakon o privatizaciji¹¹ kojim se reguliše oblast privatizacije i kojim je oročeno trajanje procesa privatizacije do sredine 2005. godine. Posle donošenja ovog zakona, proces privatizacije je naglo ubrzan, budući da je inicijativu za pokretanje postupka privatizacije mogao dati širok krug zainteresovanih subjekata a posebno zainteresovani kupci i ministarstvo nadležno za poslove privatizacije (čl. 18 ZOP RS, 2001). Ovim zakonom je ukinuta dobrovoljnost privatizacije u Republici Srbiji, s obzirom da je osnovana Agencija za privatizaciju¹² koja je imala ovlašćenja da pokreće postupke privatizacije pojedinih društvenih preduzeća.

Postupak privatizacije velikog broja subjekata, na osnovu Zakona o privatizaciji iz 2001. godine, trajao je veoma dugo, te su rešenja i modeli za privatizaciju, koji su predviđeni ovim zakonom, postali neadekvatni i donet je novi zakon o privatizaciji, koji je stupio na snagu 13. avgusta 2014. godine.¹³ U trenutku stupanja na snagu ovog zakona, u postupku privatizacije se nalazilo 556 preduzeća od kojih je 161 preduzeće bilo u postupku restrukturiranja (Ministarstvo privrede Republike Srbije, skrać. MPRS). Modeli, metode i mere predviđeni ovim zakonom namenjeni su samo za preduzeća sa održivim poslovanjem, dok je za preduzeća koja su procenjena kao neodrživa predviđeno da se može podneti predlog za stečaj. Predviđene su mere u cilju pripreme i rasterećenja subjekata, između ostalog otpis dugova nakon uspešne prodaje kapitala ili dokapitalizacije (MPRS). Zakonom je utvrđen rok za okončanje privatizacije društvenog kapitala do kraja 2015. godine, što nije sprovedeno.

Zakonom iz 2014. godine predviđena je prodaja umesto podele društvenog kapitala. Prodaja se, po ovom zakonu, vrši putem aukcije i tendera koji se smatraju transparentnim načinom prodaje i putem kojih se, u velikoj meri, umanjuje mogućnost zloupotreba, korupcija i ostalih

¹¹ Zakon je objavljen u „Sl. glasnik RS“, br. 38/2001.

¹² „Sl.glasnik RS“, br.38/01.

¹³ ZOP 2014, „Sl. glasnik RS“, br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016 – autentično tumačenje.

mogućih nelegalnih aktivnosti. Aukcija, kao metod prodaje, namenjena je manjim preduzećima slabije ekonomske snage uz prethodno izvedeno restrukturiranje, a tender je namenjen većim i značajnijim preduzećima, koja mogu biti atraktivna stranim investitorima.

Zakonom je predviđena prodaja strateškim investitorima (čl. 66–70 ZOP, 2014), kao i prenos akcija zaposlenima do 30% kapitala u preduzećima koja se prodaju aukcijom. Prilikom tenderske privatizacije, zaposlenima i građanima se prenosi po 15% akcija. Restrukturiranje je značajan institut utvrđen Zakonom i sprovodi se u situaciji kada Agencija proceni da kapital ili imovina subjekta privatizacije ne mogu biti prodati metodom javnog tendera ili javne aukcije bez prethodnog restrukturiranja. Restrukturiranje obuhvata: sprovođenje statusnih promena ili promene pravne forme i unutrašnje organizacije i druge organizacione promene; otpis glavnice duga, pripadajuće kamate ili drugih potraživanja u celini ili delimično; otpuštanje duga u celini ili delimično radi namirenja poverilaca iz sredstava ostvarenih od prodaje kapitala subjekta privatizacije (čl. 75–78 ZOP, 2014). Po sprovedenom restrukturiranju, Agencija je prodavala kapital, odnosno imovinu metodom tendera ili aukcije.

4. Rezultati privatizacije

Postupku privatizacije može se staviti niz primedbi, pre svega na obaveznost privatizacije. Mišljenja smo da je trebalo najpre stvoriti konkurentno tržište, tako da se društvena preduzeća nisu morala po svaku cenu privatizovati ukoliko uspešno posluju.

Stanja naše pravne regulative i prakse nisu bila na zadovoljavajućem nivou. Državnim organima je bila omogućena arbitrarност po pitanju izbora koja će preduzeća i kada biti privatizovana i po kojoj metodi, što je ostavljalo mogućnost velikih zloupotreba.

Da bi se prevazišle uočene slabosti, neophodno je bilo da se: dogradi celokupna pravna regulativa iz oblasti privatizacije i akcionarstva uopšte; podstakne razvoj privatnog privrednog sektora i tržišne konkurenциje; stimulišu direktna strana ulaganja u našu privredu; oposobi bankarski sistem kako bi isti bio u funkciji pomoći i razvoja

privatnog sektora, te da se privatizacija sprovodi postepeno i oprezno kako se ne bi pravili krupni promašaji.

Ipak, prema izveštaju Agencije za privatizaciju, privatizacija u Srbiji je dala određene značajne rezultate koji su Republiku Srbiju svrstali u red zemalja sa solidnom tržišnom privredom. Navodi se da su privatizovana preduzeća povećala prihode za 69%, povećana je pokrivenost uvoza izvozom, vrednost imovine u privatizovanim preduzećima je porasla 47% itd. (Agencija za privatizaciju Republike Srbije – APRS).

Analiza sindikata ukazuje da je jedna od osnovnih karakteristika procesa privatizacije u Republici Srbiji to da je on neuspešan, a što se prvenstveno odnosi na period od 2002. do 2009. godine. Umesto, kako se očekivalo, da privatna svojina pokaže preim秉stvo nad društvenom, odnosno državnom svojinom, ona je u Srbiji, zbog načina njenog sprovođenja, za posledicu imala smanjenje proizvodnje, gašenje privrednih subjekata, sve veću nezaposlenost, kršenje osnovnih prava zaposlenih i sve veću bedu i siromaštvo. Neuspešnost privatizacije u Srbiji, između ostalog, ogleda se u: velikom broju raskida kupoprodajnih ugovora; u činjenici da je cilj privatizacije prvenstveno bio pribavljanje svojine nad građevinskim zemljištem i objektima radi njihove dalje prodaje i korišćenja u svrhe koje nemaju ničeg zajedničkog sa delatnošću privrednog subjekta; u činjenici da su prihodi države, odnosno punjenje njenog budžeta bili primarnog karaktera, a ne sveukupan privredni razvoj; u činjenici da restrukturiranje privrednih subjekata u procesu privatizacije neopravdano dugo traje; u postojanju velikog broja privrednih subjekata koji, iz više pokušaja da se privatizuju, nisu dobili nove vlasnike i nad kojima je otvoren stečajni postupak i dr. (Samostalni sindikat, Odeljenje za ekonomski i socijalna pitanja privatizacije u Republici Srbiji – SSS-ESP).

Pojedini stručnjaci i analitičari iz oblasti privatizacije (Đorđević, 2014), kao i Savet za borbu protiv korupcije u svom izveštaju o privatizaciji i raspolaganju poljoprivrednim zemljištem u javnoj svojini Republike Srbije, ukazali su na određene privatizacije u kojima je bilo više nepravilnosti.¹⁴

¹⁴ Preuzeto 17. jula 2019. sa [ttp://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-3259/izvestaj-o-privatizaciji-i-raspolaganju-poljoprivrednim-](http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-3259/izvestaj-o-privatizaciji-i-raspolaganju-poljoprivrednim-)

U zemljama sa razvijenom tržišnom privredom država se povlači iz ekonomске sfere u koju je ušla posle Drugog svetskog rata, kada je trebalo, zbog obnove ratom razrušenih zemalja, ojačati javni sektor i preko njega i državu. Smanjuje se interes savremene države da se deo privredne strukture tretira kao javni sektor (Slović, 2000: 5). Prostor koji je napustila država popunjava se autonomnim subjektima privređivanja koji od države očekuju samo da im stvori ambijent sa potrebnim uslovima za uspešno poslovanje na principu slobodne tržišne konkurenčije.

5. Zaključak

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka započeo je proces privatizacije u Republici Srbiji. Ovaj proces je bio uslovljen neefikasnošću privrede, koja je bila zasnovana na društvenoj svojini i samoupravljanju, kao i na izostanku tržišne privrede.

Modeli privatizacije su se menjali počev od podele besplatnih akcija i vaučera, kupovine udela s popustom, konvertovanja dugova u udele, pretvaranja sredstava na ime manje isplaćenih zarada u udele itd.

Rezultati privatizacije su bili uslovljeni političkim i ekonomskim prilikama u zemlji. Regulativa na osnovu koje je vršena privatizacija se stalno menjala i, da bi se prevazišle uočene slabosti, bilo je neophodno da se dograđuje celokupna pravna regulativa iz oblasti privatizacije i akcionarstva uopšte. Takođe, bilo je potrebno stalno podsticati ubrzani razvoj privatnog privrednog sektora i tržišnu konkurenčiju; stimulisati direktna strana ulaganja u našu privredu; sposobiti bankarski sistem kako bi isti bio u funkciji pomoći razvoju privatnog sektora, te postepeno i oprezno sprovoditi privatizaciju kako se ne bi pravili krupni promašaji.

I pored niza promašaja u toku prethodnog perioda privatizacije, ostvareno je nekoliko osnovnih i veoma važnih ciljeva.

Prvi cilj, koji je ostvaren, jeste konsolidacija demokratskih kapaciteta, što se ogleda u značajnom smanjenju državne kontrole nad privredom i u velikoj meri onemogućavanju političkim partijama da

resurse privrednih društava koriste u cilju opstanka na vlasti.

Drugi ostvareni cilj je smanjenje subvencija i budžetskog deficit-a, čime je javnim preduzećima nametnuto čvrsto budžetsko ograničenje.

Treći ostvareni cilj je povećanje efikasnosti kroz: uvođenje novog menadžmenta, nove investicije, transfer novih tehnologija, razvijanje novog assortimana proizvoda i izvoz, što je dovelo do privrednog rasta, porasta zaposlenosti i povećanja zarada.

Razvijene zemlje imale su značajne koristi od privatizacije u postkomunističkim zemljama gde su bile glavni kupci preduzeća. Time su pored osvajanja novih tržišta doatile i jeftinu a stručnu radnu snagu.

Dobar primer uspešne privatizacije, koji treba slediti, jeste onaj koji je sproveden u razvijenim zemljama sveta koje su imale različite razloge za privatizaciju i više modaliteta. U postupku privatizacije, država se povukla iz ekonomске sfere u koju je ušla posle Drugog svetskog rata i ista se popunila autonomnim privrednim subjektima koji od države očekuju da im stvori ambijent sa potrebnim uslovima za uspešno poslovanje na principu slobodne tržišne konkurenциje.

Literatura

- Albaneze, Ž. (2001). Sprovođenje svojinske transformacije dok se ne donese novi Zakon, *Radni odnosi i upravljanje*, br. 3.
- Đorđević, B. (2014). Poražavajuća iskustva dosadašnjih privatizacija, Vodoprivreda, Beograd.
www.vodoprivreda.net/aktuelne-teme/porazavajuca-iskustva-dosadasnjih-privatizacija/ (pristupljeno: 16. 07. 2019).
- Jovović, M. i dr., (2015). Efekti privatizacije u Srbiji, BizInfo, br. 2.
- Lakićević, V. (1998). *Činioći koji ograničavaju svojinsku transformaciju*, Pravo, teorija i praksa, Novi Sad.
- Ostojić, S. (2002). „Osrt na iskustva privatizacije-pouka ili ne“, Privredna izgradnja br. 1–2., 20.
- Slović D. (2000). *Privatizacija kapitala*, Beograd: Fineks.
- Todosijević R. i dr. (1995). *Promenama do uspešnog preduzeća*. Novi Sad: Prometej.
- Vasiljević, M. (1999). Akcionarstvo i privatizacija, Sudska praksa, okobar-novembar.
- Vasiljević, M. (2019). Privreda i privredna društva, Pravo i privreda, Beograd, br.4–6.
- Zdravković, A. i dr., Analiza modela privatizacije u Srbiji,
ebooks.ien.bg.ac.rs/250/1/az_2010_01.pdf, (pristupljeno: 26. 06. 2019).
- Izvori sa interneta:
- Ministarstvo privrede Republike Srbije: Privatizacija preduzeća, <http://www.priv.rs/Naslovna> (pristupljeno: 26. 06. 2019.god).
- Agencija za privatizaciju Republike Srbije: Analiza efekata privatizacije u Srbiji, <file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/analizaprivatizacijewide-2.pdf> (pristupljeno: 18. 07. 2019).
- Samostalni sindikat, Odeljenje za ekonomска и socijalna pitanja privatizacije u Republici Srbiji: Privatizacija u Republici Srbiji, Beograd,
https://www.sindikat.rs/stari_sat/download/privatizacija1109.pdf (pristupljeno 26. 06. 2019).
- Propisi:
- Zakon o privatizaciji – ZOP RS, „Sl. glasnik RS“, br. 38/2001 i 18/2003.
- Zbirka propisa o privatizaciji, „Službeni list Republike Srpske“, Banja Luka, 2000.
- Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom – ZOPRDK 1987, „Sl. list SFRJ“ – ZOP 1989, br. 84/89 i 46/90.
- Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine – ZOUPDS, „Sl. glasnik RS“, br.48/91, 75/91, 48/94 i 51/94.
- Zakon o privatizaciji – ZOP, „Sl. glasnik RS“, br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016–autentično tumačenje.

PRIVATIZATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

SUMMARY: *In the early 1990s the countries of former Yugoslavia began the process of privatization of state-owned assets. There were different privatization models at work, ranging from voucher privatization, management and/or employee buyout, debt-to-equity swap, conversion of debt into equity in compliance with the Salary Rate Limitation Act, etc. In practice, however, all of these models were plagued with inconsistencies, ignorance, avoidance of regulations, unethical conduct, and the like.*

KEYWORDS: *privatization, shares, illegality, loyalty, results.*

Marija Nikodijević¹

UDC 352:336.1/.5(497.11)

Stručni rad

Primljen: 10. 08. 2019.

Prihvaćen: 18. 09. 2019.

BUDŽETIRANJE ZASNOVANO NA PERFORMANSAMA KAO INSTRUMENT FINANSIJSKOG OPORAVKA LOKALNIH SAMOUPRAVA REPUBLIKE SRBIJE

APSTRAKT: Poslednjih decenija sve je veći pritisak javnosti da se budžetska sredstva troše efektivno i efikasno, ali i odgovorno i transparentno. U radu je opisano budžetiranje zasnovano na performansama (engl. *Performance - Based Budgeting*, u daljem tekstu PBB), kao model budžetiranja koji je u mogućnosti da uspešno odgovori na ove zahteve. Cilj rada je da opiše specifičnosti ovog modela i da ukaže na moguće pozitivne efekte njegove primene na nivou lokalnih samouprava Republike Srbije. Lokalne samouprave Republike Srbije susreću se sa problemima neuređenosti javnih finansijskih tokova koji su, između ostalog, posledica neadekvatnog budžetskog sistema. Ovi problemi doveli su do niske investicione aktivnosti, previsoke tekuće potrošnje i ogromnih dugova lokalnih samouprava, koji se neredovno izmiruju. Kao moguće rešenje za ove probleme predlaže se primena PBB modela, čime bi se postavila kredibilna budžetska ograničenja u skladu sa performansama, poboljšala transparentnost izveštavanja, uspostavio adekvatan sistem kontrole trošenja budžetskih sredstava, kao i sistem merenja ostvarenih rezultata.

KLJUČNE REČI: budžet, budžetiranje, performanse, lokalne samouprave, budžetska sredstva

¹ Mozzart d.o.o., Beograd, E-mail: marijanikod@yahoo.com

1. Uvod

Poslednjih decenija pitanje efektivnosti i efikasnosti trošenja budžetskih sredstava postalo je veoma aktuelno. Vlade širom sveta suočavaju se sa rastućim pritiskom javnosti da budu odgovornije za svoj rad i da opravdaju ovlašćenja dobijena na izborima (Vujović, 2012: 19). Na globalnom nivou javila se potreba za uspostavljanjem sistema budžetiranja koji bi omogućio efikasniju alokaciju sredstava, poboljšanje učinaka u javnom sektoru, kao i povećanje odgovornosti i transparentnosti u pogledu obima i svrhe trošenja budžetskih sredstava. Dakle, postalo je neophodno uspostaviti sistem budžetiranja koji bi postao glavno oružje za indukovanje odgovornijeg postupanja u kvantifikaciji planiranih ciljeva, kako na nivou države, tako i na nivou lokalnih samouprava (Miller, Hildreth, Rabin, 2001: 1).

Jedan od najvećih problema javnih finansija Republike Srbije odnosi se na loše upravljanje finansijama na lokalnu. Evidentno je da su budžeti velikog broja lokalnih samouprava neodrživi, da je poslovanje većine lokalnih javnih preduzeća neuspšeno, da lokalne samouprave, kao i preduzeća i ustanove u njihovoj nadležnosti neredovno izmiruju svoje obaveze i da su usluge koje građani dobijaju od lokalnog nivoa vlasti na zabrinjavajuće niskom nivou. Stoga je, u cilju poboljšanja postojećeg stanja i rešavanja fiskalnih problema lokalnih samouprava neophodno donošenje i sprovođenje kredibilnog paketa mera (Fiskalni savet Republike Srbije – Lokalne javne finansije: problemi, rizici i preporuke, 2017: 3). Jedna od tih mera treba da bude i promena sistema budžetiranja na lokalnom nivou. U tom smislu, cilj ovog rada je da ukaže na suštini PBB modela i na njegove prednosti koje bi se mogле iskoristiti u cilju povećanja efikasnosti i transparentnosti trošenja budžetskih sredstava lokalnih samouprava u Republici Srbiji. U radu se najpre objašnjavaju osnovne karakteristike i pozitivni efekti primene ovog modela budžetiranja, zatim se ukazuje na finansijske probleme sa kojima se suočavaju lokalne samouprave u Republici Srbiji i, kao mogućnost za njihovo rešavanje, predlaže se primena PBB modela. Na kraju se izvodi opšti zaključak o značaju i efikasnosti primene ovog modela u budžetskoj praksi lokalnih samouprava.

2. Budžetiranje zasnovano na performansama – osnovne karakteristike

Ideja o budžetiranju zasnovanom na performansama javila se još u 1907. godini kada je Njujorški biro za istraživanja lokalnih samouprava predložio njegovu primenu u cilju lakše i efikasnije kontrole trošenja budžetskih sredstava. Do popularizacije modela došlo je krajem 20. veka usled rastućeg nezadovoljstva građana u brojnim zemljama, koji su vlast doživljavali kao neefikasnu i neodgovornu. Tradicionalno, vlade, odnosno budžetski korisnici nisu ulagali previše truda u pravdanje trošenja budžetskih sredstava. Njihova odgovornost ograničavala se na prikazivanje i, po potrebi, dokazivanje da su budžetska sredstva korišćena u skladu sa važećim zakonima i propisima. Građani su, međutim, počeli da traže viši nivo odgovornosti i transparentnosti, kada je reč o trošenju budžetskih sredstava. Drugim rečima, poreski obveznici želeli su da znaju na šta se tačno troši novac koji uplaćuju u budžet, pa je, pod konstantnim pritiskom javnosti, reforma u sistemu budžetiranja postala neminovna. U takvim okolnostima, PBB se iskristalisaao kao model javnog budžetiranja koji može da odgovori na potrebne zahteve i koji sistemu javnih finansija može da ponudi konkretne smernice za adekvatnije upravljanje budžetskim sredstvima.

U okviru stručne literature nije usvojena jedinstvena definicija kojom bi se objasnio PBB model. Ipak svi autori su saglasni sa osnovnim principom modela proklamovanim kroz uzročno-posledično povezivanje alociranih (raspodeljenih) i utrošenih budžetskih sredstava i postignutih rezultata (Dimitrijević, 2016: 90). Težnja je da se primenom PBB modela, uz sistemsko korišćenje informacija o ostvarenim učincima, poboljša ekonomičnost, efektivnost i efikasnost potrošnje budžetskih sredstava i poveže finansiranje budžetskih korisnika sa rezultatima (učincima) koji oni ostvaruju (Robinson, Last, 2009: 2). PBB model je utemeljen na principima kojima se doprinosi efikasnoj alokaciji resursa, unapređenju kvaliteta pružanja javnih dobara i/ili usluga, makroekonomskoj stabilizaciji i ekonomskom rastu kroz (Young, 2003: 12):

- precizno postavljanje opštih i specifičnih ciljeva na osnovu performansi, uz pomoć kojih se zatim budžetskim planom određuju potrebna sredstava za realizaciju postavljenih ciljeva,

- evaluaciju ostvarenih rezultata i analizu uzroka eventualnih odstupanja od postavljenih ciljeva,
- korigovanje, modifikovanje i nadogradivanje budžetskih planova na osnovu analiziranih performansi i
- permanentno i temeljno evaluiranje stanja budžetskog sistema i njegovih učinaka.

Zahvaljujući svojim karakteristikama, PBB model se izdvojio kao odličan način za dugoročno planiranje raspodele javnih sredstava, budući da nudi jasne pokazatelje u kom pravcu je potrebno usmeriti budžetska sredstva (Gilmour, Lewis, 2006: 742). Ovaj model doprinosi adekvatnijoj raspodeli resursa u određene oblasti koje su na osnovu dobijenih podataka i analiziranih indikatora determinisane kao prioritete za finansiranje iz budžeta. Prilikom odabira projekata i programa za finansiranje sagledava se njihov krajnji rezultat, kao i stepen korelacije sa prioritetima i strateškim planovima razvoja. Dakle, PBB model podrazumeva temeljno sagledavanje namene za koju se planira alokacija sredstava, analizu dobijenih rezultata, kao i njihovu komparaciju sa planiranim ishodima i želenim ciljevima (Dimitrijević, 2016: 89–90). S obzirom da je za uspešnost ove tehnike budžetiranja važna i kontrola, brojni autori ukazuju na nužnost uvođenja posebnih agencija čija će delatnost biti usmerena na operativno praćenje realizacije učinaka saglasno postavljenim ciljevima. Pored toga, neophodno je i razvijanje odgovarajuće budžetske klasifikacije, kao i adekvatnog sistema budžetskog izveštavanja (Gorčić, 2013: 85). Treba istaći da je suština ovakvog pristupa kontroli trošenja traženje ekonomičnijeg, efektivnijeg, efikasnijeg, pa i inovativnijeg načina za postizanje želenih rezultata i programskih ciljeva, a ne puki monitoring raspodele budžetskih sredstava (Shah, Shen, 2007: 145). Podaci koji se dobijaju kroz temeljnu kontrolu planova i postignutih rezultata nisu samo pokazatelj uspešnosti, već i polazište za kreiranje budućih planova i strategije budžetiranja.

Implementacija ovog sistema budžetiranja ne može se ni zamisliti bez determinisanja i usvajanja odgovarajućeg sistema merenja performansi koji bi omogućio merenje *inputa* (resursa), *outputa* (proizvedenih javnih dobara ili usluga) i *outcomea* (rezultata, ishoda u smislu konačne svrhe i ciljeva javne politike), odnosno sistema koji bi omogućio merenje ekonomičnosti korišćenja resursa, efikasnosti i efek-

tivnosti budžetskih projekata, programa i aktivnosti. Pritom, prilikom determinisanja indikatora performansi važno je obratiti pažnju da oni budu dobro definisani, pouzdani, relevantni, stabilni tokom vremena, konzistentni, ali i kvalitativno i kvantitativno merljivi (Performance budgeting and decentralized agencies, 2013: 9). Dakle, zahvaljujući ovako determinisanom sistemu merenja učinaka radi se o proverljivom sistemu budžetiranja. Praktično, merenje učinaka služi kao pokazatelj uspešnosti proklamovane strategije budžetiranja i njene implementacije, kao i efikasnosti izveštavanja i kontrole. Drugim rečima, merenje učinaka omogućava da se kvantificuje stepen ostvarenja postavljenih ciljeva i validira da li je PBB valjana i odgovarajuća tehnika (Axelrod, 1995: 10).

Sasvim je jasno da uvođenje i implementacija PBB modela nije nimalo jednostavan posao. Samo merenje performansi, koje predstavlja osnovu ovog modela, zahteva dosta temeljnju analizu i praćenje. Dodatnu otežavajuću okolnost predstavlja nepostojanje jasno determinisanih indikatora koji bi bili primenljivi u svim sektorima. Takođe, usvajanje ovog modela budžetiranja sa sobom povlači i posebne mehanizme nadzora i kontrole kako bi se eliminisale mogućnosti lažnog predstavljanja rezultata. Problematiku može dodatno da iskomplikuje i neadekvatna saradnja među nadležnim organima nekog sektora, pa i različitim sektorima, kao i međusobna različitost njihovih strategijskih pravaca. Tome sve mu treba dodati i niz nepredviđenih okolnosti koje mogu imati izuzetno jak uticaj na budžetski sistem, kao što je slučaj sa vremenskim nepogodama (Fiskalni savet, 2017: 21), zatim loši i nerealni postavljeni ciljevi, nestručnost i nesposobnost pri samoj izradi i implementaciji budžeta, kao i nedostatak kreativnosti i organizacionih resursa (Rivenbark, 2004: 28).

Primena PBB modela prilikom planiranja i organizovanja budžeta zahteva širok spektar promena. Radi se o promenama u sistemskom upravljanju budžetom, promenama u administrativnoj i političkoj sferi, u fokusu na rezultate umesto na resurse, što u širem kontekstu indukuje promene i u finansijskoj kulturi. Imajući u vidu da PBB model zahteva sijaset promena u raznim sferama njegova primena bi trebalo da bude postupna, odnosno najpre da se uvede u neke sektore i da se primeni na nekim pojedinačnim projektima i programima a onda,

permanentnim praćenjem i usavršavanjem, da se dalje širi primena i na ostale sektore. To ujedno podrazumeva i postupno formiranje indikatora za konkretnе sektore (na primer za sektor obrazovanja), kao i utvrđivanje načina merenja učinaka, što svakako pojednostavljuje i olakšava primenu (Dimitrijević, 2016: 94). I pored činjenice da prima-na ove tehnike nije nimalo laka i da za sobom povlači niz finansijskih, organizacionih, kadrovske i političkih reformi (Gorčić, 2013:84), pozitivni ishodi koje donosi na dugi rok opravdavaju složenost njene implementacije. Danas je PBB široko prihvaćen u brojnim zemljama, kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju, mada nigde nije primenjen u svim državnim sektorima u potpunosti. Shodno tome da se primenom ovog sistema budžetiranja opreznije i odgovornije pristupa budžetskom procesu, kao i s obzirom na njegove osnovne karakteristike i principe, ne iznenađuje činjenica da se PBB smatra „najvišim stadijumom razvoja budžetskog sistema“ (Dimitrijević, 2016: 88) i da predstavlja dominantan sistem budžetiranja u mnogim zemljama koje su pokušale da izmere performanse javnog sektora (Shah, Shen, 2007: 165).

3. Problemi i mogućnost oporavka lokalnih samouprava Republike Srbije primenom PBB modela

Jedan od najvećih problema javnih finansija sa kojima se Srbija suočava predstavlja loše upravljanje finansijama na lokalnom nivou. Sem što ugrožavaju javne finansije Srbije, fiskalni problemi lokalnih samouprava prelivaju se i na privredu, usporavaju privredni rast zemlje i umanjuju kvalitet života građana (Fiskalni savet, 2017: 3). Stoga je neprophodno donošenje i sprovođenje niza konkretnih i kredibilnih mera kako bi se rešili problemi lošeg upravljanja lokalnim finansijama. U cilju uspostavljanja predvidivog, objektivnog i održivog sistema za upravljanje finansijama lokalnih samouprava, 2006. godine je usvojen Zakon o finansiranju lokalnih samouprava prema kome lokalnim samoupravama pripada 40% poreza na zarade (od 2017. godine izmenjeno na 74%) i nenamenski transfer iz republičkog budžeta u visini od 1,7% BDP (Fiskalni savet, 2017: 18). Pod pritiskom političkih okolnosti i ekonom-ske krize, koja je na republičkom nivou stvorila veliki budžetski deficit,

zakonskim izmenama koje su usledile narednih godina menjali su se i procentni poeni, ali tako da se pre težilo postizanju političkog kompromisa nego rešavanju konkretnih fiskalnih problema lokalnih samouprava. Stoga, ovim potezima nisu rešeni problemi koji se odnose na fiskalnu neodrživost, rast tekućih rashoda, niskih kapitalnih ulaganja, horizontalnu neravnotežu i pojavu ogromnih razlika između razvijenih i manje razvijenih lokalnih samouprava.

Analiza finansijskog stanja lokalnih samouprava ukazuje na niz problema i izazova od kojih su najznačajniji (Fiskalni savet, 2017; Osnovna platforma za unapređenje lokalne samouprave, 2011):

- problemi strukturne neusklađenosti javnih finansija – zahtevaju nužne promene u strukturi kroz povećanje investicija, smanjenje rashoda za subvencije, smanjenje izdataka za zaposlene, ali i kroz povećanje prihoda od poreza na imovinu,
- problemi neredovnog izmirenja obaveza i akumulacija docnji – nastaju kao posledica nerealnih projekcija i, u skladu sa tim, neadekvatnog planiranja dinamike plaćanja obaveza, pa se često javlja potreba za dodatnim zaduživanjem,
- problemi upravljanja zdravstvenim ustanovama u nadležnosti lokalnih samouprava – odnose se na probleme sa kvalitetom usluga, sistemom upravljanja i sa likvidnošću zdravstvenih ustanova,
- problemi netransparentnog korišćenja budžetskih rezervi – nastaju usled neravnoteže između raspoloživih prihoda i planiranih rashoda lokalnih samouprava, što vodi pojačanom pritisku na centralnu vlast da interveniše na *ad hoc* bazi i odobri sredstva iz budžetske rezerve koja se često troše bez saglasnosti gradske skupštine i informisanja javnosti,
- problemi nagomilavanja i čestih promena parafiskalnih nameta na lokalnom nivou vlasti – odnose se, pre svega, na pogrešan pristup kojim se na nivou lokalnih samouprava pre-naglašavaju pogrešni i marginalizuju ispravni nameti, što jasno pokazuje da je njihova svrha u prikupljanju što većih prihoda i indirektno ukazuje da drugi izvori prihoda ne funkcionišu kako je planirano,

- problemi nesistemskog praćenja i izveštavanja – odnose se na nepostojanje jedinstvene baze podataka o poslovanju lokalnih samouprava, kao i na neadekvatne, netačne i nepotpune podatke koji se kao takvi ne mogu smatrati relevantnim i dovoljno validnim za determinisanje realnog stanja, što omogućava da se ključni i strukturno bitni problemi lokalnih samouprava zataškaju.

Analiza navedenih problema s kojima se suočavaju lokalne samouprave pokazuje da postoji niz faktora koji negativno utiču na celokupan ekonomski aspekt i finansijski položaj lokalnih samouprava. Upravo je to razlog za menjanje postojećeg sistema budžetiranja, s obzirom da pojava nesklada između planiranih i realizovanih budžetskih stavki ukazuje na neodrživost budžeta i neostvarivost strateških budžetskih ciljeva, a ujedno predstavlja i dobar pokazatelj uspešnosti, odnosno neuspešnosti primenjene tehnike budžetiranja (Vukadinović, Knežević, Kostić, 2014: 40).

Da bi se prevazišli navedeni problemi, kao potencijalno sistemsko rešenje predlaže se primena PBB modela. S obzirom da se zasniva na primeni jasnih, objektivnih, merljivih i proverljivih indikatora performansi, njegovom primenom rešavaju se ključni problemi vezani za transparentnost i kredibilnost finansijskih podataka. Pored toga, PBB tehnika jasno determiniše projekte, programe i aktivnosti koji donose najviše koristi i ka kojima treba usmeriti budžetska sredstva. Podaci koji se dobijaju merenjem performansi omogućavaju da se identifikuju sektori koji zahtevaju ključne reforme, kao i potrebna finansijska sredstva za njihovo sprovođenje. Dakle, primenom PBB modela praktično se implementiraju principi budžetskih ograničenja koji teže da disciplinuju potrošnju resursa na lokalnom nivou. Sem toga postiže se „pametnije“ i ispravnije donošenje odluka koje podrazumevaju maksimizaciju koristi i minimalizaciju troškova i vode poboljšanju ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti korišćenja javnih sredstava.

Treba istaći da implementacija PBB modela na lokalnom nivou neće teći lagano. Osnovni problem predstavlja nepostojanje adekvatnog sistema merenja učinaka. Determinisanje i implementacija neophodnog sistema merenja učinaka nije nimalo jednostavna i zahteva temeljnu analizu i monitoring. Stoga je neophodno usvojiti i sprovesti niz mera i

promena koje će omogućiti potrebnu evaluaciju i merenje performansi, adekvatno izveštavanje, identifikovanje strateških prioriteta i determinisanje granica i okvira odgovornosti. Implementacija PBB modela zahteva dosta promena, truda i vremena, pa će veliki problem predstavljati česta nezainteresovanost, nemotivisanost i profesionalna nespremnost zaposlenih u lokalnim samoupravama da se bilo šta promeni u sistemu budžetiranja i ustaljenom načinu funkcionisanja. Stoga, prvi koraci ka usvajanju PBB modela treba da se odnose na razvijanje svesti i znanja o pozitivnim ishodima korišćenja ovog modela budžetiranja kako bi ga zaposleni u lokalnoj samoupravi što lakše prihvatali i uspešnije implementirali.

4. Zaključak

Poslednjih decenija način na koji se upravlja javnim finansijama privlači veliku pažnju javnosti. Budžetiranje zasnovano na performansama predstavlja model budžetiranja koji kroz uzročno-posledično povezivanje utrošenih sredstava i postignutih rezultata omogućava da se na odgovorniji, efikasniji, efektivniji i ekonomičniji način izvrši raspodela javnih resursa između budžetskih korisnika. Alokacija budžetskih sredstava u skladu sa ovim modelom vrši se na osnovu performansi koje su vrednovane putem merljivih i objektivnih indikatora i korelirane sa strateškim planovima razvoja i ciljevima javnih politika. Samim tim, obezbeđuje se postizanje maksimalnog nivoa korisnosti uz minimiziranje trošenja budžetskih sredstava.

Shodno karakteristikama i principima PBB modela, predlaže se njegova upotreba na nivou lokalnih samouprava Republike Srbije s obzirom da se one suočavaju sa dugogodišnjim problemima vezanim za upravljanje finansijama što se posledično negativno odražava i na finansijsku stabilnost na republičkom nivou. Neadekvatan budžetski sistem, nepostojanje jasnih budžetskih ograničenja i česte i nagle zakonske promene samo su neki od uzroka problema neuređenosti i neodrživosti javnih finansija na lokalnom nivou. Skoro sve lokalne samouprave opterećene su previsokim rashodima, kreditima i obavezama koje se neredovno izmiruju, dok je investiciona aktivnost na niskom nivou.

Kao rešenje za navedene probleme preporučuje se primena PBB modela budžetiranja koji može da obezbedi unapređenja u pogledu klasifikacije troškova, prioritizacije projekata i programa, načina izrade i izvršenja budžeta, kao i praćenja realizacije budžeta i merenja konačnih ishoda.

Da bi ova tehnika budžetiranja dala željene rezultate u pogledu finansijskog oporavka lokalnih samouprava, neophodno je sproveсти temeljne sistemske reforme kojima bi se postavio kvalitetan sistem alokacije budžetskih sredstava i adekvatan mehanizam merenja učinaka zasnovan na proverljivim i objektivnim indikatorima performansi koji omogućavaju evaluaciju uspešnosti proklamovanih budžetskih strategija. S obzirom da regionalni razvoj i oporavak finansija na lokalnom nivou zahteva i odgovarajuću koordinaciju sa republičkim nivoom, preduslov za to su temeljno definisani budžetski planovi i adekvatni i transparentni budžetski izveštaji, što se primenom ove tehnike može obezbediti. Njegova implementacija doprinela bi eliminaciji ključnih problema, podstakla bi odgovornije ponašanje i omogućila generisanje adekvatnog sistema planiranja, organizovanja i kontrole budžetskih aktivnosti zasnovanih na merljivim indikatorima efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti.

Literatura

1. Axelrod, D. (1995). *Budgeting for Modern Government*, New York: St. Martin's Press.
2. Dimitrijević, M. (2016). *Budžetiranje prema učinku kao najviši stadijum razvoja budžetskog sistema*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu,73, 87–103.
3. Gilmour, J.B., Lewis, D.E. (2006). *Does Performance Budgeting Work? An Examination of the Office of Management and Budget's PART Scores*, Public Administration Review, 66 (5), 742–752.
4. Gorčić, J. (2013). *Fiskalni federalizam, lokalna samouprava i budžetske politike*, Evropski centar za mir i razvoj – Univerzitet za mir Ujedinjenih nacija, Beograd.
5. Miller, G.J., Hifdreth, W.B., Rabin, J. (2001). *Performance based budgeting*, Rutgers University, Wichita State University, Pennsylvania University.
6. Rivenbark, W. C. (2004). *Defining Performance Budgeting for Local Government*, Popular Goverment, 27–36.
7. Robinson, M., Last, D. (2009). *A Basic Model of Performance-Based Budgeting*, International Monetary Fund, Fiscal Affairs Department.
8. Shah, A., Shen, C. (2007). *A Primer on Performance Budgeting*. In A. Shah (Editor), *Budgeting and Budgetary Institutions*,137–178, Washington: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
9. Vujović, D. (2012). *Studija o delotvornom korišćenju indikatora performansi u procesu izrade budžeta i planova u javnom sektoru: Kreiranje indikatora performansi u cilju unapređenja učinaka programskih budžeta u Srbiji*, USAID projekat za bolje uslove poslovanja, Beograd.
10. Vukadinović, P., Knežević, G., Kostić, M. (2014). *Budžetiranje u preduzećima: dodatni posao i izdatak ili "ključ" opstanka preduzeća*, Finiz 2014, 40–42.
11. Young, B. R. D. (2003). *Performance-Based Budget Systems*, Usc Institute For Public Service And Policy Research, Public Policy & Practice, 11–24.

Internet izvori

1. [http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analyze-stavovi-predlozi/Lokalne_javne_finansije_Problemi_rizici_i_preporuuke_\(2017\).pdf](http://www.fiskalnisavet.rs/doc/analyze-stavovi-predlozi/Lokalne_javne_finansije_Problemi_rizici_i_preporuке_(2017).pdf)
2. http://www.skgo.org/files/fck/File/zastupanje/Osnovna_platforma_za_unapredjenje_lokalne_samouprave.pdf
3. https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/2013-12-10_guidelines_performance-budgeting_en.pdf

BUDGETING BASED ON PERFORMANCE AS AN INSTRUMENT OF FINANCIAL RECOVERY OF LOCAL GOVERNMENTS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

SUMMARY: *In recent decades, there has been a growing public pressure that the budgetary resources are spent efficiently and effectively, but also responsibly and transparently. The paper discusses performance-based budgeting as a model of budgeting that is able to respond successfully to these requirements. The aim of this paper is to explain the specific features of this budgeting model and to emphasize the possible positive effects of its implementation at the level of local governments in the Republic of Serbia. The local governments in the Republic of Serbia are faced with problems of disorderly public finances, which are, inter alia, the result of an inadequate budgetary system. These problems led to low investment activity, excessive current spending, and huge debts of local governments that are irregularly settled. As a possible solution to these problems, we propose the implementation of performance-based budgeting, which would set credible budget constraints in line with the performance, improve transparency of reporting, but also establish an adequate system for controlling the spending of budget funds, as well as a system of measuring achieved results.*

KEY WORDS: *budget, budgeting, performance, local government, budgetary resources*

Ana Vojinović
Kristina Stiković¹

UDC 616.89-008.441

159.947.3

Originalan naučni rad

Primljen: 06. 05. 2019.

Prihvaćen: 07. 06. 2019.

RELACIJE ANKSIOZNOSTI I ASERTIVNOSTI

REZIME: Osnovni cilj ovog istraživanja jeste da se utvrdi postojanje povezanosti između anksioznosti i asertivnosti, da se proveri da li postoje polne razlike u sklonosti ka asertivnosti, a prema izraženosti anksioznosti, kao i da li postoji povezanost asertivnosti i anksioznosti kod muškaraca i žena. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 201 ispitanika starosti od dvadeset do pedeset godina. *Upitnik za merenje anksioznosti* (AT 29: Snežana Tovilović i Zdenka Novović, Novi Sad, Filozofski fakultet) sastoji se od 29 stavki koje opisuju crte i ponašanja tipične za ispoljavanje anksioznosti: Izrazito nisko ispoljena crta anksioznosti; Nisko ispoljena crta anksioznosti; Prosečno ispoljena crta anksioznosti; Visoko ispoljena crta anksioznosti; Izrazito visoko ispoljena crta anksioznosti. *Upitnik za merenje asertivnosti* (Tovilović, Okanović i Krstić, 2009) sastoji se od 27 ajtema koji mere stepen izraženosti asertivnosti: Izrazito nisko izražena asertivnost; Nisko izražena asertivnost; Prosečno izražena asertivnost; Visoko izražena asertivnost; Izrazito visoko izražena asertivnost. Rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna i negativna korelacija između anksioznosti i asertivnosti ($r = -.536$; $p < .01$), što je u skladu sa polaznim prepostavkama. U ovom istraživanju nisu potvrđene polne razlike na nivou anksioznosti i asertivnosti.

KLJUČNE REČI: anksioznost, asertivnost, pol

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, e-mail: kristina.stikovic@gmail.com

1. Uvodna razmatranja

Ranija istraživanja koja su se bavila ispitivanjem relacija između anksioznosti i asertivnosti su malobrojna. U našoj zemlji se ovom temom bavio mali broj autora. Asertivnost je najpre proučavana u menu anksioznih poremećaja. Istraživanja su ukazala na to da je asertivni trening važan element terapijskog paketa kada je u pitanju socijalna fobija, jer smanjuje nivo anksioznosti kod osoba sa ovim poremećajem i poboljšava njihovu interpersonalnu efikasnost. Dokazano je da asertivni trening dovodi do značajne redukcije socijalne anksioznosti i u široj grupi pacijenata sa anksioznim i depresivnim poremećajima, kao i da niska asertivnost može imati prediktorski značaj za razvoj anksioznih poremećaja u ženskoj populaciji. Cilj ovog rada je da se ispita postojanje i jačina povezanosti između asertivnosti i anksioznosti u nekliničkoj populaciji kod oba pola.

2. Anksioznost

Šira definicija anksioznosti podrazumeva specifične promene na psihološkom, psihomotornom i vegetativnom planu ličnosti. Psihološka fenomenologija anksioznosti podrazumeva stanje unutrašnjeg nemira i napetosti, bespomoćnost, osećaj vitalne ugroženosti i izloženosti nečemu što preti. Javlja se nedefinisan strah i povišena psihička tenzija. Psihomotorna simptomatologija je okarakterisana stanjem motornog nemira, tremorom, promenom mimike i zamorom. Vegetativna simptomatologija je posledica preterane aktivacije autonomnog nervnog sistema, pa se tako javljaju kardiovaskularne, respiratorne, digestivne, urogenitalne i druge smetnje (Marić, 2000).

3. Psihodinamika anksioznosti

Faktor koji se najčešće pominje u nastanku anksioznosti je strah od nečega u budućnosti tj. predviđanje nečega što tek treba da se dogodi. To može da se odnosi na različite sfere života zavisno od toga gde

su usmerene investicije osobe (sfera zdravlja, ekonomskog blagostanja, ljubavi prema objektu, ljubavi prema samom sebi). Pomisao na drugačiji ishod onoga što očekujemo unosi u čoveka osećanja neizvesnosti i anksioznosti.

Sledeći trenutak od značaja u genezi anksioznosti je strah od gubitka objekta, strah od odvajanja od objekta, od gubitka ljubavi objekta. Pomisao da se može ostati bez ljubavi objekta, koji je od značaja za osobu, dovodi do intenzivnog unutrašnjeg nemira i napetosti i daje pravo onim autorima koji u prvi plan stavljaju emocionalni a ne racionalni aspekt anksioznosti. Poseban značaj u genezi anksioznosti imaju interpersonalne reakcije.

Anksioznost je posledica ugroženosti čovekovih interpersonalnih odnosa i doživljaj preteće opasnosti i bespomoćnosti vezan za izopštenje iz ljudskog društva. To se javlja podjednako i kod ekstremno slabih i labavih površinskih veza, kao i kod previše intenzivnih.

Anksioznost je moguća i kao reakcija na opasnost nagonske prirode, kao efekat indukovani tenzijom između Ida i Ega. Još je Frojd smatrao da je anksioznost poremećaj odvođenja seksualnog uzbudjenja. Zatoj nerasterećenih i do kraja neutrošenih seksualnih materija i energije provocira anksioznost. Ego stalno ima potrebu da održi homeostazu, pa se anksioznost u isto vreme razume kao adaptivni fenomen traženja ekvilibrijuma. Veruje se da kod normalne ličnosti postoji konstantan psihodinamski balans između odbrambenih struktura Ega, Ida, Superega i spoljašnjeg sveta. Anksioznost se pojavljuje i kao egzistencijalistička nespremnost i nevoljnost čoveka da prihvati neizbežnost sopstvene smrti.

Drugi aspekt straha od smrti je strah od „ne biti ja“. Osoba je nepripremljena za svoju socijalnu ulogu, a često je i osujećena pri pokušaju individualnog izraza. Nesigurnost između alternative „biti neko“ i „ne biti niko“ stvara jedan od osnovnih kvaliteta anksioznosti. Anksioznost je u ovom slučaju rezultat ambivalencije između potrebe zaigranjem socijalno poželjnih i nametnutih uloga, s jedne strane, i potrebe za autentičnim samozgradijanjem, s druge strane. Jedinka ima potrebu da bude zaštićena, voljena u grupi, ali i da bude individualno „ja“.

4. Normalna i patološka anksioznost

Normalnu anksioznost laici često nazivaju tremom, nervozom ili strahom. Normalna anksioznost je poželjna i korisna u određenim situacijama, jer mobilise sve potencijale osobe u savlađivanju životnih izazova (Milivojević, 2007). Ona je signalna, zaštitna emocionalna reakcija i javlja se povremeno, traje kratko i slabijeg je intenziteta, a češće podstiče ličnost na konstruktivno rešavanje frustracija i konflikata (Bukelić, 2004). Ovakva anksioznost sastavni je deo normalnog razvoja ličnosti i predstavlja adaptivne i racionalne odgovore.

Normalna anksioznost je do izvesnog stepena iskustvo koje poznaje svaki čovek. Može se odnositi na neizvesnost koja se oseća za zdravlje porodice, napetost pre suočavanja s nekom teškom situacijom, na tremu zbog značajnih nastupa i drugo. Svako iskustvo anksioznosti ima i svoje somatsko ispoljavanje koje svako poznaje: drhtanje, osećaj knedle u grlu, bol u želucu, crevne i mokraćne poremećaje.

Patološka anksioznost je anksioznost koja je po intenzitetu ili trajanju onesposobljavajuća, ne dopušta celishodno ponašanje i bitno umanjuje kvalitet života (Nedić i Živanović, 2014). Stereotipna je i slepa za prepoznavanje i konstruktivno rešavanje konflikata i frustracija (Bukelić, 2004). Kriterijumi po kojima se patološka anksioznost razlikuje od normalne su:

- intenzitet,
- trajanje,
- saobraženost okolnostima, odnosno stepenu opasnosti koji izaziva anksioznost i
- stepen narušenosti svakodnevnog funkcionisanja.

U opštoj populaciji, žene su često izveštavale o višoj osobini anksioznost u odnosu na muškarce (Feingold, 1994). Međutim, polne razlike u osobini anksioznost nisu konzistentno pronađene u svim istraživanjima (Cartoni, Minganti, & Zelli, 2005, prema Tobar, 2012; Newcombe & Boyle, 1995, prema Tobar, 2012; Smith, 1983, prema Tobar, 2012). Rezultati jednog istraživanja u našoj zemlji ukazuju na to da na uzorku studenata fizičke kulture nema polnih razlika na nivou osobine i stanja anksioznosti (Mitrović i sar., 2012). Druga istraživanja, međutim, govore da ženska populacija dominira u pogledu anksioznosti i depre-

sivnosti u odnosu na muškarce. Prema epidemiološkim podacima iz Marićeve literature, žene starosti do 30 godina su sklonije anksioznosti.

5. Asertivnost

Asertivnost (eng. *assertiveness*) označava upornost, samosvesnost, samouverenost, samopouzdanost osobe. Međutim, asertivnost se ne može najadekvatnije prevesti na naš jezik, te se često u literaturi i pronalazi u izvornom obliku. Asertivnost podrazumeva zauzimanje za lična prava i izražavanje misli, osećanja i stavova na direktn, iskren, umeren i adekvatan način, uz poštovanje drugih ljudi (Field, 2004; Ikiz, 2011).

Već na osnovu ranih koncepcija o asertivnosti moglo se uočiti da se asertivnost, s jedne strane, odnosi na prisustvo interpersonalnih veština, dok, s druge strane, asertivnosti doprinosi i sklop kognicija, afekta i ponašanja osobe u konkretnoj situaciji (Vagos & Pereira, 2010). Smatra se da je asertivnost multidimenzionalni konstrukt uslovljen ne samo personalnim i situacionim karakteristikama, nego i kulturnim normama i vrednostima (Galassi & Galassi, 1978; Terluter, Diehl, & Mueller, 2010).

Istorijski proučavanja i pregled različitih konceptualizacija asertivnosti ovaj pojam pojašnjavaju u kontekstu dva kvalitativno drugačija oblika socijalnog ponašanja – neasertivnog (pasivnog, defanzivnog, submisivnog) i agresivnog (Tovilović, 2005). Asertivni tip komunikacije, je potrebno razlikovati od drugih stilova komunikacije.

6. Elementi i tehnike asertivnog ponašanja

Asertivnost je oblik ponašanja koji se određuje kao borba za lična prava i izražavanje mišljenja na ravnopravan način, bez osećanja straha i krivice (Zarevski & Mamula, 1998). Na osnovu navedenih odlika asertivnosti, izdvojeni su sledeći neizostavni elementi asertivnog ponašanja:

- Jasno izražavanje ponašanja koje nam smeta – asertivnost omogućava da osoba uspostavi balans između svojih i tuđih potre-

- ba. Jasno izražavanje ponašanja koje nam smeta jeste prvi korak u zajedničkom i aktivnom pronalasku adekvatnog rešenja;
- Objasnjavanje razloga zbog kojeg nam to ponašanje smeta – izražavanjem vlastitog mišljenja, osećanja ili posledica određenog ponašanja koje nam smeta pozivamo na empatiju i time bliže predočavamo problem;
 - Jasno formulisanje i izražavanje našeg zahteva – kada iznesešmo problem i posledicu tog ponašanja treba naći način kako da se reši određena situacija. Moramo biti precizni i reći tačno šta tražimo od drugih osoba, bez podrazumevanja, da ne bismo došli u konfliktne situacije. Možemo predložiti i rešenje problema, ali da se vodi računa da sagovornik to ne protumači kao agresivno ponašanje (Bojanić, 2010).

7. Razvoj asertivnosti

Većina autora smatra da se asertivno ponašanje uči, te da je situacijski specifično (Alberti i Emmons, 1974; Galassi i Galassi, 1977; prema Willis i Daisley, 1995).

Milenković i Hadži Pešić (2006) smatraju da se asertivnost, kao i svako drugo naučeno ponašanje, uči putem nagrade i kazne, kao i učenjem po modelu.

Jednako svi imamo sposobnost asertivnog ponašanja, ali se mora učiti više nego drugi oblici ponašanja (Marangunić, 2002).

Asertivno ponašanje se može naučiti i poboljšati putem asertivnog treninga koji se sastoji od različitih kognitivno-bihevioralnih tehniki zasnovanih na principu recipročne inhibicije i kognitivne restrukturacije (Krnetić, 2008).

Veoma važnu ulogu u razvoju asertivnosti kod dece ima vaspitanje. Pravovremeno usvajanje odgovarajućih oblika asertivnog ponašanja utiče na razvoj detetovog samopoštovanja, te na razvoj veština za suočavanje sa stresom (Živčić-Bećirević, 1996). Nadalje, Živčić-Bećirević (1996) pretpostavlja da je za pojavu asertivnog ponašanja nužno posedovanje odgovarajućih socijalnih veština, kao i sposobnost razumevanja tuđih osećaja. Kod adolescenata se ovi nalazi potvrđuju.

Istraživanja pokazuju da adolescenti koji svoje osobine percipiraju socijalno poželjnim i assertivnim, većinu stresnih događaja percipiraju manje pretećim (Wagner i Compas, 1990; prema Živčić-Bećirević, 1996), a vlastite resurse za suočavanje smatraju efikasnijima (Towbes i sur, 1989; prema Živčić-Bećirević, 1996).

8. Problem i cilj istraživanja

Rezultati prethodnih istraživanja govore u prilog tome da je dobijena snažna veza između assertivnosti i anksioznosti. Dakle, može se pretpostaviti da visoke nivoje assertivnosti prate niski nivoi anksioznosti. Stoga je predmet ovog istraživanja bio da se utvrdi relacija između anksioznosti i assertivnosti. Opšti cilj je bio da se ispitaju relacije između anksioznosti i assertivnosti, a pored toga testirane su i polne razlike u izraženosti anksioznosti i assertivnosti.

9. Metod istraživanja

9.1. Instrumenti

Upitnik za merenje anksioznosti (AT 29: Snežana Tovilović i Zdenka Novović, Novi Sad, Filozofski fakultet) konstruisan je od 29 stavki koje opisuju crte i ponašanja tipične za ispoljavanje anksioznosti: Izrazito nisko ispoljena crta anksioznosti, Nisko ispoljena crta anksioznosti, Prosečno ispoljena crta anksioznosti, Visoko ispoljena crta anksioznosti, Izrazito visoko ispoljena crta anksioznosti.

Upitnik za merenje assertivnosti (Tovilović, Okanović i Krstić, 2009) konstruisan je od stavki koje opisuju reakcije i ponašanja tipične za (ne)ispoljavanje assertivnosti. Sastoji se od 27 ajtema. Prema skorovima ispitanika, razlikuje se stepen izraženosti assertivnosti: Izrazito nisko izražena assertivnost, Nisko izražena assertivnost, Prosečno izražena assertivnost, Visoko izražena assertivnost, Izrazito visoko izražena assertivnost.

9.2. Uzorak

U istraživanju je učestvovao 201 ispitanik starosti od 20 do 50 godina. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Republike Srbije tokom januara 2017. godine.

9.3. Hipoteze

H1. Postoji statistički značajna korelacija između anksioznosti i asertivnosti.

H2. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika muškog i ženskog pola na anksioznosti.

H3. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika muškog i ženskog pola na asertivnosti.

9.4. Statistička analiza

Kako bi se odgovorilo na postavljene ciljeve istraživanja, korišćene su deskriptivna i frekventna analiza, korelaciona analiza, kao i t-test za nezavisne uzorke.

9.5. Rezultati istraživanja

U Tabeli 1. prikazane su aritmetička sredina i standardna devijacija za dimenzije anksioznost i asertivnost.

	Broj ispitanika	Minimalna vrednost	Maksi- malna vrednost	Aritme- tička sredina	Standardna devijacija
Asertivnost	201	.00	106	66.78	16.462
Anksioznost	201	.00	112	42.63	24.609

Tabela 1. Prosečne vrednosti i raspršenja za mere anksioznosti i asertivnosti

Na osnovu podataka iz Tabele 1. vidimo da prosečna vrednost (aritmetička sredina) za asertivnost iznosi 66,78. Vrednost aritmetičke sredine za konstrukt anksioznosti je 42,63. Time zaključujemo da ispitanici u ovom istraživanju imaju visoko izraženu asertivnost i prosečno ispoljenu crtu anksioznosti.

U Tabeli 2. prikazan je Pirsonov koeficijent korelacije kako bismo utvrdili povezanost između anksioznosti i asertivnosti.

Anksioznost		
Asertivnost	r	- 0.536
	p	.000

Tabela 2. Povezanost anksioznosti i asertivnosti

U Tabeli 2. vidimo da je dobijena statistički značajna negativna korelacija između anksioznosti i asertivnosti ($r = -.536, p < .01$). Vrednost koeficijenta korelacije od 0 do -1 označava negativnu korelaciju, odnosno porast vrednosti jedne varijable, a pad vrednosti druge varijable. To znači da s porastom anksioznosti opada stepen izraženosti asertivnosti i obrnuto.

Kako bismo utvrdili da li postoje statistički značajne razlike s obzirom na pol u odnosu na anksioznost koristili smo t-test za nezaviseće uzorke. Prikaz rezultata nalazi se u tabelama 3. i 4.

	Pol	Broj ispitanika	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Anksioznost	Muški	57	42.19	24.135
	Ženski	140	42.75	25.096

Tabela 3. Deskriptivna analiza podataka za varijablu anksioznost kod muških i ženskih ispitanika

Na osnovu Tabele 3. razmatraćemo i analizirati rezultate deskriptivne analize za varijablu anksioznost kod muških i ženskih ispi-

tanika. Iz dobijenih podataka vidimo da je anksioznost izraženija kod ženskih ispitanika ($AS = 42,75$).

	t	p
Anksioznost	-.143	.887

Tabela 4. Značajnost razlika u prosečnoj izraženosti anksioznosti kod muških i ženskih ispitanika

Na osnovu dobijenih rezultata, iz Tabele 4. možemo videti da je rezultat Levenovog testa jednakosti varijansi ($t = -.143$). Kada je verovatnoća veća .05 onda zaključujemo da se pretpostavljaju jednake varijanse u okviru date subpopulacije. Iz prethodne tabele smo videli da žene imaju nešto veće skorove na skali anksioznosti. Na osnovu t-testa možemo potvrditi ili odbaciti hipotezu, pa se usmeravamo na statističku značajnost $p > .887$. Na osnovu dobijenog rezultata, možemo reći da ne postoji statistički značajna razlika anksioznosti u odnosu na pol, pa je stoga ova hipoteza odbačena.

Dalje, kako bismo utvrdili da li postoje statistički značajne razlike s obzirom na pol u odnosu na asertivnost, koristili smo t-test za nezavisne uzorke. Prikaz rezultata nalazi se u tabelama 5. i 6.

	Pol	Broj ispitanika	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Asertivnost	Muški	57	64.22	17.454
	Ženski	140	68.16	15.942

Tabela 5. Deskriptivna analiza podataka za varijablu asertivnost kod muških i ženskih ispitanika

Pomoću Tabele 5. razmotrićemo rezultate deskriptivne analize za varijablu asertivnost kod muških i ženskih ispitanika. Iz dobijenih podataka vidimo da je asertivnost izraženija kod ženskih ispitanika ($AS = 68,16$).

	t	p
Asertivnost	-1.52	.128

Tabela 6. Značajnost razlika u prosečnoj izraženosti asertivnosti kod muških i ženskih ispitanika

Na osnovu dobijenih rezultata i veličine p koja iznosi .128, možemo reći da ne postoji statistički značajna razlika s obzirom na pol a u odnosu na asertivnost ($t = -1.52$; $p > .05$). Nemamo dovoljno dokaza da potvrdimo polaznu pretpostavku.

10. Diskusija i zaključak

Cilj ovog rada je bio da se ispituju relacije između anksioznosti i asertivnosti. Pored glavnog cilja, ovaj rad se bavio i polnim razlikama u odnosu na anksioznost i asertivnost.

Kako bismo izračunali povezanost varijabli, koristili smo Pearsonov koeficijent korelacije. Rezultati pokazuju da postoji umerena negativna povezanost između osobina anksioznost i asertivnost. Dobijeni rezultat znači da povišenje na osobini anksioznost prati nižu asertivnost i obrnuto. Možemo zaključiti da će osobe koje su anksiozne manje ispoljiti direktno ponašanje koje zahteva zalaganje za sopstvena prava i uverenja uz uvažavanje sagovornika. Visok nivo anksioznosti smanjuje nivo asertivnosti. To objašnjava činjenica da anksiozne osobe, usled nagomilanog straha, često sebe i svoje kapacitete potcenjuju, pa nisu u prilici da u komunikaciji uspostave asertivni stil, jer sebe smatraju manje kompetentnim za bilo kakvu aktivnost, a i sama nesigurnost, koja je čest pratilac anksioznosti, blokira asertivnost. Moguće je i da asertivnost utiče na anksioznost tj. da osobe sa visokim nivoom asertivnosti imaju snižen nivo anksioznosti. Možemo prepostaviti da osoba koja je direktna i koja se zalaže za svoja prava na iskren i pošten način sebe smatra veoma kompetentnom i samosvesnom u komunikaciji sa sagovornikom, što izaziva smanjen nivo ponašanja, misli i osećanja koje sa sobom donosi anksioznost.

Nije potvrđena polazna pretpostavka da postoje statistički značajne razlike s obzirom na pol u odnosu na anksioznost. Rezultati nisu u skladu sa istraživanjima, prema kojima u opštoj populaciji žene postižu više skorove na anksioznosti u odnosu na muškarce (Feingold, 1994). Ipak treba imati u vidu da u nekim istraživanjima pol nije bio značajan prediktor anksioznosti (Cartoni, Minganti, & Zelli, 2005, prema Tobar, 2012; Newcombe & Boyle, 1995, prema Tobar, 2012; Smith, 1983, prema Tobar, 2012; Mitrović i sar., 2012). Trebalo bi u određivanju polnih razlika na nivou anksioznosti ujednačiti uzorak po polu i uvesti dodatne varijable koje mogu predstavljati potencijalne prediktore anksioznosti (crte ličnosti, ekonomski status...). Napominjemo da je veći broj prethodnih istraživanja rađen na kliničkoj populaciji.

U ovom istraživanju nije potvrđena hipoteza da postoje polne razlike na nivou asertivnosti. Kada je reč o polu, neke studije pokazuju predominaciju muškog pola u asertivnosti, dok druge upućuju da nije moguće doneti opšte zaključke, odnosno da se muška i ženska asertivnost razlikuju u zavisnosti od kvaliteta interpersonalnog konteksta. Kako se asertivnost smatra kao poželjna osobina muškarca, očekivano je da u patrijarhalnjoj sredini nalaz bude bliži ovom stereotipu. U ovom istraživanju, međutim, rezultati ne pokazuju bitnu razliku asertivnosti u odnosu na pol, što je možda iz razloga što uzorak u ovom istraživanju nije bio ujednačen po polu. Možemo ostaviti ovo pitanje otvoreno za nova istraživanja u kojima bismo dodali varijable koje predstavljaju potencijalne prediktore asertivnosti.

Literatura

- Alinčić, M. (2013). Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti. *Primenjena psihologija*, 6(2), 139–154.
- Aronson, E.: Wilson D. T. I Akert, R. (2005): *Socijalna psihologija*, Zagreb: MATE.
- Bojanić, Ž. (2010). *Osnove komunikologije: Veštine poslovnog komuniciranja*. Novi Sad: Prometej.
- Bojanović, R. (1988). *Psihologija međuljudskih odnosa*, Naučna knjiga, Beograd.
- Downing, R. and Rickels, K. Mixed Anxiety-Depression-Facta or Myth, Arch. Of Gen. Psych, 30:3,312–317, 1974.

- Erić, Lj. i Kaličanin, P. *Psihijatrija/neuroze*.
- Erić, Lj. i Kaličanin, P. (1977). *Anksioznost, anksiozna stanja i lečenje lekovima*, Lek, Ljubljana.
- Fenihel, O. (1961). *Psihoanalitička teorija neuroza* (prevod), Med. knjiga, Beograd-Zagreb.
- Freud, A. (1946). *The Ego and the Mechanisms of Defense*, International Universities Press, New York.
- Gvozdanović, A.: *Pristupi u proučavanju masovne komunikacije*, Sveučilište u Zagrebu.
- Kathleen, K. R. (1998). *Interpersonalna komunikacija, Gde se misli susreću*, Alineea, Zagreb.
- Kostić, A. (2006). *Govor lica*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš.
- Marić, J. i Divac-Jovanović, M. (1978). *Parcijalna hospitalizacija kao činilac u kupiranju anksioznosti*;: *Anksioznost-fenomen i problem današnjice*, Documenta-Galenika, Beograd-Partizanske Vode.
- Milovanović, D. (1977). *Anksioznost, neuroze, psihosomatski poremećaji i njihovo lečenje*, Lek, Ljubljana.
- Nedić, A. i Živanović, O. (2014). *Psihijatrija*. Novi Sad: Medicinski fakultet.
- Offer, D. and Sabshin, M. (1974). *Normality, Basic Book*, Second Edition, New York.
- Petar ,S. (2004). *Osnove uspješne komunikacije*, Euro hoper, Zagreb.
- Prof. dr. sci. med. Jovan Marić (2000). *Klinička psihijatrija*, osmo prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd.
- Rockwell, D. (1973). *Physicians Knowledge and Attitudes About Suicide*, Journal of the American - Medical Association, 225:11, 1347–1349.
- Stojiljković, S. (1975). *Psihijatrija sa medicinskom psihologijom*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb.
- Tovilović, S. *Asertivni trening: efekti tretmana, održivost promena i ideo terapeuta u terapijskom ishodu*. Psihologija. 2005; 38 (1): 35–54.
- Tovilović, S., Novović, Z., Mihić, L. & Jovanović, V. (2009). The role of trait anxiety in induction of state anxiety. *Psihologija*, 42.
- Vagos, P. & Pereira, A. (2010). A Proposal for Evaluating Cognition in Assertiveness. *Psychological Assessment*, 22, 657–665.
- Willis, L., Daisley, J. (1995). *The Assertive Trainer*. London: McGraw Hill Book Company.

RELATIONSHIP BETWEEN ANXIETY AND ASSERTIVENESS

ABSTRACT: *The aim of the research is to identify and explain the relationship between anxiety and assertiveness, to determine if gender differences are related to the tendency towards assertiveness and anxiety level, and also to determine the relationship between assertiveness and anxiety in men vs. women. The research sample consisted of 201 respondents aged 20 to 50. The assessment tool used was the Anxiety Inventory (AT 29: Tovilović, S. & Novović, Z., Novi Sad Faculty of Philosophy), consisting of 29 items which describe traits of behaviours typically associated with anxiety: Extremely low anxiety, Low anxiety, Medium anxiety, High anxiety, and Extremely high anxiety. Another assessment tool was the Assertiveness Inventory (Tovilović, Okanović & Krstić, 2009), consisting of 27 items measuring the assertiveness response: Extremely low assertiveness, Low assertiveness, Medium assertiveness, High assertiveness, and Extremely high assertiveness. The results have shown that there is a significant negative correlation between anxiety and assertiveness ($r = -.536$; $p < .01$); therefore the initial hypothesis has been proven correct. On the other hand, the results have not confirmed the significance of gender differences related to anxiety and assertiveness levels.*

Key words: *anxiety, assertiveness, gender*

Mladen Jeličić¹

UDC 343.222.4-055.52:37(497.11)

Stručni rad

Primljen: 01. 10. 2019.

Prihvaćen: 11. 11. 2019.

PREKRŠAJNA ODGOVORNOST RODITELJA PO ZAKONU O OSNOVAMA SISTEMA OBRAZOVANJA I VASPITANJA

APSTRAKT: U radu se razmatra prekršajna odgovornost roditelja, prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja sa materijalnopravnog i procesnog aspekta. Autor ukazuje na osnovne principe prekršajne odgovornosti fizičkih lica i analizira obeležja prekršaja iz čl. 194 i 195 navedenog zakona. Prekršajna odgovornost roditelja je razmatrana sa dva aspekta: kao neposredna odgovornost i odgovornost za radnje drugog. Autor je analizirao više spornih pitanja, a posebno je ukazano da je zakonodavac uveo objektivnu odgovornost roditelja za pojedine prekršaje, što je u suprotnosti sa osnovnim načelima prekršajnog prava. Zaključak autora je da se pitanju odgovornosti roditelja moralno pristupiti mnogo savesnije i pravnički preciznije.

KLJUČNE REČI: prekršajna odgovornost roditelja, prekršajni postupak, subjektivna i objektivna prekršajna odgovornost.

1. Uvodna razmatranja

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja² propisuje da sistem obrazovanja i vaspitanja obuhvata predškolsko vaspitanje i

¹ Sudija Prekršajnog suda u Šapcu, e-mail:mladen.jelicic.kaishin@gmail.com.

² Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“ br. 88/17, 27/18 i 10/19) – u daljem tekstu Zakon.

obrazovanje, osnovno i srednje obrazovanje i vaspitanje i obrazovanje odraslih.³ U cilju ostvarivanja opštih principa obrazovanja i vaspitanja, posebna pažnja se posvećuje saradnji sa porodicom uključivanjem roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika radi uspešnog ostvarivanja postavljenih ciljeva obrazovanja i vaspitanja.⁴

Porodica, kao ljudska zajednica roditelja i dece, zbog prirode odnosa i jakih emocionalnih veza između članova, a posebno zbog velike mogućnosti uticaja roditelja na sveukupni razvoj ličnosti mlađih, veoma je značajan, a u nekim periodima i osnovni i najznačajniji činilac u razvoju ličnosti deteta (Stanojlović, 1992, str. 5). Još se u najranijim radovima koji su se bavili ovom temom naglašavalo da roditelji imaju veoma značajnu ulogu u vaspitanju i obrazovanju deteta. Ukazivalo se da svojim primerom roditelji rađaju one velike duhove koji za istinu i pravdu podnesu sve što se zamisliti dâ. Ali rđavim primerima množe se opet nesretne duše koje kasnije ne mogu da skrenu sa rđava puta ni saveti, ni molbe, ni pretnje, ni zakoni, ni tavnice (Nešković, 1887, str. 8). Biti dobar roditelj, u savremenom svetu je imperativ. Visoko postavljeni zahtevi izazivaju nesigurnost kod savremenih roditelja u pogledu toga koji su najbolji vaspitni postupci i najprimerenije reakcije na detetovo ponašanje (Kapor-Stanilović, 1985, str. 90). S druge strane, zakonodavac reguliše ciljeve obrazovanja i vaspitanja, a u praksi vaspitno-obrazovne ustanove iznalaze načine da proklamovani ciljevi budu realizovani. To se odnosi i na primereno ponašanje koje treba da bude potvrda usvojenih vrednosti od učenika. Vaspitno-obrazovne ustanove imaju bitnu ulogu u tom procesu, jer glavno sredstvo predupređenja nedisciplinovanosti deteta jeste pravilna organizacija režima u svakoj školi i visok kvalitet izvođenja nastave (Janković, 1939, str. 9–10). Ne postoji univerzalna vaspitna metoda koja daje optimalne rezultate u razvoju deteta, već uspešna kombinacija više različitih vaspitnih postupaka usaglašenih sa karakteristikama i struktukom ličnosti deteta može dati očekivane rezultate (Stanojlović, 1992, str. 74).

³ Član 2 stav 1 Zakona.

⁴ Član 7 stav 2 tačka 1 Zakona.

Zakonom su učenicima ustanovljena određena prava⁵ i obaveze.⁶ Propisano je da učenik može da odgovara za lakšu povredu obaveze utvrđenu opštim aktom škole, za težu povredu obaveze koja je u vreme izvršenja bila propisana ovim zakonom i za povredu zabrane iz čl. 110–112 ovog zakona. U cilju ostvarivanja postavljenih ideaala obrazovanja i vaspitanja, zakonodavac je propisao sankcije za nedozvoljena ponašanja. Sankcija uvek kažnjava udaljavanje od prihvaćene norme, nepoštovanje pravila nametnute igre. U tom smislu, ona ima integrativnu funkciju, u pravom smislu te reči: preti se kaznom, da bi se podstaklo pokoravanje; pristupa se izvršenju kazne s nadom da će se tako nepokorni dovesti u red (Merije, 2014, str. 59).

Takođe, Zakon je odredbom člana 84 posebno definisao odgovornost roditelja. Propisano je da je roditelj, odnosno drugi zakonski zastupnik⁷ deteta odgovoran: 1) za upis deteta u predškolski pripremni program i upis deteta u školu; 2) za redovno pohađanje nastave; 3) za redovno pohađanje pripremne nastave; 4) da odmah a najkasnije u roku od 48 sati od momenta nastupanja sprečenosti učenika da prisustvuje nastavi o tome obavesti školu; 5) da pravda izostanke učenika najkasnije u roku od osam dana od dana prestanka sprečenosti učenika da prisustvuje nastavi odgovarajućom lekarskom ili drugom

⁵ Na primer pravo na uvažavanje ličnosti; podršku za svestrani razvoj ličnosti, podršku za posebno iskazane talente i njihovu afirmaciju; zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja; blagovremenu i potpunu informaciju o pitanjima od značaja za obrazovanje i vaspitanje; slobodu udruživanja u različite grupe, klubove i organizovanje učeničkog parlamenta; zaštitu i pravično postupanje ustanove prema detetu i učeniku itd. Videti odredbu člana 79 Zakona.

⁶ Na primer obavezu da redovno pohađa nastavu i izvršava školske obaveze; poštuje pravila ponašanja u školi, odluke direktora i organa škole; radi na usvajanju znanja, veština i stavova utvrđenih školskim programom, prati sopstveni napredak i izveštava o tome nastavnike i roditelje, odnosno druge zakonske zastupnike; ne ometa izvođenje nastave i ne napušta čas bez prethodnog odobrenja nastavnika; poštuje ličnost drugih učenika, nastavnika i ostalih zaposlenih u školi itd. Videti odredbu člana 80 Zakona.

⁷ U nastavku rada ćemo koristiti samo pojam roditelj, a ne i drugi zakonski zastupnik, iako je njihov položaj, shodno zakonskim odredbama, identičan, a s obzirom na temu rada.

relevantnom dokumentacijom; 6) da na poziv škole uzme aktivno učešće u svim oblicima vaspitnog rada sa učenikom; 7) za povredu zabrane iz čl. 110–112 ovog zakona učinjenu od strane učenika; 8) za teže povrede obaveze učenika iz člana 83 ovog zakona i 9) da poštuje pravila ustanove. Stavom 2 predviđeno je da je roditelj dužan da nadoknadi materijalnu štetu koju učenik nanese školi, namerno ili iz krajnje nepažnje, u skladu sa zakonom. Shodno ustanovljenim obavezama, zakonodavac je u kaznenim odredbama propisao prekršajnu odgovornost roditelja.

2. Materijalnopravni aspekti odgovornosti roditelja

2.1. Sumarni osvrt na prekršajnu odgovornost roditelja kao fizičkog lica

Prekršajna odgovornost predstavlja skup uslova potrebnih za primenu prekršajnih sankcija prema učiniocu prekršaja ili prema pravnom licu, a radi se o skupu objektivnih i subjektivnih uslova potrebnih za kažnjivost prekršaja (Stojanović, 2012, str. 35). U prekršajnom pravu, termin *odgovornost* je širi u odnosu na termin *krivica*, jer prekršajna odgovornost obuhvata i krivicu, s obzirom da subjekt prekršaja mora imati odgovarajuća, zakonom propisana psihička svojstva i psihički odnos prema svojoj radnji, što znači da mora biti uračunljiv i *kriv* za izvršeni prekršaj (Šušnjara, 2014, str. 263). Kao posledicu izostavljanja krivice iz pojma prekršaja,⁸ prekršajna odgovornost je dobila na značaju – ona više nije jedinstvena, već je različita u zavisnosti ko se pojavljuje kao učinilac prekršaja, pa može biti i subjektivna (kada je učinilac fizičko lice) i objektivna (kada je učinilac pravno lice). Krivica je neophodna za prekršajnu odgovornost fizičkog lica, ali ne i za odgovornost pravnog lica (Đorđević, 2014, str. 18). Subjekt prekršaja, sa stanovišta subjektivne odgovornosti, mora da poseduje sposobnost da uspostavi odgovarajući „odnos“ prema radnji koja je propisom određena kao prekršaj, da bi mu se uopšte prekršaj mogao staviti na teret („uračunati“), ali i konkretno manifestovati („izraziti“) tu sposobnost, u smislu pojma krivice (vinosti)

⁸ Odredba člana 2 Zakona o prekršajima - ZOP („Sl. glasnik RS“ br. 65/13 i 13/16) predviđa da je prekršaj protivpravno delo koje je zakonom ili drugim propisom nadležnog organa određeno kao prekršaj i za koje je propisana prekršajna sankcija.

tj. svesti i volje da čini prekršaj, odnosno dužnosti da tu svest i volju „ima“ (aktivira) (Pihler, 2008, str. 5–6).

Centralni pojam subjektivne prekršajne odgovornosti jeste prekršajna krivica. Ona predstavlja most koji spaja objektivni pojam prekršaja, kao protivpravnog dela objektivizovanog u realnosti i prekršajnu odgovornost, kao neophodan uslov za primenu prekršajne sankcije (Jeličić, 2017, str. 349). Odredba člana 18 stav 1 ZOP propisuje da fizičko lice odgovara za prekršaj koji mu se može pripisati u krivicu zato što je bilo uračunljivo i učinilo prekršaj sa umišljajem ili iz nehata, a bilo je svesno ili je bilo dužno i moglo biti svesno da je takav postupak zabranjen. Iz zakonske definicije proizilazi da pojam prekršajne krivice sadrži tri konstitutivna elementa: uračunljivost, umišljaj ili nehat i svest o protivpravnosti. Ova tri elementa se međusobno uslovljavaju i izostanak bilo kojeg od njih isključuje postojanje prekršajne krivice, a samim tim i prekršajne odgovornosti. Uračunljivost bi se mogla okarakterisati kao „opšta podobnost“ ili preduslov krivice, a svest o protivpravnosti kao objektivizacioni element vinosti, tj. umišljaja ili nehata. Adekvatan psihički aparat učinioča prekršaja (uračunljivost) omogućava da preduzimanjem radnje činjenja ili nečinjenja ispolji subjektivni odnos prema prekršaju manifestovan postojanjem umišljaja ili nehata i pri tome percipira (ili je bio dužan i mogao da percipira) protivpravnost svog ponašanja (Jeličić, 2017, str. 352–353).

Dakle, prepostavka odgovornosti roditelja za prekršaje predviđene Zakonom jeste postojanje prekršajne krivice.

2.2. Obeležja prekršaja iz čl. 194 i 195 Zakona o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja kojima je predviđena prekršajna odgovornost roditelja

2.2.1. Osnovne karakteristike prekršajne odgovornosti roditelja prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja

Zakon je u kaznenim odredbama predvideo dva prekršaja koje može da učini roditelj. Radnje izvršenja tih prekršaja su vrlo različite i prekršajnu odgovornost roditelja opredeljuju kao neposrednu (autonomnu) i posrednu (izvedenu).

U prvu grupu spadaju prekršaji koji proizilaze iz „direktne“ radnje roditelja – činjenja ili nečinjenja. U pitanju je neposredna odgovornost roditelja za postupanje suprotno dispoziciji norme. Dispozicijom norme se propisuje određeno pravilo ponašanja, koje zapravo predstavlja poželjno ponašanje (činjenje ili uzdržavanje od činjenja tj. nečinjenje). U pravu je nečinjenje uvek propuštanje dužnog činjenja i kao takvo vrednosno obojeno. Ali i činjenje u pravu podrazumeva kršenje norme samo što se ovde dužnost iscrpljuje u propuštanju da se ne čini (Vuković, 2012, str. 77). Roditelj čini prekršaj kada ostvari pretpostavku sankcije koja sadrži opis činjenica ili okolnosti koje predstavljaju uslov za primenu pravila sadržanog u sankciji, a uslov za primenu sankcije jeste ponašanje suprotno onom koje se dispozicijom zahteva (Čavoški & Vasić, 2011, str. 234).

Druga grupa prekršaja, za koju roditelji odgovaraju, zasniva se na radnjama koje je preduzelo njihovo dete¹⁰ i ostvarilo neku vrstu nedozvoljenog ponašanja.¹¹ U pitanju je posredna odgovornost roditelja. Treba razlikovati pojам posredne odgovornosti, koji postoji u

⁹ Ovim terminom potenciramo razliku u odnosu na drugu grupu prekršaja, gde roditelj odgovara za radnju koju je preduzelo njegovo dete.

¹⁰ Potrebno je ukazati da sistem obrazovanja i vaspitanja obuhvata predškolsko vaspitanje i obrazovanje, osnovno i srednje obrazovanje i vaspitanje i obrazovanje odraslih (član 2 stav 1 Zakona). Naglašeno je da se opšti principi obrazovanja i vaspitanja odnose na decu, učenike i odrasle (član 7 stav 1 Zakona). Zatim, iz zakonskih odredbi proizilazi da status deteta, u smislu Zakona, ima dete koje pohađa predškolsku ustanovu. U odredbi člana 17 stav 1 i stav 2 navedeno je da u predškolsku ustanovu može da se upiše dete na zahtev roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika. U predškolsku ustanovu upisuju se sva deca u godini pred polazak u školu. Naponsetku, upisom u prvi razred dete stiče svojstvo učenika (član 18 stav 1). Bitno je razlikovati pojmove dete i učenik, jer određene vrste nedozvoljenog ponašanja može učiniti samo učenik. Takođe, odgovornost roditelja se temelji na razlikovanju ovih radnji, u odnosu na to da li ih je učinilo dete ili učenik, o čemu će više reći biti u nastavku.

¹¹ Smatramo da je opravdano sva ponašanja deteta, učenika ili odraslog koja nisu prihvatljiva a definisana su Zakonom obuhvatiti pojmom „nedozvoljena ponašanja“. On implicira da postoje povrede pravila ponašanja u školi i ustanovi, pa ćemo ovaj pojam koristiti u daljem tekstu. Naravno, nedozvoljeno ponašanje se može ispoljiti na više načina, o čemu će reći biti u nastavku.

prekršajnom pravu, od posrednog izvršilaštva u krivičnom pravu, čija je osnovna karakteristika iskorišćavanje određenog nedostatka drugoga za izvršenje vlastitog krivičnog dela (Vuković, 2013, str. 96). S obzirom da se odgovornost roditelja temelji na nedozvoljenom ponašanju njegovog deteta,¹² potrebno je ukazati da učenik može da odgovara za lakšu povredu obaveze utvrđenu opštim aktom škole, za težu povredu obaveze koja je u vreme izvršenja bila propisana Zakonom i za povredu zabrane iz čl. 110–112 Zakona.¹³ Prekršajna odgovornost roditelja nije predviđena za lakše povrede obaveza koje učini njegovo dete (učenik), jer iz citiranog člana 84 stav 1 tač. 7 i 8 Zakona proizilazi da roditelj odgovara za povredu zabrane koja se odnosi na zabranu diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i ponašanja koje vreda ugled, čast i dostojanstvo, kao i za teže povrede obaveza učenika koje su propisane članom 83 Zakona. Članom 194 predviđeno je da će se novčanom kaznom od 5.000 do 100.000 dinara kazniti za prekršaj roditelj, odnosno drugi zakonski zastupnik za povredu obaveze iz člana 84 ovog zakona. U pitanju je blanketna dispozicija, a u doktrini se ističe da se prilikom propisivanja bića prekršaja po pravilu koriste blanketne dispozicije koje upućuju na primenu odredbe ili odredaba koje su sadržane u istom ili drugom propisu (Delić & Bajović, 2018, str. 17). Članom 195 propisano je da će se novčanom kaznom od 30.000 do 100.000 dinara kazniti roditelj, odnosno drugi zakonski zastupnik deteta ili učenika koji učini povredu zabrane iz čl. 111 i 112 ovog zakona.

2.2.2. Odgovornost roditelja za svoje radnje – neposredna odgovornost

U pitanju su klasični prekršaji, jer roditelj, kao subjekt izvršenja prekršaja, odgovara za radnje koje je preuzeo ili nije preuzeo (činjenje ili nečinjenje). Postoji više mogućih radnji izvršenja ovih prekršaja koje predviđa navedeni zakon.

¹² Ovaj pojam posmatramo u smislu odnosa roditelj-dete.

¹³ Član 83 stav 2 Zakona. Zakonodavac je posebno naglasio kršenje propisanih zabrana, kao najteže oblike nedozvoljenog ponašanja učenika.

Prva se odnosi na odgovornost roditelja u pogledu obaveza koje se odnose na nastavu i upis deteta i učenika u odgovarajuću ustanovu. Roditelj je dužan da obezbedi upis deteta u predškolski pripremni program i školu, odgovoran je za redovno pohađanje nastave i pripremne nastave i dužan je da na poziv škole uzme aktivno učešće u svim oblicima vaspitnog rada sa učenikom. Takođe, roditelj je obavezan da odmah a najkasnije u roku od 48 sati obavesti školu o sprečenosti učenika da prisustvuje nastavi, ali i da pravda izostanke učenika odgovarajućom lekarskom ili drugom relevantnom dokumentacijom. Druga vrsta radnje izvršenja prekršaja odnosi se na obavezu roditelja da poštuje pravila ustanove. Preduzimanje navedenih radnji (činjenje ili nečinjenje) sankcionisano je kaznenom odredbom člana 194 Zakona.

Odredbom člana 195 Zakona propisan je teži prekršaj roditelja kada prekrši zabrane predviđene članovima 111 i 112 Zakona.

Članom 111 stav 1 propisana je zabrana nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovi od strane roditelja,¹⁴ a članom 112 zabrana ponašanja koje vređa ugled, čast ili dostojanstvo.

Subjekt prekršaja je roditelj koji prekrši zabranu iz čl. 111 i 112 Zakona. Radnja izvršenja prekršaja je alternativno propisana i manifestuje se u više modaliteta. Pre svega, prekršaj postoji kada je u pitanju fizičko nasilje, odnosno fizičko kažnjavanje deteta od strane roditelja u ustanovi i svako ponašanje koje može da dovede do stvarnog ili potencijalnog telesnog povređivanja deteta, učenika ili odraslog. Tu spadaju i ostale vrste nasilja koje može izvršiti roditelj: psihičko nasilje, seksualno nasilje i zlostavljanje, digitalno nasilje i zlostavljanje, socijalno nasilje. Bitna karakteristika ovog prekršaja jeste da on mora biti izvršen u ustanovi. Ovaj uslov pretpostavka je prekršajne odgovornosti roditelja. Ukoliko je roditelj protivpravno delo izvršio van ustanove a na detetu se primete znaci nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja, ustanova je dužna

¹⁴ Značajno je ukazati da je stavom 11 ovog člana predviđena dužnost ustanove da nadležnom organu prijavi svaki oblik nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovi počinjen od strane roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika. Takođe, stavom 5 je predviđeno da je ustanova dužna da odmah podnese prijavu nadležnom organu, ako se kod deteta, učenika ili odraslog primete znaci nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja.

da to prijavi nadležnom organu.¹⁵ U određenim situacijama moguće je pokretanje krivičnog postupka protiv roditelja, zbog krivičnog dela nasilja u porodici.

Pored navedenog, roditelj može prekršajno da odgovara za ponašanje kojim vređa ugled, čast ili dostojanstvo zaposlenog lica u ustanovi koje ima svojstvo pasivnog subjekta. Radnja izvršenja može biti bilo koja aktivnost kojom se ostvaruje biće prekršaja, dok je mesto izvršenja prekršaja ustanova.

2.2.3. *Posredna odgovornost roditelja – odgovornost za radnje drugog*

U doktrini se ukazuje da ZOP, u pogledu odgovornosti roditelja za prekršaje njihovih potomaka, narušava načelo subjektivne odgovornosti za prekršaj i da je olako zakonodavac uveo odgovornost roditelja a da se pritom nije ni potrudio da bude precizniji u uređenju ove oblasti (Ristivojević & Milić, 2016, str. 161, 171). Iako se odgovornost roditelja, prema Zakonu, ne zasniva na prekršaju deteta, već na određenoj vrsti nedozvoljenog ponašanja, primetno je da određene paralele postoje, pa je navedena konstatacija sasvim utemeljena i opravdano se može postaviti pitanje: da li je i kroz ovaj zakon uvedena objektivna odgovornost roditelja?

Radnja izvršenja prekršaja je alternativno propisana i ispoljava se u više modaliteta koji se mogu sistematizovati po određenim zajedničkim karakteristikama.

Odgovornost roditelja je propisana za povredu zabrane predviđene čl. 110–112 Zakona, koja je izvršena od njegovog deteta tj.

¹⁵ Pravilnikom o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Sl. glasnik RS“ br. 46/2019) propisano je da se u ustanovi interveniše na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje kada se ono dešava ili se dogodilo između: dece ili učenika (vršnjačko nasilje); zaposlenog i deteta, odnosno učenika; roditelja i deteta, odnosno učenika; roditelja i zaposlenog, kao i kada nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje čini treće lice u odnosu na dete, učenika, zaposlenog ili roditelja. Ustanova je dužna da interveniše uvek kada postoji sumnja ili saznanje da dete i učenik trpi nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, bez obzira na to gde se ono dogodilo, gde se događa ili gde se priprema.

učenika. Učenik može izvršiti povredu zabrane diskriminacije,¹⁶ fizičko nasilje prema drugom učeniku, odraslot ili zaposlenom i druge vidove nasilja: psihičko nasilje, socijalno, seksualno nasilje sa zlostavljanjem i digitalno nasilje, koje definiše zakonska odredba. Svojim ponašanjem, učenik¹⁷ ne sme da vredna ugled, čast ili dostojanstvo zaposlenog i drugog učenika tj. deteta i odraslog. Zatim, teže povrede obaveza koje izvrši učenik a koje su predviđene u članu 83 Zakona osnov su odgovornosti roditelja.¹⁸

¹⁶ Od značaja za ovo pitanje je Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja ("Sl. glasnik RS", br. 22/2016).

¹⁷ Zakonodavac je i u ovim odredbama potencirao nedoslednosti u zakonskom tekstu. Odredba člana 84 odnosi se na odgovornost roditelja za povrede zabrane učinjene samo od učenika, a ne i deteta ili odraslog. Međutim, u odredbi člana 112 navedeno je da se zabrana ponašanja koje vredna ugled, čast ili dostojanstvo odnosi i na dete i odraslog. Ostaje nejasno: da li roditelj odgovara i ako zabranu prekrši dete (u predškolskoj ustanovi) i odrasli, ili samo učenik?

¹⁸ Teže povrede obaveza učenika su: 1) uništenje, oštećenje, skrivanje, iznošenje, prepravka ili dopisivanje podataka u evidenciji koju vodi škola ili druga organizacija, odnosno organ; 2) prepravka ili dopisivanje podataka u javnoj ispravi koju izdaje škola ili organ, odnosno ispravi koju izda druga organizacija; 3) uništenje ili krađa imovine škole, privrednog društva, preduzetnika, učenika ili zaposlenog; 4) posedovanje, podstrekavanje, pomaganje, davanje drugom učeniku i upotreba alkohola, duvana, narkotičkog sredstva ili psihohaktivne supstance; 5) unošenje u školu ili drugu organizaciju oružja, pirotehničkog sredstva ili drugog predmeta kojim može da ugrozi ili povredi drugo lice; 6) ponašanje učenika kojim ugrožava vlastitu bezbednost ili bezbednost drugih učenika, nastavnika i zaposlenih u školi, u školskim i drugim aktivnostima koje se ostvaruju van škole, a koje škola organizuje i koje dovodi do njihovog fizičkog i psihičkog povređivanja; 7) upotreba mobilnog telefona, elektronskog uređaja i drugog sredstva u svrhe kojima se ugrožavaju prava drugih ili u svrhe prevare u postupku ocenjivanja; 8) neopravданo izostajanje sa nastave i drugih oblika obrazovno-vaspitnog rada više od 25 časova u toku školske godine, od čega više od 15 časova nakon pismenog obaveštavanja roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika od strane škole; 9) učestalo činjenje lakših povreda obaveza u toku školske godine, pod uslovom da su preuzete neophodne mere iz stava 1 ovog člana radi korekcije ponašanja učenika.

3. Procesnopravni aspekti odgovornosti roditelja – procesuiranje prekršaja

Pored navedenih materijalnopravnih aspekata odgovornosti roditelja, značajno je ukazati na određene procesnopravne aspekte. Najznačajniji se odnose na svojstvo ovlašćenog tužioca, kvalitet zahteva za pokretanje prekršajnog postupka ispoljen kroz činjeničnu identifikaciju prekršaja i teret dokazivanja obeležja prekršaja.

3.1. Svojstvo ovlašćenog tužioca i procesna uloga u prekršajnom postupku

Pod terminom „ovlašćeni tužilac“ u prekršajnom postupku podrazumevaju se svi pravni subjekti koji mogu podneti zahtev za pokretanje prekršajnog postupka i izdavaoci prekršajnih naloga koji imaju određene ingerencije u slučaju podnošenja zahteva za sudsko odlučivanje o izdatom prekršajnom nalogu (Jeličić, 2018a, str. 150). Odredbom člana 84 stav 3 Zakona propisano je da škola podnosi zahtev za pokretanje prekršajnog postupka, odnosno krivičnu prijavu radi utvrđivanja odgovornosti roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika iz razloga koji su propisani stavom 1 tog člana koji reguliše odgovornost roditelja. Dakle, za prekršaje roditelja usled kršenja odredbi člana 84 Zakona svojstvo podnosioca zahteva za pokretanje prekršajnog postupka ima škola. Škola ima mogućnost da podnese krivičnu prijavu, ukoliko u radnjama roditelja ima elemenata krivičnog dela. Podnošenjem krivične prijave, aktivnosti škole se završavaju, jer će po prijavi dalje postupati policija i javno tužilaštvo. S druge strane, podnošenje i zastupanje zahteva za pokretanje prekršajnog postupka daleko je zahtevnije i traži potrebna pravnička znanja. Ne samo prilikom sastavljanja zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, već i u daljem toku postupka, jer škola, kao ovlašćeni tužilac, ima teret dokazivanja obeležja prekršaja i prekršajne odgovornosti. Kao osnovni problem u praksi javlja se činjenična identifikacija prekršaja. Činjenična identifikacija prekršaja je vremensko-prostorna konkretizacija radnje izvršenja okrivljenog opisom pravno relevantnih činjenica (Jeličić, 2018a, str. 149). Bitni činioci koji određuju činjeničnu identifikaciju

prekršaja su činjenični opis prekršaja i vreme i mesto izvršenja. Činjenični opis prekršaja mora biti u skladu sa zakonskom normom, jer kako se u doktrini ističe, pravne norme, naročito opšte, odnosno apstraktne, predviđaju određene činjenice kao uslov za svoju primenu (Blagojević, 1997, str. 159). Vreme izvršenja prekršaja značajno je iz više razloga: kada je vreme izvršenja prekršaja sastavni deo prekršaja, kada se prekršajna odgovornost utvrđuje prema zakonu koji je važio u vreme izvršenja prekršaja, kada zastarelost pokretanja i vođenja prekršajnog postupka teče od vremena izvršenja prekršaja i kada se vinost i prekršajna odgovornost cene u vreme izvršenja prekršaja (Đuričić & Bejatović, 2015, str. 24). Kao mesto izvršenja smatra se kako ono mesto gde je preduzeta radnja prekršaja ili propuštena radnja koja je trebalo da se izvrši, tako i mesto gde je posledica nastupila, iz čega proizilazi da je teorija jedinstva ili ubikviteta prihvaćena zakonom zbog toga što šire postavlja mesto izvršenja prekršaja u odnosu na teorije delatnosti i posledice (Mrvić Petrović, 2014, str. 22). Pravilna činjenična identifikacija prekršaja može biti izazovan zadatak zbog čega podnošenje zahteva za pokretanje prekršajnog postupka zahteva kvalitetno vladanje veštinom primene prava na konkretni slučaj. Kada se tome doda važeći princip dokazivanja, za koji se u doktrini navodi da je potisnuo princip istinitosti po kojem je sud bio dužan da istinito i potpuno utvrdi činjenice koje su važne za donošenje zakonite odluke i da sa jednakom pažnjom ispita i utvrdi kako činjenice koje terete okrivljenog, tako i one koje mu idu u korist (Bošković & Skakavac, 2017, str. 83), jasno je da postoje ozbiljne sumnje da je škola, kao ovlašćeni podnositelj zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, spremna da odgovori izazovima modernog prekršajnog postupka. Dokazno načelo propisuje obavezu ovlašćenog tužioca da aktivno učestvuje u postupku, predlaže i obezbeđuje dokaze i svojim aktivnostima objektivizuje teret dokazivanja. Neaktivnost podnosioca zahteva na ovom polju rezultira donošenjem oslobođajuće presude zbog nedostatka dokaza. Pored navedenog, sud vrši ocenu da li činjenična identifikacija prekršaja odgovara pravnim pojmovima i kategorijama koje predviđa apstraktna zakonska norma. Ukoliko je odgovor negativan i delo nije opisano valjano, jer nisu navedene pravno relevantne činjenice koje određuju biće prekršaja, donosi se oslobođajuća presuda (Jeličić, 2018b, str. 576, 577).

4. Sporna pitanja

Kada se sagledaju materijalno-procesni elementi prekršajne odgovornosti roditelja na koje je ukazano, uočava se nekoliko spornih pitanja, koja u praksi stvaraju probleme. Ona se mogu sistematizovati u nekoliko segmenata.

4.1. Subjekat izvršenja prekršaja – koji od roditelja odgovara u slučajevima posredne odgovornosti?

Zakonodavac ovo pitanje nije regulisao. Ukoliko roditeljsko pravo vrše oba roditelja, postavlja se pitanje: koji roditelj je izvršio prekršaj, odnosno da li su roditelji saizvršioci? Ako su roditelji razvedeni, da li prekršajno odgovara roditelju koji samostalno vrši roditeljsko pravo, odnosno ukoliko roditeljsko pravo vrše oba roditelja, da li su i tada oni saizvršioci? Da li je bitna činjenica da se dete nalazilo kod drugog roditelja a ne kod roditelja koji vrši roditeljsko pravo u vreme činjenja disciplinskog prestupa u školi? Navedena pitanja još više potkopavaju ionako krhklu konstrukciju posredne prekršajne odgovornosti roditelja predviđenu Zakonom. U praksi, školi je, kao podnosiocu zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, ostavljeno diskreciono ovlašćenje da identificuje izvršioca ili izvršioce prekršaja. Svakako je bilo bolje urediti ova pitanja zakonom, čime bi se izbegla moguća nepravična rešenja.

4.2. Da li je u pitanju objektivna odgovornost roditelja u slučajevima posredne odgovornosti?

Posebno sporan element jeste pitanje vinosti tj. subjektivnog odnosa prema prekršaju koji mora biti manifestovan kroz postojanje umišljaja ili nehata u svim situacijama gde roditelj treba da odgovara za nedozvoljeno ponašanje svog deteta. Jer da bi učinilac prekršaja mogao biti kažnjen za delo, on mora da ima određen psihički odnos prema delu, kao svom ostvarenju, a ako takvog odnosa nema, onda nema ni njegove odgovornosti, pa ni kažnjivosti (Jovašević, 2012: 84). Za postojanje subjektivnog odnosa prema prekršaju, u slučajevima odgovornosti za radnje drugog lica, nužno je dovesti u vezu sledeće parametre: radnju

izvršenja prekršaja, kao objektivno ispoljavanje prekršaja u stvarnosti, i adekvatan unutrašnji, psihički odnos okrivljenog prema preduzetoj radnji drugog lica (Jeličić, 2017, str. 356).

Teorijska konstrukcija odgovornosti za radnje drugog lica u prekršajnom pravu je posebno problematična, a u sudskoj praksi dokazivanje subjektivnog odnosa prema prekršaju spada u zahtevan zadatak ovlašćenog tužioca. Dovesti u vezu nedozvoljeno ponašanje učenika koji čini prestup sa subjektivnim odnosom roditelja prema radnji svog deteta, za koju najčešće u trenutku izvršenja nema saznanja, nije jednostavno. Subjektivni odnos prema prekršaju mora da bude manifestovan u postojanju subjektivnih činjenica. One su odlučne činjenice i predmet dokazivanja. Subjektivni odnos mora da bude dokazan, a ne može da se temelji na pretpostavkama ili indicijama. Objektivna odgovornost roditelja je u prekršajnom pravu nedopustiva, iako i sâm ZOP u sebi sadrži rešenja koja se u doktrini opravdano kritikuju. Radi se o odgovornosti roditelja za prekršaj koji učini dete koje nema navršenih četrnaest godina života, kada se stiče prekršajna odgovornost. Opravdano se ukazuje da je u pitanju objektivna odgovornost, jer se roditelj ne kažnjava za prekršaj propuštanja dužnog nadzora, kao samostalnog prekršaja, već se kažnjava kao da je sâm učinio prekršaj (Ristivojević & Milić, str. 160, 161). U situaciji koju razmatramo, zakonodavac, takođe, nije propisao da roditelj odgovara za propuštanje dužnog nadzora nad učenikom zbog kojeg je došlo do nedozvoljenog ponašanja. Naprotiv, iz zakonskih odredbi proizilazi da je roditelj odgovoran za nedozvoljeno ponašanje učenika (povrede zabrane iz čl. 110–112 i teže povrede zabrane učenika iz člana 83 Zakona). Nedvosmislen je zaključak da je zakonodavac i ovim zakonskim odredbama propisao objektivnu prekršajnu odgovornost roditelja.

4.3. Dokazna potkrepljenost pretpostavke odgovornosti roditelja – nedozvoljeno ponašanje deteta

U svim slučajevima posredne odgovornosti bitna je relevantnost radnje drugog lica. Široka paleta mogućih nedozvoljenih oblika ponašanja učenika, koji se podvode pod teže povrede obaveza

ili povredu propisanih zabrana, a za koje roditelj po slovu zakona treba da odgovara, uzrokuje logično pitanje: šta je dokaz da je dete izvršilo težu povredu obaveze ili zabrane? Primera radi, u težu povredu obaveza spada upotreba alkohola. S tim u vezi, da li je za odgovornost roditelja dovoljno da je učenik zatečen u korišćenju alkohola ili je dokaz o ovoj činjenici sproveden disciplinski postupak u kojem je utvrđena odgovornost učenika? Prepostavka odgovornosti roditelja je disciplinski prestup deteta. Ova činjenica se dokazuje odlukom ustanove koja je sprovedla postupak protiv deteta i izrekla odgovarajuću vaspitnu ili drugu meru. Radi se o uslovu koji determiniše postojanje prekršaja roditelja i on ne može da se zasniva na indicijama, prepostavkama ili nedokazanim činjenicama. Jedino kada postoji dokaz o izvršenoj težoj povredi obaveza ili prekršenoj zabrani, u vidu određene odluke ustanove, ispunjeni su uslovi da se roditelj formalno tereti za prekršaj iz člana 194 Zakona.

4.4. Mesto izvršenja prekršaja

U Zakonu se prilikom opisa nedozvoljenih oblika ponašanja deteta i učenika na više mesta pominje da moraju da budu izvršeni u ustanovi. Pojam ustanove nije definisan Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Ustanova, u smislu Pravilnika o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, jeste predškolska ustanova, osnovna i srednja škola i dom učenika. Pod prostorom ustanove podrazumeva se prostor u sedištu i van sedišta ustanove u kom se ostvaruje vaspitno-obrazovni, obrazovno-vaspitni i vaspitni rad, kao i druge aktivnosti ustanove. Međutim, navedeni pravilnik se odnosi samo na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, ali ne i na ostale zabrane propisane Zakonom – povredu diskriminacije, ponašanja kojim se vređa čast, ugled i dostojanstvo, kao i teže povrede obaveza učenika. Svi ovi prekršaji mogu biti izvršeni van ustanove, pa se postavlja logično pitanje mesne nadležnosti prekršajnog suda.

Opšte pravilo je da je mesno nadležan prekršajni sud na čijem području je prekršaj učinjen ili pokušan, što propisuje odredba člana 103 stav 1 ZOP. Prekršajna odgovornost roditelja proizilazi iz nedozvoljenog

ponašanja deteta, pa ako je dete nedozvoljeno ponašanje izvršilo van škole, na rekreativnoj nastavi ili ekskurziji, mesto izvršenja prekršaja roditelja bi bilo, takođe, to mesto. Ovo svakako nije najprihvatljivije rešenje, jer bi ustanova morala da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka sudu, koji je van mesta prebivališta roditelja. Još veći problem nastaje u slučaju nedozvoljenog ponašanja učenika izvršenog u inostranstvu. Ukoliko se imaju u vidu odredbe citiranog pravilnika, koji definiše prostor ustanove, u slučaju povrede zabrane iz člana 111 Zakona smatralo bi se da je nedozvoljeno ponašanje učinjeno u sedištu ustanove, čime se rešava ovo sporno pitanje. Međutim, Pravilnik ne reguliše prostor ustanove za ostale dve povrede zabrane i teže povrede obaveza učenika predviđenih navedenim zakonom. Ako bi se utvrdilo da je učenik izvršio težu povredu obaveze za vreme rekreativne nastave u drugom mestu,¹⁹ van sedišta škole ili u inostranstvu, postavlja se pitanje: kom sudu škola treba da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog postupka? I na ovo pitanje zakon ne daje odgovor. U pitanju je pravna praznina.

Propust zakonodavca da zakonski reguliše ovo bitno pitanje, definiše prostor ustanove i time otkloni sve nedoumice do kojih može doći u praksi pokazuje utemeljenost shvatanja, koja se iznose u doktrini, da se u Srbiji primećuje izrazito nemaran odnos i prema „zanatskom“ delu posla tj. prema pisanju norme i poštovanju pravila ligislativne tehnike, što stvara i suštinske probleme (Stojanović, 2011, str. 40). U ovakvim situacijama moguće rešenje je primena analogije. Analogija znači da se na jedan slučaj koji nije regulisan opštom normom primenjuje druga pravna norma čije je dejstvo predviđeno za drugi slučaj koji je sličan onom slučaju u odnosu na koga postoji pravna praznina i upravo ta sličnost dva slučaja – jednog koji je „pokriven“ normom i drugog koji je praktično neregulisan, predstavlja legitimaciju i osnovu za primenu analogije koja se svodi na jednu vrstu premeštanja ili proširenja dejstva jedne norme na situaciju na koju se ona inače ne odnosi, ali je ta situacija slična sa onom na koju se norma izvorno odnosi i primenjuje (Škulić, 2009, str. 83). Odredbe Pravilnika o protokolu postupanja u

¹⁹ Odredbom člana 70 stav 1 Zakona je propisano da ustanova može, uz saglasnost saveta roditelja, da organizuje nastavu u prirodi, ekskurziju i studijsko putovanje.

ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje morale bi se primeniti u svim navedenim situacijama, pa bi se prostor ustanove morao tumačiti u širem smislu.

4.5. Odnos razmatranih prekršaja sa prekršajima iz Zakona o javnom redu i miru

Jednom radnjom može biti ostvareno biće prekršaja iz različitih zakona. Sporan je odnos pojedinih razmatranih prekršaja sa prekršajima iz Zakona o javnom redu i miru, jer istim radnjama može biti ostvareno i biće prekršaja iz člana 9 stav 1 (na primer vređanje, drsko i nepristojno ponašanje u odnosu na zaposlenog). U tom slučaju, postojao bi odnos specijaliteta, jer se prekršaji predviđeni Zakonom o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja odnose na prekršaje učinjene u ustanovi, karakteriše ih posebno svojstvo subjekta izvršenja i pasivnog subjekta (roditelj i zaposleni u ustanovi), pa bi prednost trebalo dati ovom prekršaju, a ne prekršaju iz Zakona o javnom redu i miru. Naravno, u slučaju da iz radnji roditelja proizilaze obeležja krivičnog dela, jasno je da se prednost mora dati krivičnom gonjenju.

5. Zaključna razmatranja

Nesporno je da prekršajna odgovornost roditelja treba da postoji kako bi se i na ovaj način uticalo na roditelje da savesno i marljivo ispunjavaju svoje zakonske obaveze, koje se odnose na vaspitanje i obrazovanje dece. Sigurno je da pretnja prekršajnim sankcijama roditeljima nije najbolji mehanizam da se obezbedi primerno ponašanje dece. U prekršajnom pravu, za razliku od građanskog prava koje reguliše materiju odgovornosti roditelja za štetu koju pričine njihova deca, jedino je primenljivo načelo subjektivne odgovornosti koje za pretpostavku ima postojanje vinosti – umišljaja ili nehata. Iz ovog razloga, prekršajna odgovornost roditelja za nedozvoljeno ponašanje njegovog deteta mora se temeljiti na postojanju subjektivnog odnosa prema prekršaju. Zakonodavac je neopravdano proširio kaznenu zonu propisivanjem prekršaja koji imaju karakter objektivne odgovornosti roditelja. Bez

obzira što u drugim granama prava takav vid odgovornosti roditelja postoji,²⁰ u kaznenom pravu u odnosu na fizička lica je nedopustiv. Zakonodavac nije propisao odgovornost roditelja za propuštanje vršenja dužnog nadzora nad detetom, kao poseban prekršaj, već je eksplicitno predvideo odgovornost roditelja za nedozvoljeno ponašanje učenika. Bez obzira na ovu činjenicu, na prekršajnim sudovima je da postupaju u skladu s načelima prekršajnog prava i odredbama koje se odnose na prekršajnu odgovornost fizičkog lica.

Pored navedenog, nesporno je i da je školi, kao podnosiocu zahteva za pokretanje prekršajnog postupka, dodeljena bitna uloga u prekršajnom postupku. To zahteva sticanje potrebnih pravnih znanja i edukaciju zaposlenih koji bi, kao predstavnici škole, podnisi zahteve za pokretanje prekršajnog postupka i učestvovali u postupku.

Takođe, potrebno je ukazati da je neophodna akcija na širem planu, kako bi se nedozvoljeno ponašanje dece suzbilo. Pronaći načine da se deca razvijaju na pravi način i postanu odgovorni i vredni članovi društva, u čemu moraju učestrovati roditelji i vaspitno-obrazovne ustanove, u današnje vreme nije jednostavno. Prihvatljivije je organizovati edukaciju roditelja čija deca pokazuju problematično ponašanje, nego ih novčano kažnjavati. U porodicama nižeg socijalnog statusa, novčano kažnjavanje roditelja može biti kontraproduktivno i dodatno uticati na pogoršanje materijalnog položaja porodice. Proširivanje represije u ovoj oblasti i propisivanje objektivne odgovornosti roditelja za nedozvoljeno ponašanje učenika, po našem mišljenju nije opravdano. Slični problemi postoje i u srpskom krivičnom pravu, zbog čega doktrina opravdano ukazuje da je tvorcima populističke kaznene reakcije daleko lakše da u parlamentu izglasaju još strože kaznene zakone, nego da prionu na dugoročan i ozbiljan posao jačanja socijalnih službi, bračnih savetovališta, centara za medijaciju, probacionih mehanizama i drugih

²⁰ Prema odredbi člana 165 stav 1 Zakona o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – USJ, 57/1989, „Sl. list SRJ”, br. 31/1993), roditelji odgovaraju za štetu koju prouzrokuje drugom njihovo dete do navršene sedme godine, bez obzira na svoju krivicu. Oni odgovaraju za štetu koju prouzrokuje drugom njihovo maloletno dete koje je navršilo sedam godina, osim ako dokažu da je šteta nastala bez njihove krivice (stav 4). Prema stavu 3 navedenog člana, roditelji ne odgovaraju ako je šteta nastala dok je dete bilo povereno drugom licu i ako je to lice odgovorno za štetu.

akteru koji delujući profilaktički i mnogo efikasnije pomažu kontroli kriminaliteta od oslanjanja na retribuciju (Ignjatović, 2019, str. 126).

Na kraju, ali ne manje važno, analizirane zakonske odredbe nisu dovoljno jasne i precizne, što u praksi stvara probleme. Regulisanju odgovornosti roditelja moralno se pristupiti mnogo savesnije i pravnički preciznije. Zbog svih ukazanih nedostataka, može se očekivati da primena Zakona u delu koji smo analizirali neće dati očekivane rezultate. Jedino rešenje je izmena postojećih zakonskih normi, uz očuvanje osnovnih postulata prekršajne odgovornosti fizičkih lica.

Literatura

- Blagojević, S. (1997). *Metodologija prava*. Beograd: Službeni list SRJ
- Bošković, M., & Skakavac, T. (2017). *Prekršajno pravo*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić
- Vuković, I. (2012). Krivičnopravni pojam i funkcija radnje. *Crimen*, 1, 73–94.
- Vuković, I. (2013). O situacijama posrednog izvršilaštva u srpskom krivičnom pravu. *Analisi Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1, 96–121.
- Delić, N., & Bajović, V. (2018). *Praktikum za prekršajno pravo*, Beograd: Službeni glasnik.
- Duričić, M., & Bejatović, G. (2015). *Prekršajno pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosude i Privredna akademija.
- Đorđević, Đ. (2014). Novi Zakon o prekršajima i novine u opštem delu prekršajnog prava. *NBP Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2, 15–26.
- Ignjatović, Đ. (2019). Kazna doživotnog zatvora – razlozi uvođenja i osvrt na rešenja u poslednjoj noveli Krivičnog zakonika. U: Bejatović, S. (ured.) (2019). *Izmene u krivičnom zakonodavstvu i statusu nosilaca pravosudnih funkcija i adekvatnost državne reakcije na kriminalitet (međunarodni pravni standardi i stanje u Srbiji)* (str. 119–141). Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex.
- Janković, M. (1939). *Disciplina u školi*. Beograd: Biblioteka Budućnost.
- Jeličić, M. (2017). Procesni aspekti prekršajne krivice. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 347–366.
- Jeličić, M. (2018a). Činjenična identifikacija prekršaja, *NBP Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2, 147–166.
- Jeličić, M. (2018b). Oslobođajuća prekršajna presuda. U: Bejatović, S. (ured.) (2018). *Organizacija pravosuđa i efikasnost sudske zaštite (Evropski standardi i stanje u Srbiji) – krivičnopravni aspekt* (str. 571–586).

- Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksi i Intermex.
- Jovašević, D. (2012). *Prekršajno pravo*. Niš: Sven.
- Kapor Stanulović, N. (1985). *Psihologija roditeljstva*. Beograd: Nolit.
- Merije, F. (2014). *Obrazovanje je vaspitanje Etika i pedagogija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mrvić Petrović, N. (2014). *Komentar novog Zakona o prekršajima*. Beograd: Paragraf.
- Nešković, M. (1887). *Roditelji i škola*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Pihler, S. (2008). Pojam prekršajne odgovornosti i razlike između krivičnopravne i privrednoprestupne – osnovne teze. *Izbor sudske prakse*, 10, 5–10.
- Ristivojević, B., & Milić, I. (2016). Odgovornost roditelja za prekršaje koje učine njihovi potomci. *Analji Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1, 154–173.
- Stanojlović, B. (1992). *Porodica i vaspitanje dece* (2. izd.). Beograd: Naučna knjiga.
- Stojanović, Z. (2011). Krivično pravo u doba krize. *Branič*, 1–2, 27–49.
- Stojanović, Z. (2012). Značaj pojma prekršajne odgovornosti za prekršajno pravo. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1–2, 23–38.
- Čavoški, K., & Vasić, R. (2011). *Uvod u pravo* (6. izd.). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Šušnjara, M. (2014). Prekršajna odgovornost po Zakonu o prekršajima. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda* 3, 261–279.
- Škulić, M. (2009). Sud kao subjekt tumačenja kaznenopravne norme. U: Bejatović, S. (ured.) (2009). *Tumačenje kaznenopravne norme i adekvatnost njene primene*. (str. 69–136). Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksi i udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Pravni propisi

- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“ br. 88/17, 27/18 i 10/19).
- Zakon o prekršajima („Sl. glasnik RS“ br. 65/13 i 13/16).
- Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ“, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – USJ, 57/1989, „Sl. list SRJ“, br. 31/1993).
- Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Sl. glasnik RS“ br. 46/2019).
- Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“, br. 22/2016).

PARENTAL MISDEMEANOR RESPONSIBILITY ACCORDING TO THE LAW ON EDUCATION SYSTEM FOUNDATIONS

ABSTRACT: *The paper deals with the parental misdemeanor responsibility according to the Law on Education System Foundations, in terms of substance and procedure. The author will discuss the basic principles of misdemeanor responsibility of natural persons and analyze the characteristics of misdemeanors from Articles 194 and 195 of the Law. Parental misdemeanor responsibility has been examined from two aspects: as an immediate responsibility and responsibility for the actions of another person. The author has analyzed a number of controversial issues and pointed out that the legislator introduced the objective responsibility of parents for certain misdemeanors, which violates the basic principles of the misdemeanor law. In the conclusion, the author states that the issue of parents' responsibility should have been approached with more legal expertise and ethical considerations.*

KEY WORDS: *parental misdemeanor responsibility, misdemeanor proceedings, subjective and objective misdemeanor responsibility.*

Željko Mirkov¹

UDC 343.131.5(497.11)

343.121:347.965.45(497.11)

Pregledni rad

Primeljen: 09. 09. 2019.

Prihvaćen: 25. 10. 2019.

O POJMU OKRIVLJENOG I NJEGOVOM ISKAZU U KRIVIČNOM POSTUPKU

APSTRAKT: Iskazu okriviljenog se poklanja velika pažnja, jer je okriviljenom, po pravilu, najbolje poznato da li je i kako izvršio krivično delo koje mu se stavlja na teret. Stoga je njegov iskaz jedno od najvažnijih dokaznih sredstava, dok je pribavljanje iskaza složena radnja u krivičnom procesnom, ali i u psihološkom smislu. Shodno ovakvom značaju predmeta rada, njegovoj kompleksnosti i specifičnosti, a u nameri da pruži što pregledniji, precizniji i naučno potkrepljen prikaz teme, autor je predviđao i razradio strukturu rada kroz tri bitna konstitutivna elementa koja čine saslušanje okriviljenog kao dokaznu radnju, a to su: 1) pojam okriviljenog, 2) pojam saslušanja, čija je suština pribavljanje iskaza okriviljenog i 3) iskaz koji se javlja kao rezultat saslušanja.

KLJUČNE REČI: pojam okriviljenog, saslušanje okriviljenog, iskaz okriviljenog

1. Uvodne napomene

U krivičnom postupku učestvuje više lica sa različitim pravima i dužnostima. Kako je krivični proces shvaćen kao pravni odnos, potrebno je utvrditi subjekte tog odnosa, a između samih subjekata načiniti dalja potrebna razlikovanja. Tako se kao glavni procesni subjekti u krivičnom postupku javljaju sud, ovlašćeni tužilac i okriviljeni i oni su ujed-

¹ Doktor pravnih nauka, Osnovno javno tužilaštvo u Kikindi. Email: zeljko.mirkov@yahoo.com.

no i nosioci osnovnih procesnih funkcija: vođenja krivičnog postupka i presuđenja, zastupanja optužbe i odbrane. Ovi subjekti su neophodni da bi se krivičnoprocesni odnos mogao zasnovati, teći i okončati (Vasiljević, 1971: 63). Pored njih, u krivičnom postupku se mogu javiti i druga lica koja su nosioci određenih prava i dužnosti, ali koja nisu obavezna u krivičnom procesu, te se iz tog razloga u teoriji nazivaju pomoćnim subjektima ili učesnicima u krivičnom postupku.

Položaj okriviljenog u krivičnom postupku je posebno interesantan, jer se radi o licu kojem po okončanju krivičnog postupka mogu biti ograničena prava (na primer pravo na slobodu) ili mu može biti umanjena imovina (na primer izricanjem novčane kazne). Iz ovog razloga se ne može reći da je okriviljeni nezainteresovan za konačan ishod postupka. Za razliku od svedoka koji se, na primer, samo igrom slučaja zatekao na mestu izvršenja krivičnog dela, pa stoga može biti potpuno indiferentan i nemotivisan za tok krivičnog postupka, za okriviljenog se to ne može reći.

Okriviljenom je, po pravilu, najbolje poznato na koji način je došlo do izvršenja krivičnog dela, pa u tom smislu njegov iskaz može biti od velike pomoći prilikom utvrđivanja činjeničnog stanja. Dokazna radnja saslušanja okriviljenog, kao i njegov iskaz, zbog niza specifičnosti su bili i ostali aktuelna i složena tema krivičnog procesnog prava: iako su pravni aspekti ovih pojmove primarni, ne treba zanemariti ni činjenicu da pojам iskaza potiče iz opšte psihologije, pa je i psihološki aspekt iskaza funkcionalno i suštinski povezan sa njegovom pravnom komponentom.

Zbog značaja saslušanja okriviljenog, kao dokazne radnje, u daljem toku rada analiziraćemo bitne elemente koji proizlaze iz ove procesne aktivnosti, a to su: 1) pojам okriviljenog; 2) pojам saslušanja, čija je suština pribavljanje iskaza okriviljenog i 3) iskaz koji se javlja kao rezultat saslušanja. Prilikom obrade navedenih pojmove biće prikazana shvatanja teoretičara koji su se bavili ovom problematikom, što omogućava kompletno sagledavanje navedenih pojmove i njihovo pravilno definisanje.

2. Pojmovno određenje okrivljenog

U starijoj i novijoj krivičnoprocesnoj literaturi sa ovih prostora pojam okrivljenog je određivan na različite načine.

Prema Ogorelici (1899), okrivljenim se smatra ono lice protiv koga se oživotvorava zahtev države na kaznu radi kažnjivog dela koje je počinio (str. 233).

Marković (1930) okrivljenog definiše kao lice kojem se u krivičnom postupku stavљa na teret izvršenje jednog konkretnog krivičnog dela, čije je učešće neophodno da bi sud mogao rešiti o postojanju i obimu kaznenog zahteva države (str. 181, 182).

Okrivljeni je osoba koja aktivno učestvuje u radu suda koji prethodi donošenju odluke, protiv koje postoji sumnja da je počinila kazneno delo, braneći se od te sumnje, smatra Bajer (1943: 19).

Dolenc (1933) pod pojmom okrivljenog podrazumeva učinioца zločina protiv kojeg je započelo gonjenje pred krivičnim sudom (str. 108).

Pišući o pojmu okrivljenog i njegovoj odbrani, Vasiljević (1971) navodi da je okrivljeni određeno (individualisano) lice prema kojem je upravljen procesni zahtev, te da je cilj krivičnog postupka utvrđivanje krivičnopravnog zahteva države (str. 157).

Dimitrijević (1972) pod pojmom okrivljenog smatra duševno zdravo lice prema kome se vodi postupak, jer postoji osnovana sumnja da je učinilo krivično delo, ali se ne smatra učiniocem i poseduje kako pravo odbrane, tako i druga, zakonom određena prava i dužnosti (str. 113).

Grubač (2004) pod pojmom okrivljenog podrazumeva fizičko lice protiv kojeg ovlašćeni tužilac podiže i vrši krivičnu tužbu a sud vodi krivični postupak da bi utvrdio da li je za to krivično delo odgovorno i da li postoje uslovi da mu bude izrečena odgovarajuća krivična sankcija (str. 190).

Bejatović (2014) okrivljenog definiše kao lice prema kojem se vodi krivični postupak zbog postojanja potrebnog stepena sumnje da je izvršilo krivično delo koje mu se, u konkretnom slučaju, stavљa na teret, ali se ne smatra krivim i poseduje pravo odbrane i druga zakonom određena prava i dužnosti (str. 197).

Brkić (2014) navodi da je okrivljeni fizičko a izuzetno i pravno lice protiv kojeg se, na zahtev ovlašćenog tužioca, vodi krivični postu-

pak s ciljem utvrđivanja da li je učinilo krivično delo i da li ima uslova za izricanje krivične sankcije (str. 185).

Prema Stanojeviću i Ignjatoviću (2007: 116) i Simić-Jekić (1983: 105), okriviljeni je lice protiv koga je pokrenut i vodi se krivični postupak zbog postojanja osnovane sumnje da je izvršilo krivično delo koje mu se, u konkretnom slučaju, stavlja na teret.

Đurđić (2006) ne definiše eksplisitno pojam okriviljenog, osim što navodi da se radi o procesnom subjektu. Kada govori o okriviljenom, ovaj autor posebnu pažnju posvećuje njegovoj odbrani, jer se odbrana danas poima kao čovekovo prirodno pravo, a u svim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima garantovana je kao osnovno pravo čoveka (str. 53).

Prema Stevanoviću (2005), okriviljeni je lice protiv koga je pokrenut i vodi se krivični postupak zbog osnovane sumnje da je izvršilo krivično delo a radi se o osamostaljenom glavnom krivičnoprocesnom subjektu koji je kao takav nosilac funkcije odbrane (str. 90).

Škulić (2011) određuje okriviljenog kao fizičko lice protiv koga se vodi krivični postupak zbog postojanja dokaza na kojima se temelji osnovana sumnja da je to lice učinilo krivično delo koje je predmet postupka, a pritom okriviljeni u krivičnom postupku ima pravo na odbranu i dužnost prisustvovanja postupku, a na njega se tokom celog krivičnog postupka i sve do njegovog eventualnog pravnosnažnog okončanja sudskom odlukom, kojom se utvrđuje krivica, odnosi prepostavka nevinosti (str. 182).

U nastavku ćemo opširnije predstaviti bitne elemente ovog pojma, a u davanju naše definicije pojma okriviljenog imaćemo vidu stavove navedenih autora, kao i odredbe važećeg Zakonika o krivičnom postupku iz 2011. godine.²

Pre svega, okriviljeni je *stranka* u krivičnom postupku, što podrazumeva postojanje stranačke sposobnosti u odnosu na to lice. Tako okriviljeni može biti samo živo ljudsko biće.³ U ovom smislu, treba napo-

² Zakonik je objavljen u *Sl. glasniku RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014. U daljem tekstu: ZKP.

³ U istoriji je zabeležen slučaj iz francuskog pravosuđa XVIII veka – protiv čoveka koji je izvršio samoubistvo je vođen postupak a preminuli je na kraju čak i osuđen. Krivični postupak se više ne može voditi ni protiv životinja, što je

menuti da su mnoga savremena zakonodavstva krivičnu odgovornost proširila i na pravna lica, te da se ona zasniva na odgovornosti odgovornog lica u pravnom licu.⁴ Međutim, sa stanovišta naše teme značajan je okrivljeni kao fizičko lice.

Iz statusa procesne stranke proizlazi niz *prava* okrivljenog koja ima tokom krivičnog postupka. Ona su ustanovljena kako bi se u potpunosti ili u celosti opovrgli navodi optužbe. U tom smislu se može govoriti o tri grupe prava koje ima okrivljeni. Prvo, svako ima pravo da se smatra nevinim sve dok se njegova krivica za krivično delo ne utvrdi pravnosnažnom odlukom suda (čl. 3 ZKP)⁵ – pretpostavka nevinosti. Drugu grupu čini korpus prava koja se nazivaju pravom na odbranu. Radi se pravima taksativno nabrojanim u odredbama čl. 68 i čl. 69 ZKP-a. Treće, okrivljeni ima pravo na pravično suđenje.⁶

raniye bio slučaj. U Švajcarskoj je u XVI veku zabeležen slučaj suđenja poljskim miševima, a u Francuskoj je osuđen vo koji je rogovima probo čoveka.

⁴ Uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica predstavlja osnovni (bitan) element kontrolnog procesa i istovremeno premisu shvatanja da bi bilo nepravedno kazniti samo individualne učesnike u privrednom ili finansijskom poslovanju krivičnom kaznom (sankcijom) kada je očigledno da je takvo poslovanje uzrok krivičnog dela. Bez odgovornosti pravnih lica, mnoga krivična dela bi bila nedovoljno kažnjena, jer veličina i struktura mnogih preduzeća (kompanija, korporacija) dovodi do nemogućnosti da se adekvatno odredi (pripše) odgovornost pojedincima (Vrhovšek, 2009: 52).

⁵ Prvi protagonist ideje o prepostavci nevinosti okrivljenog bio je Čezare Bekarija (*Cesare Beccaria*) u svom delu „O zločinima i kaznama“: „Niko se ne može smatrati krivim pre nego što ga je sud osudio i društvo mu ne sme uskratiti javnu zaštitu pre nego bude ustanovljeno da je povredio uslove pod kojima mu je ona priznata.“ Kasnije je zamisao o prezumpciji nevinosti našla mesto u francuskoj Deklaraciji o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine tako da u ovom aktu leže njeni korenji. Sledеći korak u razvoju prepostavke nevinosti predstavlja njeno proglašenje u Univerzalnoj deklaraciji o pravima čoveka iz 1948. godine a zatim i u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine (Čeđović, 2009: 26–27).

⁶ U novije vreme sve se više govori i o načelu pravičnog postupka, koji je nastao u angloameričkom pravu. Pravični postupak (*fair trial*) se prvi put pominje u odluci Centralnog krivičnog suda Engleske i Velsa još 1677. godine, ali se iz same odluke ne može zaključiti koja je bila njegova sadržina. U odluci tog suda iz 1679. godine navodi se da je okrivljeni imao pravično suđenje, jer su

Pored prava, okriviljeni ima i *dužnosti* predviđene čl. 70 ZKP-a: 1) da se odazove na poziv organa postupka i 2) da obavesti organ postupka o promeni adrese prebivališta ili boravišta, odnosno o nameri da promeni adresu prebivališta ili boravišta. One stoje u funkciji nesmetanog vođenja postupka.

Da bi određeno lice steklo status okriviljenog, potrebno je da se za to ispune određene *procesne pretpostavke*. Prema važećem ZKP-u, okriviljeni je lice protiv koga je podignuta optužnica koja još nije potvrđena, ili protiv koga je podnet optužni predlog, privatna tužba ili predlog za izricanje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, a glavni pretres ili ročište za izricanje krivične sankcije još nije određeno (čl. 2 st. 1 tač. 1 ZKP-a). Optužni akt se podnosi kada postoji opravdana sumnja da je određeno lice učinilo krivično delo.⁷

Na osnovu iznetog, okriviljenog možemo definisati kao individualno određeno lice koje ima svojstvo stranke u krivičnom postupku protiv koje se pred sudom vodi postupak zbog postojanja opravdane sumnje da je učinila krivično delo koje joj se optužnim aktom stavlja na teret i kojoj u procesu u vezi sa optužbom pripada pravo na odbranu, ali istovremeno obavezuju dužnosti koje se odnose na nesmetano vođenje postupka, a sve sa ciljem kako bi sud utvrdio osnovanost optužnog akta.

Važeći zakon je predvideo i da izraz „okriviljeni“ služi kao opšti naziv za osumnjičenog, okriviljenog, optuženog i osuđenog (okriviljeni u širem smislu). Ono što je novina u odnosu na rešenje prethodnog zakona jeste činjenica da se sada i osumnjičeni smatra okriviljenim u širem smislu.⁸ Ovo ranije nije bilo propisano, ali je bilo prihvaćeno u teorijskom smislu, kao i delom u praksi (Шкулић, 2014: 123).

obe strane imale pravo da obrazlože svoje navode, pa je sud bio milostiv prema okriviljenom, dok su dokazi jasno ukazivali na njegovu krivicu (Langford, 2009: 44–45).

⁷ Vid. odredbu čl. 331 st. 1 i čl. 499 st. 1 ZKP-a.

⁸ Vid. odredbu čl. 221 st. 5 Zakonika o krivičnom postupku iz 2001. godine (Objavljen u *Sl. listu SRJ*, br. 70/2001, 68/2002 i „Službenom glasniku RS“, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 49/2007 i 72/2009 i 76/2010.)

3. Saslušanje okrivljenog u krivičnom postupku

Dokazivanje je ključno pitanje krivičnog postupka a jedna od najznačajnijih dokaznih radnji u krivičnom postupku je saslušanje okrivljenog. Doprinos ovog dokaznog sredstva pravilnom utvrđivanju činjeničnog stanja u krivičnom postupku a posebno priznanja, kao najpoželjnijeg dokaznog sredstva, uočen je odavno, pa je okriviljeni u jednoj od etapa razvoja krivičnog postupka bio podvrgavan torturi ne bi li priznao izvršenje krivičnog dela.

Saslušanje okrivljenog predstavlja istražnu ili pak radnju na glavnom pretresu koja se sastoji u pribavljanju iskaza od okrivljenog u pogledu krivičnog dela koje mu se stavlja na teret (Simonović, 1997: 119). Okriviljeni se tokom trajanja krivičnog postupka saslušava više puta: tokom istrage, za vreme glavnog pretresa, a moguće je i njegovo saslušanje pred drugostepenim sudom tokom trajanja žalbenog postupka.

Dokazna radnja saslušanja okrivljenog može se preduzeti i tokom predistražnog postupka od strane policije, pod određenim uslovima: ako osumnjičeni pristane da dâ iskaz i ako su pristanak osumnjičenog da bude saslušan i njegov iskaz tokom saslušanja dati u prisustvu branioca (čl. 289 st. 4 ZKP-a). Ovo saslušanje je od velikog značaja, jer se na ovaj način mogu proveriti prethodno sačinjene verzije, utvrditi i razjasniti druge činjenice i okolnosti koje treba da potvrde ili opovrgnu sumnju protiv tog lica, zatim uticati na izbor i način vršenja drugih operativnih radnji ili ukazati na druga lica kao izvršioce krivičnog dela (Miliћ, 2006: 1–2).

U literaturi se u vezi sa pribavljanjem podataka radi razjašavanja okolnosti pod kojima je izvršeno krivično delo govori o dve vrste razgovora: intervjuu i saslušanju. Intervju je tip razgovora neoptužujućeg karaktera (*non-accusatory*) koji teče slobodno, bez posebno unapred pripremljenog plana a najbolje se opisuje kao razgovor sa ciljem pribavljanja relevantnih informacija. Postavljanje pitanja usmereno je na pobuđivanje ponašanja tipičnog za nevinost i krvicu. S druge strane, razgovor u formi saslušanja (isledničkog intervjuia) dobro je isplaniran, optužujućeg je karaktera (*accusatory*) i efikasan u pribavljanju priznanja (Gordon, Fleisher, 2006: 34; Коларевић, 2012: 115). Posmatrano s aspekta našeg prava, smatramo da bi pribavljanje iskaza u formi intervjuia

bilo pogodno tokom predistražnog postupka kada se izjave od lica uzmaju u formi službene beleške i nemaju karakter dokaza, kao i tokom ispitivanja svedoka, dok je logično da se tip isledničkog primenjuje kada se neko lice optužuje za nešto – prema okrivljenom.

Gledano uopšteno, saslušanje okrivljenog ima za cilj dve stvari: da se okrivljenom predoči šta mu se stavlja na teret, za koje se krivično delo okrivljuje i da mu se kroz saslušanje pruži mogućnost da se brani (Бејатовић, 2014: 297). S jedne strane, na ovaj način je okrivljenom omogućeno da se upozna sa činjenicima koje stoje protiv njega, te da u skladu sa tim vrši funkciju odbrane, dok se, s druge strane, licu koje vrši saslušanje omogućava da prikupi sve relevantne činjenice koje su u vezi sa izvršenjem krivičnog dela, kao i da upozna ličnost okrivljenog.

Prepostavke za saslušanje okrivljenog i korpus prava koji mu stoji na raspolaganju tokom postupka detaljno su regulisani odredbama ZKP-a. Međutim, pored *pravne* strane ove dokazne radnje koja predstavlja nezaobilaznu formu i uslov da bi se na ovakvom dokazu mogla zasnovati sudska odluka, saslušanje okrivljenog čini i *psihološki aspekt* o kome zakon ništa ne govori. Da bi krivičnoprocesni subjekti preduzimali operativne i radnje dokazivanja ispravno, efektivno i prilagođeno datoj vrsti krivičnog dela, konkretnim okolnostima ili karakteristikama ličnosti svedoka ili osumnjičenog (okrivljenog), nije dovoljno samo poznavanje ZKP-a (Simonović, 2015: 15). Gotovo svaki ispitivač može udovoljiti procesnoj formi ispitivanja, međutim za kvalitetno saslušanje potrebno je poznavanje sudske psihologije, kao i kriminalističkih pravila iz ove oblasti. Za uspeh saslušanja potrebno je široko poznavanje opšte i psihologije kriminaliteta, zatim određeni stepen iskustva, kao i poznavanje ličnosti okrivljenog i načina njegovog reagovanja (Алексић, Љкулић, 2007: 203).

Saslušanje okrivljenog predstavlja složenu radnju u taktičkom i psihološkom pogledu i krivičnoprocesnim zakonom regulisan odnos između ispitivača i okrivljenog kako bi okrivljeni bio naveden na davanje istinitog priznanja, ili pak na saradnju u pogledu prikupljanja dokaza koji idu u prilog njegovoj nevinosti (Simonović, 1997: 119).

Pripremanje saslušanja okrivljenog predstavlja veoma osetljivu i važnu delatnost koja se odlikuje određenim procesnopravnim i taktičkim zahvatima, pa je prilikom njegovog izvođenja potrebna staloženost

i objektivnost, marljivost i sistematicnost (Dimitrijević, 1972: 208–209). Pravilna primena krivičnoprocesnih odredaba, kao i dosadašnjih saznanja u oblasti sudske psihologije i kriminalističke taktike, dobra su pretpostavka za dobijanje istinitog iskaza.

4. Iskaz okriviljenog

Iskaz okriviljenog se javlja kao rezultat saslušanja. Prilikom određivanja pojma iskaza okriviljenog treba imati u vidu da je iskaz pojam procesnog prava, ali da zapravo potiče iz opšte psihologije, pa se može posmatrati u psihološkom i procesnopravnom smislu.

U psihološkom smislu, iskaz nastaje tako što osoba zapaža neku činjenicu putem čula, zadržava opaženo putem pamćenja i potom usmeno (a nekad i pismeno) saopštava zapamćeno. Pri tome se odvijaju i zapažaju i drugi psihički procesi i pojave od kojih je mišljenje naročito značajno (Aćimović, 1987: 322). Mišljenje predstavlja svaki proces i aktivnosti putem kojih čovek shvata neku ideju, činjenicu, neki objekt ili samo neki aspekt objekta ili situacije (Петровић, 1998: 56), pa se, iz tog razloga, ne može izostaviti kada se govori o osnovnim psihološkim funkcijama koje čine iskaz. Prikazano hronološki, određena činjenica se najpre opaža, pa pamti a zatim sledi saopštavanje zapamćenog, dok se mišljenje javlja kao vezivna funkcija navedenih procesa i prožima svaki od njih. Tako iskaz predstavlja složen psihološki pojam koji čine četiri osnovna psihička procesa: opažanje, pamćenje, mišljenje i iskazivanje. Šema nastanaka iskaza bi se mogla predstaviti na sledeći način (Simonović, 1997: 14):

$$O \text{ (opažanje)} + P \text{ (pamćenje)} + I \text{ (iskazivanje)} = \text{Iskaz}$$

Neki autori ovom procesu dodaju razumevanje i stavljuju ga na drugo mesto uz obrazloženje da je diskutabilno da se proces razumevanja vezuje za opažanje, jer je opažanje vezano za ljudska čula koja ipak ne razumeju opaženo (Matijević, Marković, 2013: 244).

Psihički život čoveka, međutim, čine i druge psihičke funkcije, kao što su inteligencija, nagoni, emocije, volja, svest i moralnost. U svakodnevnom životu, psihički život čoveka je praktično jedinstven i sve psihičke funkcije gotovo istovremeno i jedinstveno funkcionišu. Nave-

dena podela psihičkih funkcija se najčešće pravi iz teorijskih razloga, radi lakšeg sagledavanja i analize ove kompleksne problematike.

U procesnopravnom smislu, iskaz okriviljenog je izjava nastala saslušanjem koju on u tom svojstvu daje organima krivičnog postupka o predmetu suđenja, kojim se mogu potvrđivati ili opovrgavati navodi optužbe (Brkić, 2004: 210). Njegov iskaz ima dvostruku funkciju – predstavlja dokazno sredstvo, jer ga sud ceni pojedinačno, ali i u vezi sa drugim raspoloživim dokazima, dok je istovremeno i sredstvo odbrane okriviljenog, jer okriviljeni na taj način pokazuje svoj odnos prema optužbi.⁹

Stanković navodi da, sadržajno i funkcionalno, iskaz okriviljenog jeste njegovo usmeno i neposredno, slobodno izlaganje odbrane protiv optuženja, kao i davanje odgovora (ako hoće i ima procesni interes za tako nešto) na postavljena pitanja od strane organa krivičnog postupka, u konkretnoj krivičnoj stvari (Станковић, 1985: 16). Iako, u suštini, prihvatamo ovakvo pojmovno određenje iskaza okriviljenog, dodali bismo da njegov iskaz ne ide uvek u pravcu odbrane od optuženja, jer pojarni oblik iskaza može biti i priznanje. U tom smislu, smatramo da je preciznije reći da je iskaz slobodno izlaganje u vezi sa optuženjem.

Da bismo potpunije definisali iskaz okriviljenog, potrebno je ukazati u kojim se sve pravcima može kretati ovaj iskaz tj. navesti njegove pojavnne obilke. Mnogi domaći i strani autori pod pojmom iskaz okriviljenog misle na poricanje, priznanje i opoziv priznanja, ali je uočljivo da ta podela prikriva izvanredno složenu i delikatnu problematiku terećenja drugih osoba od strane okriviljenika (koji, naravno, pri tome može svoju krivicu priznavati ili poricati) (Vodinelić, 1974: 73). Na osnovu iznetog proizlazi da se okriviljeni, ukoliko reši da iskazuje, može odlučiti za poricanje izvršenja krivičnog dela, priznanje njegovog izvršenja, opoziv ranije datog priznanja i terećenje druge osobe.¹⁰

⁹ Pod izrazom „ispitivač“ podrazumevamo lica koja saslušavaju okriviljenog primenom odredaba ZKP-a o izvođenju ove dokazne radnje. To mogu biti sledeća lica: policijski službenik, radnik tužilaštva (tužilac, njegovog zamenik ili tužilački saradnik), kao i postupajući sudija.

¹⁰ Vidi: Grubač, 2006: 259; Шкулић, 2011: 208, Simonović, 1997: 119. S druge strane, Damaška ističe da je ispitivanje, kao odbrana, obuhvaćeno u pojmu ispitivanja, kao sredstva za saznanje istine, ali ipak navodi da bi „podvajanje

Posebno je značajno ukazati na specifičnost terećenja druge osobe od strane okrivljenog, kao pojavnog oblika iskaza u svetlu njegovog prava da slobodno iznese svoju odbranu. Naime, zakon daje pravo okrivljenom da pruži svoju odbranu kako mu to odgovara, pa i da iznosi okolnosti koje odstupaju od činjeničnog stanja na koje ukazuju drugi dokazi. Ukoliko to čini, okrivljeni ne može odgovarati za davanje lažnog iskaza. Međutim, situacija je drugačija ako okrivljeni svesno tereti drugu osobu da je izvršilac ili saizvršilac krivičnog dela za koje se goni po službenoj dužnosti a koje se njemu stavlja na teret. U tom slučaju okrivljeni ostvaruje bitne elemente krivičnog dela – lažno prijavljivanje iz čl. 334 st. 1 Krivičnog zakonika.¹¹ Krivičnog dela ne bi bilo samo kada bi neki propis određivao da okrivljeni nikada i ni u kom slučaju ne može odgovarati za svoj iskaz a takve odredbe nema (Васиљевић, Грубач, 2002: 185). Prema stavu sudske prakse, kad okrivljeni u krivičnom postupku daje iskaz on je sloboden u iznošenju svoje obrane i za takav svoj iskaz, makar se utvrdilo i da je lažan, ne može krivično odgovarati. Ali ako je okrivljeni prekoračio granice zakonskih ovlašćenja i izašao iz okvira svoje odbrane tako što je drugu osobu svesno lažno teretio da je izvršilac krivičnog dela za koje se goni po službenoj dužnosti, znajući da se zbog takvog njegovog iskaza protiv te druge osobe može pokrenuti krivični postupak, odgovarače zbog lažnog prijavljivanja.¹²

Osobenost iskaza predstavlja okolnost da se zapravo radi o ličnom (personalnom) dokazu, nasuprot stvarnim (materijalnim) dokazima. Ova podela kao kriterijum uzima vrstu dokaznog sredstva iz kojeg proizlazi dokazni osnov. Kod ličnog dokaza izvor podataka o spornim činjenicama jeste sam čovek, koji svojim čulima neposredno opaža ili

ispitivanja u dokazno sredstvo i sredstvo odbrane imalo smisla samo kada bi se želela izraziti misao da okrivljeni nije samo materija suđenja, to jest njegov objekt, nego i titular procesnih ovlašćenja za samostalno ostvarenje svog interesa odbrane, to jest procesni subjekt“ (Damaška, 1962: 51–54).

¹¹ „S pravom se pojavljuje prigovor da nije iznađen doslijedan i jasan *principum divisionis*, ali zasluga je ove klasifikacije što je pokušala svratiti pažnju teorije na problematiku ove vrste dokaza, koji su, začudo, ne samo u našoj krivičnoprocesnoj literaturi dosta zanemareni“ (Vodinelić, 1974: 73).

¹² Službeni glasnik RS, br. 85/2005, br. 88/2005, br. 107/2005, br. 72/2009, br. 111/2009, br. 121/2012, br. 104/2013, br. 108/2014 i br. 94/2016.

saznaje, dok se kod materijalnih dokaza izvor podataka bitnih i neophodnih za rešenje krivične stvari nalazi u samim ispravama (Јовашевић, 2006: 274, 281).

Latinska poslovica kaže da, kao što se ljudi razlikuju po izgledu, tako se razlikuju i po naravi (*Ut forma homines, sic et natura differunt*). Činjenicu da je svaki čovek jedinka za sebe treba imati na umu tokom planiranja i sprovođenja saslušanja. U krivičnom postupku se pojavljuje veliki broj lica u različitim svojstvima a svako od njih ima svoje motive i interes. Tako svedok može biti u potpunosti nezainteresovan za ishod postupka, pa u tom smislu i ne mora pokazivati naročit napor da pomogne u utvrđivanju spornih činjenica. Oštećeni može preuvečavati ulogu okrivljenog prilikom vršenja krivičnog dela ili umanjivati svoj doprinos, dok će se okrivljeni, koji je i te kako zainteresovan za ishod krivičnog postupka, po pravilu truditi da svojom odbranom barem utiče na kvalifikaciju krivičnog dela koje mu se stavlja na teret, ali i da u potpunosti izbegne donošenje osuđujuće presude.

Značaj iskaza okrivljenog u krivičnom procesnom pravu je nesporan. Radi se o licu kom je, po pravilu, najbolje poznato na koji način je došlo do izvršenja krivičnog dela, te je, u tom smislu, iskaz okrivljenog kvalitetan izvor saznanja. Međutim, okrivljeni je svakako zainteresovan za ishod krivičnog postupka, jer se donošenjem osuđujuće presude neposredno utiče na njegova ljudska prava, pa je neizvesno da li će i u kojoj meri biti spreman da iskazuje protiv sebe. Istinito priznajne, ukoliko nije očigledno lažno, nepotpuno, protivrečno, nejasno ili ako nije potkrepljeno drugim dokazima, oslobađa sud daljeg izvođenja dokaza. S druge strane, često se iz poricanja, utvrđene laži, pa i neverbalnog izražavanja prilikom ispitivanja može steći osnova za stvaranje uverenja o tome da li je okrivljeni učinio krivično delo ili se može barem dobiti baza za usmeravanje istražne delatnosti u određenom pravcu (Damaška, 1962: 13).

5. Zaključak

Značaj saslušanja okrivljenog, kao dokazne radnje, pored nesumnjivog praktičnog značaja apostrofirani je i njenim postavljanjem na prvo mesto u sistemu dokaznih radnji u ZKP-u. Iz sadržine ove dokazne radnje proističu tri bitna konstitutivna elementa, a to su: pojam okrivljenog, zatim pojam saslušanja čija je suština pribavljanje iskaza okrivljenog i, na kraju, iskaz koji se javlja kao rezultat saslušanja.

Prilikom određivanja pojma okrivljenog treba uzeti u obzir da se radi o individualno određenom licu koje ima svojstvo stranke u krivičnom postupku protiv koje se pred sudom vodi postupak zbog postojanja opravdane sumnje da je učinila krivično delo koje joj se optužnim aktom stavlja na teret i kojoj u procesu u vezi sa optužbom pripada pravo na odbranu, ali istovremeno obavezuju dužnosti koje se odnose na nesmetano vođenje postupka, a sve sa ciljem kako bi sud utvrdio osnovanost optužnog akta.

Pravna strana saslušanja okrivljenog, koja je regulisana ZKP-om, predstavlja nezaobilaznu formu i uslov da bi se na ovakovom dokazu mogla zasnovati sudska odluka. Međutim, saslušanje okrivljenog čini i psihološki aspekt. Iskaz okrivljenog treba da sadrži dva svojstva: prvo, da je pribavljen zakonito, čime se udovoljava procesnoj formi, a drugo, da je pribavljen tako da je njegova sadržina podobna da što preciznije rasvetli činjenice koje se tiču izvršenja krivičnog dela, što se postiže poznavanjem sudske psihologije, kao i kriminalističkih pravila iz ove oblasti.

Psihološka komponenta dolazi do izražaja i kada se govori o iskazu okrivljenog koji nastaje kao rezultat saslušanja: iskaz je pojam procesnog prava, ali zapravo potiče iz opšte psihologije. Stoga se iskaz može posmatrati i u procesnopravnom i u psihološkom smislu.

Treba istaći i da su, istorijski posmatrano, prava i obaveze okrivljenog bile određene tipom krivičnog postupka. Procesni položaj okrivljenog je uvek zavisio od političkih, kulturnih, ekonomskih i drugih prilika društva a ujedno je ukazivao na opšti položaj građanina, te humanost i demokratičnost društva.

Na osnovu svega dosad rečenog, činjenica je da problematika saslušanja i iskaza okrivljenog u sebi sadrži pravne, psihološke, politikološke, pa i etičke komponente.

Literatura

1. Aćimović, M. (1987). *Psihologija zločina i suđenja*, Beograd: Savremena administracija.
2. Алексић, Ж., Шкулић, М. (2007). *Криминалистика*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник.
3. Bayer, V. (1943). *Kazneno postupovno pravo: Prva knjiga, Poviestni razvoj*, Zagreb.
4. Бејатовић, С. (2014). *Кривично процесно право*, Београд: Службени гласник.
5. Brkić, S. (2004). *Racionalizacija krivičnog postupka i uprošćene procesne forme*, Novi Sad: Pravni fakultet Novi Sad.
6. Бркић, С. (2014). *Кривично процесно право I*, Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
7. Čeđović, B. (2009). *Pretpostavka nevinosti okrivljenog*, Beograd: Dosije.
8. Damaška, M. (1962). *Okrivljenikov iskaz kao dokaz u suvremenom krivičnom postupku*, Zagreb: Narodne novine.
9. Dimtrijević, D. (1972). *Krivično procesno pravo*, Beograd: Savremena administracija.
10. Доленц, М. (1933). *Теорија судског кривичног поступка за Краљевину Југославију*, Београд: Г. Кон.
11. Đurđić, V. (2006). *Krivični postupak Srbije*, Niš: Pravni fakultet u Nišu.
12. Gordon, N. J., Fleisher, W. L. (2006). *Effective Interviewing and Interrogation Techniques*, London: Academic Press.
13. Грубач, М. (2004). *Кривично процесно право: Увод и општи део*, Београд: Службени гласник.
14. Grubač, M. (2006). *Krivično procesno pravo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik.
15. Јовашевић, Д. (2006). *Лексикон кривичног права*, Београд: Службени гласник.
16. Juras, D. (2015). Lažno prijavljivanje kaznenog djela u zakonodavstvu i praksi Republike Hrvatske, Civitas, 2, 32–43.
17. Коларевић, Д. (2012). *Психологија криминала*, Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
18. Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, br. 88/2005, br. 107/2005, br. 72/2009, br. 111/2009, br. 121/2012, br. 104/2013, br. 108/2014 i br. 94/2016.
19. Langford, I. (2009). Fair trial: The history of an idea, *Journal of Human rights*, 1, 37–52.
20. Марковић, Б. (1930). *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, Београд: Народна штампарија.
21. Matijević, M., Marković, M. (2013). *Kriminalistika*, Novi Sad: Pravni

- fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu.
22. Милић, Н. (2006). *Полицијско саслушавање осумњиченог*, Београд: Полицијска академија.
23. Ogorelica, N. (1899). *Kazneno procesualno pravo*, Zagreb: Kr. zemaljska tiskara.
24. Петровић, С. (1998). *Мали лексикон психолошко-психијатријских појмова*, Београд: Партенон.
25. Simić-Jekić, Z. (1983). *Krivično procesno pravo SFRJ*, Beograd: Privredna štampa.
26. Simonović, B. (1997). *Pribavljanje i ocena iskaza pred policijom i na sudu*, Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
27. Simonović, B. (2015). Криминалистика и унапређење стручности кривично процесних subjekata, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1, 9–27.
28. Станковић, Д. (1985). Да ли и када изнуђено признање окривљеника представља доказ у кривичном поступку?, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, 4, 16–41.
29. Stanojević, P., Ignjatović, A. (2007). *Krivično procesno pravo*, Novi Sad: Privredna akademija.
30. Стевановић, Ч., Стanojević, П. (2005). *Кривично процесно право*, Ниш: СВЕН.
31. Vasiljević, T. (1971). *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
32. Васиљевић, Т., Гробач, М. (2002). Коментар Законика о кривичном поступку, Београд: Службени гласник.
33. Vodinelić, V. (1974). Imenovanje „sukrivca“ kao dokaz u krivičnom postupku, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 73– 86.
34. Vrhovšek, M. (2009). *Odgovornost pravnih lica za krivična dela, privredne prestupe i prekršaje*, Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
35. Шкулић, М. (2014). *Кривично процесно право*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и Досије Студио.
36. Шкулић, М. (2011). *Кривично процесно право*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
37. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. list SRJ*, br. 70/2001, 68/2002 i *Sl. glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 49/2007 i 72/2009 i 76/2010.
38. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

ON THE NOTION OF THE DEFENDANT AND HIS TESTIMONY IN CRIMINAL PROCEEDINGS

ABSTRACT: *The testimony of the defendant is given great attention since the defendant, as a rule, knows best if and how they committed the offence that they are charged with. Therefore, their testimony is one of the most significant forms of evidence, while obtaining the testimony is a complex action in the criminal proceedings context, as well as in the psychological sense. In light of the significance of the subject matter, and its complexity, and in order to provide a precise and scientifically relevant review of the topic, the paper will examine the three important constitutive elements included in the hearing of the defendant as a form of evidence, namely: 1) the notion of the defendant; 2) the notion of the hearing, the essence of which is to obtain the testimony of the defendant; and 3) the testimony that arises as a result of the hearing.*

KEYWORDS: *notion of the defendant, hearing of the defendant, testimony of the defendant.*

Ksenija Mijatović
Kristina Stiković¹

UDC 159.923:331.1
Originalan naučni rad
Primljen: 30. 09. 2019.
Prihvaćen: 30. 11. 2019.

OSOBINE LIČNOSTI I ASERTIVNOST KAO KORELATI PERFEKCIIONIZMA KOD ZAPOSLENIH

APSTRAKT: Problem istraživanja odnosi se na pitanje: da li postoje relacije između osobina ličnosti, perfekcionizma i asertivnosti, kao i da li postoji uticaj sociodemografskih varijabli na ova tri psihološka konstrukta? Istraživanje je sprovedeno na 185 zaposlenih različitog pola, starosti, radnog staža i obrazovanja. Za merenje osobina ličnosti korišćena je skraćena verzija Neo-Pi-R (NEOFFIDELTA, Costa & McCrae, 1989). Za merenje perfekcionizma korišćen je upitnik PI (Perfectionism Inventory; Hill et al., 2004), a za procenu asertivnosti Skala asertivnosti (A skala, Tovilović i sar., 2009). Osobine ličnosti i asertivnost značajno koreliraju sa ukupnim perfekcionizmom i njegovim dimenzijama. Koeficijent determinacije ukazuje da osobine ličnosti i asertivnost objašnjavaju 12,7% varijanse ukupnog skora sa skale PI, što je statistički značajno. Kao značajni prediktori iz ovog modela izdvojile su se dve osobine ličnosti – neuroticizam, kao pozitivan predictor, i prijatnost, kao negativan prediktor ukupnog perfekcionizma.

KLJUČNE REČI: perfekcionizam, osobine ličnosti, asertivnost

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, kristina.stikovic@gmail.com

1. Osobine ličnosti

Ličnost se smatra najvažnijom oblašću psihologije zbog njenog nesumnjivog uticaja na razumevanje čovekove prirode i njegovog psihičkog života, ali i zbog njenih direktnih uticaja na individualne razlike u ponašanju ljudi.

Poslednjih dvadesetak godina u okviru teorije i empirijskih istraživanja osobina ličnosti nesumnjiv uticaj ima model *Velikih pet* (BF; Big Five – John & Srivastava, 1999; Saucier & Goldberg, 1996), odnosno Petofaktorski model (FFM; Five Factor Model – McCrae & Costa, 1996).

Dimenzije ličnosti koje FFM predlaže kao osnovne u opisu strukture konativnog individualnog funkcionalisanja su: 1) ekstraverzija (E – Extraversion), 2) prijatnost (A – Agreebleness), 3) savesnost (C – Conscientiousness), 4) neuroticizam (N – Neuroticism) i 5) otvorenost za iskustvo (O – Openness to Experience).

N dimenzija – neuroticizam ili negativna emocionalnost, ili obrnuto, emocionalna stabilnost predstavlja sklonost da se doživljavaju neprijatne i uznenimirenuće emocije, sklonost uznenirenosti u mislima i akcijama. Osobe visokog N su sklone iracionalnim idejama, slabije kontrolisu svoje impulse i imaju slabije kapacitete za prevladavanje stresnih situacija i obrnuto – osobe niskog N odlikuje stabilnost, stalozelenost i sposobnost da se sa stresnim situacijama suoče bez preterane panice uznenirenosti (Knežević i sar., 1997). N dimenzija je, pored ekstraverzije, najbolje zasnovana i „najsigurnija“ dimenzija *Velikih pet* modela. Kao posebna crta, sa sličnim svojstvima kao u ovom modelu, prisutna je i u Ajzenkovom – *neuroticizam* i Katelovom *emocionalna stabilnost* modelu ličnosti.

E dimenzija – ekstraverzija određuje broj međuljudskih odnosa u kojima se osoba oseća lagodno (Smederevac, 2000). Osobe visoko na ovoj dimenziji – ekstraverte karakterišu visoka uključenost u spoljašnji svet, sklonost da uspostavljaju odnose sa velikim brojem ljudi, preferencija za velike grupe i skupove, sklonost ka traženju uzbudjenja, ka doživljavanju pozitivnih emocija i optimizam. Osobe nisko na ovoj dimenziji – introverti lagodnije se osećaju kada nisu okruženi velikim brojem ljudi, rezervisani su, što ne znači da nisu društveni, nezavisniji

i umereniji. Ovo ne znači da su stidljivi i depresivni. Introvertima je jednostavno potrebno manje stimulacije i zato samo preferiraju manje grupe ili samoču (Knežević i sar., 1997). Ekstraverzija je pored neuroticizma najbolje zasnovana dimenzija *Velikih pet* modela. Pored toga, to je dimenzija koja je, ovakva ista ili slična, sadržana u velikom broju drugih modela ličnosti. Ekstraverziju sadrži Ajzenkov model ličnosti, Jungova teorija ličnosti, Meyers-Brigs indikator tipova, a i Holandova tipologija sadrži dva tipa u čijem opisu je sadržano ekstravertno ponašanje – *socijalni i preduzetnički* tip.

O dimenzija – otvorenost za iskustvo jeste dimenzija koja razlikuje maštovite, kreativne ljude od konvencionalnih ljudi koji stoje čvrsto na zemlji. Osobe sa visokim skorovima na ovoj dimenziji sklone su prihvatanju novih iskustava, ideja i stavova (Smederevac, 2000). Mnogo intenzivnije doživljavaju kako pozitivne, tako i negativne emocije u odnosu na ljude „niske“ na ovoj dimenziji, koji su konvencionalni, konzervativnog izgleda i držanja, preferiraju poznato u odnosu na novo a emocionalne reakcije su im prigušene (Knežević i sar., 1997).

A dimenzija – saradljivost ili prijatnost, te su osobe koje su „visoke“ na ovoj dimenziji bazično altruistične, simpatične i saosećaju sa drugima i osećaju potrebu da im pomognu (Knežević i sar., 1997). Imaju apriorno pozitivna verovanja o ljudima, veruju da su ljudi iskreni, prijateljski nastrojeni, dobri i, takođe, spremni da im pomognu. S druge strane, osobe „niske“ na ovoj dimenziji stavlju lične interese pre svih i, generalno, nisu skloni da se brinu za dobrobit drugih. Njihova sumnja u motive drugih može ih učiniti sumnjičavim, neprijateljski nastrojenim i nesaradljivim. Ljudi „visoki“ na ovoj dimenziji obično su omiljeniji u društvu, što ih čini odgovarajućim za određena zanimanja. Ali, s druge strane, osobe „niske“ na ovoj dimenziji su superiorne u situacijama kada treba donositi objektivne sudove i mogu biti odlični naučnici, kritičari ili vojnici.

C dimenzija – savesnost, odnosi se na broj ciljeva na koje je neko usmeren, kao i na samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju. Osobe s izraženim C usmerene su na nekoliko ciljeva i pokazuju samodisciplinu povezanu s tim usmerenjem. To su osobe snažne volje, skrupulozne, tačne i pouzdane. S druge strane,

osobe s niskim C teže da budu usmerene na veći broj ciljeva kojima stupaju površno, nesistematično i s velikom dozom spontanosti. Ovake osobe nisu amoralne, ali su moralni principi za njih daleko manje obavezujući, a daleko su i bezbrižnije, kada su u pitanju ciljevi koje su usvojile. Knežević i saradnici navode da postoji evidencija da su ovakve osobe u većoj meri hedonisti i više zainteresovane za seks (Smederevac, 2000, Knežević i sar., 1997).

Značajan broj istraživanja proveravao je validnost petofaktorskog, odnosno *Big Five* modela na različitim populacijama širom sveta i validnost pet velikih faktora je u priličnoj meri potvrđena. Više validacionih studija različitog obima rađeno je i na populaciji Srbije i tu je potvrđeno postojanje pet faktora ovog modela. U studiji koju su sproveli Knežević i saradnici 1997. godine uspešno su identifikovane glavne dimenzije – faktori *Big Five* modela, kao i po šest subdimenzija svake od ovih dimenzija (Knežević i sar., 1997). Korišćenjem podataka nastalih u psiholeksičkoj studiji na srpskom jeziku, koja je imala za cilj da testira sedmofaktorski model ličnosti u našoj kulturi (Smederevac, 2000), Čolović i saradnici su sproveli istraživanje u kom je potvrđeno da se iz upitnika nastalog u okviru pomenute leksikografske studije, uz određene modifikacije (isključivanje evaluativnih termina), može ekstrahovati pet faktora koji se, doduše, donekle razlikuju od pet faktora ekstrahovanih na anglosaksonskoj populaciji, ali su ipak sličnosti daleko veće (Čolović i sar., 2005).

2. Perfekcionizam

U poslednjih dvadesetak godina, interes za istraživanje perfekcionizma beleži ekspanziju. To je svakako doprinelo njegovom boljem razumevanju, međutim još uvek kod različitih autora nailazimo na različite definicije i konceptualizacije ovog pojma. U zavisnosti od toga kako autori gledaju na perfekcionizam i kojim faktorima pridaju veći značaj, postavlja se pitanje: šta je, u stvari, perfekcionizam? Najjednostavnija definicija glasi: „Perfekcionizam je težnja za nepogrešivošću, a perfekcionisti su osobe koje žele biti savršene u svim područjima živo-

ta“ (Flett & Hewitt, 2002). Najznačajniji pomak u istraživanju perfekcijonizma je načinjen devedesetih godina prošlog veka kada je perfekcijonizam definisan kao višedimenzionalni konstrukt i kada je ukazano na njegove adaptivne aspekte. Prema višedimenzionalnom pristupu, u osnovi perfekcijonizma je nekoliko faktora čiji broj varira zavisno od autora koji definišu ovu, relativno postojanu, karakteristiku pojedinaca (Greblo, 2012).

U kontekstu teme ovog rada, perfekcijonizam se u nekim istraživanjima posmatra kao zasebna crta ličnosti (Childs & Stoeber, 2010; prema Bojanić i sar., 2018). Reč je o konstruktu koji deli prostor mereњa s drugim osobinama ličnosti i koji je, manje ili više, direktno opisan u različitim modelima ličnosti.

U petofaktorskom modelu, perfekcijonizam predstavlja ekstremnu manifestaciju savesnosti u kombinaciji s visokim neuroticizmom pogotovo u situacijama kada osoba nije u mogućnosti da ispuni svoje visoko postavljene standarde (Costa & McCrae, 1988).

Uprkos tome što postoje istraživanja koja su se bavila odnosom perfekcijonizma i osobina ličnosti, kao što su ekstraverzija, savesnost i otvorenost za nova iskustva (Bojanić i sar., 2018), polje perfekcijonizma je i dalje otvoreno za ispitivanje odnosa s različitim psihološkim konstruktima.

Iz dosadašnjih razmatranja, može se zaključiti da postoje dva nadređena faktora koja okupljaju sve dosad navedene faktore perfekcijonizma. To su pozitivan (adaptivni) i negativan (neadaptivni) perfekcijonizam. Adaptivni perfekcionisti teže ostvarenju visokih ali realnih i dostižnih ciljeva, uživaju u svojim uspesima a nakon ostvarenog cilja osećaju sreću i zadovoljstvo (Hamachek, 1978). Svoju ličnu vrednost ne procenjuju u zavisnosti od ishoda neke aktivnosti a neuspeh ne smatraju indikatorom svoje neadekvatnosti (Slade & Owens, 1998), već pokazateljem potrebe za povećanim zalaganjem i/ili promenom strategije rada. Za razliku od adaptivnog, neadaptivni perfekcijonizam obeležava težnja za ostvarenjem nerealno visokih ciljeva, čija nedostignutost osigurava svojevrsno opravdanje za potencijalni neuspeh. Pojedinci koji su skloni neadaptivnom perfekcijonizmu, svoju ličnu vrednost procenjuju na temelju postignuća (Shafran & Mansell, 2001). Preterano su samokritični, prilikom izvođenja su napeti, anksiozni i usmereni na

izbegavanje grešaka, što često rezultira odlaganjem ili odustajanjem od aktivnosti (Antony & Swinson, 1998). U slučaju ostvarenja visokih ciljeva, neadaptivni perfekcionisti reevaluiraju ranije postavljene standarde, proglašavaju ih nedovoljno zahtevnim i podižu na viši nivo, što pokreće začarani krug neadaptivnog perfekcionizma (Shafran & Mansell, 2001).

Utvrđeno je da je adaptivni perfekcionizam u pozitivnoj korelaciji sa zadovoljstvom životom, akademskim postignućem i samoefikasnošću (Greblo, 2012), višim motivom postignuća i funkcionalnim suočavanjem sa stresom. Nasuprot tome, neadaptivni perfekcionizam je pozitivno povezan s anksioznošću, depresijom i simptomima deprezivnosti, poremećajima ishrane i negativnim afektom. Rajs i Slezni (Rice & Slaney, 2002) smatraju da upravo diskrepanca između posedovanja perfekcionističkih ciljeva i pokušaja njihovog ostvarenja ima ključnu ulogu u razlikovanju adaptivnog i maladaptivnog perfekcionizma. Doživljena nemogućnost da se ostvare i održe visoko postavljeni ciljevi može dovesti do maladaptivnog perfekcionizma.

3. Asertivnost

Asertivnost (eng. *assertiveness*) spada među psihološke pojmove koji se ne mogu prevesti jednom rečju na srpski jezik. U engleskom jeziku se ovim izrazom označava spremnost osobe da potvrdi, odbrani ili zaštiti svoje pravo, da insistira na sopstvenim pravima, da izrazi nešto samopouzdano, samouvereno i sigurno, da zauzme stav i da se odlučno izrazi. Ovaj termin je kod nas u opštoj upotrebi u izvornom obliku, a paralelno se koriste izrazi: samopotvrđujuće ponašanje, zauzimanje za sebe, samopouzdano izražavanje.

Asertivnost podrazumeva sposobnost osobe da u situacijama u kojima je ugrožena dosledno, uporno i odgovorno brani sopstvena prava, bez obzira na to ko, kada i zašto joj ta prava poništava. Dve ključne karakteristike asertivnog ponašanja su srdačnost i veselost. To je sposobnost da se ispolje ličnost i potrebe na iskren i jasan način, bez skrivenih poruka ili značenja. Asertivne osobe su generalno u stanju da uđu u konfrontaciju, međutim one je ne izazivaju namerno. One

mogu da prihvate naredbe od drugih, ili da izdaju naredbe, zavisno od postojeće situacije. Uopšteno, teže kompromisu, ako određeni postupak smatraju adekvatnim, ali će se često boriti i za ono što misle da im je važno. Uzroci neasertivnog ponašanja mogu biti nerazvijene ili slabo razvijene socijalne veštine, naučeni sistem pogrešnog mišljenja i preplavljenost osobe iracionalnim strahovima od odbacivanja, nekompetentnosti i kontrole.

Asertivno ponašanje, koje mnogi smatraju veštinom, omogućava da se osoba u svakoj situaciji ponaša u skladu s ličnim željama i da pritom izbegne svađe. Takva osoba se oseća dobro zbog toga što će, za promenu, odbiti nerealne zahteve drugih, pri čemu će izbeći rasprave i svađe koje nikom nisu priyatne. Nasuprot ovom obliku ponašanja stoji agresivno ponašanje.

Asertivno ponašanje počiva na poštovanju bazičnog prava osobe da se izrazi i zauzme za sebe. Ono nam omogućava da se izborimo za svoje stavove, bez da ulazimo u nepotrebne konflikte ili da budemo dobivojna žrtva situacije (svesno ili nesvesno).

U situacijama kada se upućuje prigovor (Bojanić, 2010), ističu se određene smernice koje su svojstvene asertivnom tipu komunikacije: 1) usmerite prigovor na ponašanje, a ne na ličnost; 2) budite precizni, navedite koje je to ponašanje; 3) recite šta želite, a šta ne želite (*ja poruke*); 4) recite to neposredno nakon ponašanja; 5) recite to u četiri oka (pohvalite pred drugima, kritikujte nasamo).

Asertivno ponašanje je socijalno adekvatno verbalno i mоторно izražavanje bilo koje emocije umesto anksioznosti. S tim u vezi, asertivnost obuhvata više kategorija emocionalnog ponašanja i zato se smatra vidom socijalne i emocionalne inteligencije.

Cilj asertacije je komunikacija i ostvarivanje kvalitetnih interpersonalnih odnosa, a ne manipulacija ili „ponašajna receptura“ za ostvarivanje ličnih potreba. Naglašavajući da cilj asertacije nije „garantovani“ uspeh u dostizanju ciljeva, ekskluzivna borba samo za lična prava niti postizanje prednosti u odnosu na druge ljude, Jakubovska (Jakubowska) predlaže upotrebu termina *odgovorna asertivnost*. Time se naglašava vrednosna orijentacija ovih autora – naglasak na kooperativnosti, međusobnom podsticanju, otvorenoj komunikaciji, uvažavanju sebe i drugih ljudi.

Asertivno ponašanje je ponašanje pri kojem se misli, osećanja i uverenja se izražavaju na direktn, pošten i iskren način, uz uvažavanje prava drugih osoba. Asertivna poruka izrečena sagovorniku je bez dominiranja, ponižavanja ili degradiranja drugih. Asertivno ponašanje je usmereno na uklanjanje prepreka koje onemogućavaju kontakt s drugima i smanjuje opasnost od pogrešnog shvatanja situacije. Osobe asertivnog ponašanja poštiju druge i očekuju od drugih poštovanje, iskazuju svoja očekivanja i osećanja, pozitivno izriču prigovore, znaju da pohvale druge, preuzimaju odgovornost za svoje reči i dela, spremne su na izvinjenje, znaju da se kontrolišu i znaju aktivno da slušaju.

4. Problem istraživanja

Pregledom internacionalne i domaće literature može se zaključiti da je malo istraživanja koja su posvećena perfekcionizmu i asertivnosti. Stoga se problem istraživanja odnosi na pitanje: da li postoje relacije između osobina ličnosti, perfekcionizma i asertivnosti i da li postoji uticaj sociodemografskih varijabli na ova tri psihološka konstrukta?

4.1. Hipoteze istraživanja

H1: Postoji statistički značajna povezanost između osobina ličnosti, perfekcionizma i asertivnosti.

H2: Osobine ličnosti i asertivnost su značajni prediktori ukupnog perfekcionizma kod zaposlenih.

4.2. Metod istraživanja

4.3. Instrumenti

Za merenje osobina ličnosti korišćena je skraćena verzija Neo-Pi-R (NEOFFIDELTA, Costa & McCrae, 1989). Upitnik se sastoji od 80 ajtema petostepenih uredenih kategorija takozvanog Likertovog tipa, a pored njih u instrument su uvršćena i tri kontrolna pitanja kako bi

istraživač bio siguran da su sva pitanja u upitniku popunjena s maksimalnom iskrenošću. Instrument ispituje pet osobina ličnosti: neuroticizam, ekstraverziju, otvorenost, prijatnost i savesnost.

Za merenje perfekcionizma korišćen je upitnik PI (Perfectionism Inventory) Hila i saradnika (Hill i sar., 2004). Upitnik se sastoji od 59 ajtema skale petostepenog Likertovog tipa grupisanih u osam subskala: greške, standardi drugih, potvrđivanje, organizacija, pritisak, planiranje, preispitivanje i besprekornost.

Za procenu asertivnosti korišćena je Skala asertivnosti (A skala, Tovilović i sar., 2009), koja je konstruisana od stavki koje opisuju reakcije i ponašanja tipična za (ne)ispoljavanje asertivnosti. Ispitanik je instruisan da pomoći petostepene skale Likertovog tipa odgovori u skladu sa svojim reakcijama u socijalnim situacijama koje iziskuju asertivnost.

4.4. Uzorak

Istraživanje je sprovedeno 2016. godine na 185 ispitanika zapošljenih u Ministarstvu finansija Republike Srbije. U istraživanju je učestvovalo 64 muškarca i 121 žena, a u pogledu starosti uzorak je podeljen na tri starosne grupe – prvu grupu su činili ispitanici do 40 godina, njih 115, drugu grupu su činili ispitanici od 40 do 50 godina, njih 46, dok je starijih od 50 godina bilo 24. U pogledu radnog staža, 54 ispitanika je bilo u radnom odnosu do pet godina, njih 73 od šest do četrnaest godina, 47 sa stažom od 15 do 30 godina, dok je njih 13 imalo radni staž preko 30 godina. U pogledu obrazovanja, njih 16 je sa završenom srednjom školom, 124 s visokom, 42 ima završene master studije, dok je njih troje završilo doktorske studije.

5. Analiza podataka

Posle kodiranja i unosa u matricu, prema ključu su kreirani kompozitni skorovi subskala. Rezultati istraživanja su prikazani u skladu sa korišćenim statističkim tehnikama koje čine rezultati deskriptivne

statistike i statistike zaključivanja a obuhvataju višestruku regresionu analizu i korelacionu analizu.

6. Rezultati

Prikaz mera centralne tendencije i mera varijabilnosti – minimum, maksimum, aritmetička sredina i standardna devijacija za skale NEOFFIDELTA, PI i A dat je u Tabeli 1.

	Minimum	Maximum	M	SD
Briga o greškama	1.00	4.38	2.15	.706
Visoki standardi drugih	1.00	4.71	2.69	.743
Potreba za odobravanjem	1.13	4.88	2.45	.657
Organizacija	1.88	4.38	3.43	.589
Percipirani roditeljski pritisak	1.00	5.00	2.25	.931
Planiranje	2.14	4.86	3.60	.598
Ruminacija	1.00	4.71	2.35	.851
Samoevaluacija	1.17	5.00	3.21	.846
Ukupni perfekcionizam	13.24	36.23	22.11	3.853
Neuroticizam	13.00	49.00	28.67	7.023
Ekstraverzija	22.00	53.00	42.32	5.153
Otvorenost	19.00	54.00	36.71	5.605
Prijatnost	28.00	58.00	43.44	5.602
Savesnost	28.00	60.00	48.70	6.851
Asertivnost	34.00	106.00	72.32	15.134

Tabela 1. Stepen izraženosti psiholoških varijabli

Iz Tabele 1. zaključujemo da su dimenzije perfekcionizma – organizacija, planiranje i samoevaluacija najizraženije kod zaposlenih ispitanika. Kada je reč o osobinama ličnosti, najizraženije su ekstraverzija, prijatnost i savesnost, dok ispitanici ovog uzorka imaju visoko izraženu asertivnost.

H1: Postoji statistički značajna povezanost između osobina ličnosti, perfekcionizma i asertivnosti.

		Neuroti- cizam	Ekstra- verzija	Otvo- renost	Prijat- nost	Saves- nost	Asertiv- nost
Ukupan perfekco- nizam	r	.247	.056	.013	-.200	.037	-.140
	p	.001	.460	.864	.008	.624	.062
Briga o greškama	r	.393	-.026	.031	-.193	-.038	-.277
	p	.000	.727	.677	.008	.604	.000
Visoki standardi drugih	r	.083	-.097	.103	-.367	-.091	.003
	p	.265	.189	.165	.000	.218	.967
Potreba za odobra- vanjem	r	.385	-.074	.033	-.199	-.130	-.289
	p	.000	.319	.660	.007	.078	.000
Organiza- cija	r	-.154	.380	-.034	.119	.363	.291
	p	.037	.000	.649	.106	.000	.000
Percipirani roditeljski pritisak	r	.225	-.009	-.039	-.245	-.009	-.075
	p	.002	.903	.598	.001	.907	.315
Planiranje	r	.010	.213	-.028	.065	.196	-.016
	p	.895	.004	.700	.380	.008	.828
Rumina- cija	r	.345	-.119	.026	-.187	-.070	-.317
	p	.000	.109	.728	.011	.350	.000
Samoeva- luacija	r	-.005	.095	-.015	-.002	.132	.047
	p	.950	.196	.841	.974	.073	.528

Tabela 2. Povezanost varijabli merenja

U Tabeli 2. prikazane su povezanosti između perfekcionizma, osobina ličnosti i asertivnosti. Dobijene su sledeće značajne korelacije:

- Ukupan perfekcionizam pozitivno korelira sa Neuroticizmom a negativno sa Prijatnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Briga o greškama pozitivno korelira sa Neuroticizmom a negativno sa Prijatnošću i Asertivnošću;

- Dimenzija perfekcionizma Visoki standardi drugih negativno korelira sa Prijatnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Potreba za odobravanjem pozitivno korelira sa Neuroticizmom a negativno sa Prijatnošću i Asertivnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Organizacija negativno korelira sa Neuroticizmom a pozitivno sa Ekstraverzijom, Savesnošću i Asertivnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Percipirani roditeljski pritisak pozitivno korelira sa Neuroticizmom a negativno sa Prijatnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Planiranje pozitivno korelira sa Ekstraverzijom i Savesnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Ruminacija pozitivno korelira sa Neuroticizmom a negativno sa Prijatnošću i Asertivnošću;
- Dimenzija perfekcionizma Samoevaluacija ne korelira ni sa jednom od osobina ličnosti ni sa Asertivnošću.

H2. Osobine ličnosti i asertivnost kao značajni prediktori ukupnog perfekcionizma kod zaposlenih.

Model	R	R ²	Korigovano R ²	F	p
1	.357	.127	.097	4.157	.001

Tabela 3. Parametri ocene modela

	β	t	P
Neuroticizam	.241	2.883	.004
Ekstraverzija	.096	1.124	.262
Otvorenost	.010	.136	.892
Prijatnost	-.179	-2.285	.024
Savesnost	.161	1.808	.072
Asertivnost	-.148	-1.870	.063

Tabela 4. Parcijalni doprinosi prediktora

Koefficijent determinacije ukazuje da osobine ličnosti i asertivnost objašnjavaju 12,7% varijanse ukupnog skora sa skale PI, što je statistički značajno. Kao značajni prediktori iz ovog modela, izdvojile su se dve osobine ličnosti – Neuroticizam i Prijatnost. Viši skorovi na Neuroticizmu i niži skorovi na Prijatnosti statistički značajno predviđaju promenu u ukupnom perfekcionizmu.

7. Diskusija

Interpersonalne veštine predstavljaju jedan od veoma važnih faktora uspeha u životu i osećanja blagostanja. Jedna od tih veština je asertivnost i ona se odnosi na niz ponašanja i karakteristika, kao što su spremnost osobe da potvrdi ili zaštiti svoje pravo, izrazi nešto samopouzdano a da pritom ne uvredi sagovornika. Da li će pojedinac biti asertivan ili ne, kako istraživanja pokazuju, može zavisiti i od osobina ličnosti.

Mnoge studije su istraživale nomološku mrežu višedimenzijskog perfekcionizma povezivanjem perfekcionističkih problema i perfekcionističkih težnji ka osobinama ličnosti *Velikih pet*. Više od 25 godina istraživanja ukazuje na vezu između perfekcionizma i osobina ličnosti uključenih u Petofaktorski model (FFM). Međutim, nedosledni nalazi, nedovoljne studije i mnoštvo perfekcionističkih skala učinili su vezu između perfekcionizma i FFM zburujućom. Osobina čiji odnos sa asertivnošću nije dovoljno ispitana jeste perfekcionizam. S jedne strane, osobe sa visokim perfekcionizmom imaju visoke zahteve i zbog toga se mogu snažnije boriti za njih. Ipak, s druge strane, upravo ti visoki zahtevi ih mogu činiti neosetljivim prema sagovornicima, ali i plašljivim u socijalnim odnosima, zbog straha od greške (Bojanović i sar., 2018).

Pregledom internacionalne i domaće literature može se zaključiti da je izuzetno malo istraživanja sa temom perfekcionizma i asertivnosti. U prethodnih desetak godina nisu pronađena istraživanja na ovu temu na područjima Evrope i Amerike, stoga se problem istraživanja odnosi na pitanje: da li postoje relacije između osobina ličnosti, perfekcionizma i asertivnosti, kao i da li postoji uticaj sociodemografskih varijabli na ova tri psihološka konstrukta?

Teorijski okvir modela ličnosti u ovom istraživanju je petofaktorski model ličnosti. Zapaženo je da je u većini istraživanja koja se bave odnosom između ličnosti i drugih konstrukata karakteristična polazna osnova petofaktorskog rešenja (Dostanić, 2011). Model, kako sama reč kaže, meri pet sledećih dimenzija: Neuroticizam, Ekstraverziju, Otvorenost, Savesnost i Prijatnost. Uprkos različitim polemikama o dimenzionalnosti konstrukta perfekcionizma, ovaj konstrukt je meren pomoću osmofaktorskog rešenja do kog su došli Hil i saradnici a koji perfekcionizam posmatra kroz: Brigu o greškama, Standarde drugih, Potvrđivanje, Organizaciju, Pritisak, Planiranje, Ruminaciju i Samoevaluaciju. Asertivnost je definisana u istraživanju kao jednofaktorski, ukupan skor.

U pogledu izraženosti osobina ličnosti, nalazi ukazuju da su za naše ispitanike najkarakterističniji: Savesnost, Prijatnost i Ekstraverzija. Dakle, karakteristično je da ove osobe preferiraju velike skupove ljudi, pričljive su i komunikativne, samopouzdane, aktivne, vole uzbudjenja, po prirodi su vesele i optimistične osobe, impulsivne i pune energije. Pored toga, uključene su i osobine, kao što su: estetska osjetljivost, intelektualna radoznalost, imaginativnost, preferenciju različitosti, potreba za promenom, nezavisnost mišljenja, sklonost nedogmatskim stavovima i tolerancija dvosmislenosti. Osobe otvorenog duha su otvorene kako prema unutrašnjim doživljajima, tako i prema spoljašnjim događanjima. Njihov život je bogat doživljajima, ove osobe su sklone eksperimentisanju, novim idejama i nekonvencionalnim vrednostima. Ove osobe intenzivnije doživljavaju kako pozitivne, tako i negativne emocije. Spremne su da autoritet dovedu u pitanje, otvorene su za prihvatanje novih ideja i vrednosti, što ne znači odsustvo principijelnosti i doslednosti. Asertivnost je prosečno izražena kod ispitanika.

Kada je reč o relacijama između osobina ličnosti i perfekcionizma, dobijen je nalaz koji je svakako značajan, a to je da u osnovi perfekcionizma leži neuroticizam, jer je dobijen najveći broj korelacija upravo sa ovom dimenzijom. On utiče na greške, potvrđivanje, pritisak roditelja i preispitivanje, korelira sa ukupnim skorom perfekcionizma, dok negativno korelira sa organizacijom. Ekstraverzija, kao crta ličnosti, značajno doprinosi sa organizacijom i planiranjem. Zanimljivo je da otvorenost nije značajan korelat ni sa jednom od dimenzija perfekcionizma. S druge strane, prijatnost nije značajna za dimenzije: greške,

standardi drugih, potvrđivanje, pritisak roditelja, preispitivanje, kao ni sa ukupnim skorom perfekcionizma. Savesnost, kao poslednja dimenzija, pozitivno korelira sa organizacijom i planiranjem, što je donekle i očekivano, jer je reč o teorijski srodnim konstruktima. Asertivnost je karakterističan oblik ponašanja, kada je reč o organizovanju različitih aktivnosti, međutim odsustvo ovog oblika ponašanja je karakteristično kod nekoliko aspekata perfekcionizma – prevelike zabrinutosti o greškama, potrebe za odobravanjem i interakcije sa okruženjem i preispitivanja.

U petofaktorskom modelu, perfekcionizam predstavlja ekstremnu manifestaciju Savesnosti sa kombinacijom visokog Neuroticizma, pogotovo u situacijama ukoliko osoba nije u mogućnosti da ispunи svoje visoko postavljene standarde (Costa, & McCrae, 1988). Istraživanja iz prethodne decenije ukazuju da je nesumnjiv uticaj visokog neuroticizma na perfekcionizam, dok veze između ekstraverzije i otvorenosti prema iskustvu i perfekcionizma nisu toliko jasne. U literaturi je zabeleženo da ekstraverzija i otvorenost prema iskustvu najčešće ne ostvaruju značajne korelacije sa perfekcionizmom (Navarez, 2011). Čak i kada su zabeležene korelacije ispostavlja se da su one uglavnom slabe i negativne. Stoga o relacijama ovih konstrukata može najpre da se govori na nivou pretpostavki. Može se očekivati da će osobe koje postižu visoke skorove na perfekcionizmu biti manje otvorene prema ljudima, kao i prema novim idejama, iskustvima i akcijama zbog straha od greške a iz razloga što perfekcionisti preferiraju ustaljene obrasce ponašanja a novine i nesigurnost ih čine anksioznim.

Opšti regresioni model, u kom su osobine ličnosti i asertivnost postavljeni kao pretpostavljeni prediktori a ukupan perfekcionizam kao kriterijum, pokazao se kao statistički značajan. Međutim, pojedinačni prediktori odaju nešto drugačiju sliku. Naime, asertivnost se nije pokazala kao značajan prediktor, dok su se dve osobine ličnosti izdvojile kao bitne za perfekcionizam i to visok neuroticizam i niska prijatnost. Iz ovoga sledi da osobe koje često doživljavaju neprijatne i uznenemirujuće emocije i imaju sklonost ka uznenemirenosti u mislima, akcijama i iracionalnim idejama slabije kontrolišu svoje impulse i imaju slabije kapacitete za prevladavanje stresnih situacija. S druge strane, karakteristike stavljanja ličnih interesa pre svih ostalih i nebriga za dobrobit drugih stoje u osnovi perfekcionizma kod zaposlenih.

Generalni zaključak istraživanja je da u osnovi perfekcionizma stoje osobine ličnosti, ali ne i asertivnost iako postoje izvesne povezanenosti između ove varijable i različitih aspekata perfekcionizma. Dalje, utvrđeno je da su se pol, radni staž i stepen obrazovanja pokazali kao značajni za ispoljavanje različitih dimenzija ličnosti i dimenzija perfekcionizma, dok starost utiče samo na perfekcionizam, ali ne i na osobine ličnosti, što se može povezati sa njihovom biološkom osnovom i strukturiranošću tokom vremena.

Literatura

- Antony, M. M., Swinson, R. P. (1998). Dimensions of perfectionism across the anxiety disorders. *Behaviour Research and Therapy*, 36(12), 1143–1154.
- Bojanić, Ž. (2010). *Osnove komunikologije: Veštine poslovnog komuniciranja*. Novi Sad: Prometej.
- Bojanić, Ž., Šakan, D., Nedeljković, J. (2018). Personality Traits as Predictors of Perfectionism, Facta Universitatis Series Physical Education and Sport, ISSN: 1451 – 740x, 16: 57–71
- Čolović, P., Mitrović, D. i Smederevac, S. (2005). Evaluacija modela Pet velikih u našoj kulturi primenom upitnika FIBI. *Psihologija*, 38, 55–76.
- Flett, G., L., Hewitt, P., L.(2002). *Perfectionism. Theory, Research and Treatment*. American Psychological Association: Washington, DC.
- Goldberg, L. (1990). An Alternative “Description of Personality”: The Big Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 6, 1216–1229.
- Greblo, Z. (2012). What is hidden behind the term “perfectionism”? Historical overview of different approaches to the study of perfectionism. *Psychological Topics*, 21(1), 195–212
- Hamachek, D. E. (1978). Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism. *Psychology: A Journal of Human Behavior*, 15(1), 27–33.
- Knežević, G., Radović, B., Opačić, G.(1997). Evaluacija „Big Five“ modela ličnosti kroz analizu inventara ličnosti NEO PI-R. *Psihologija*, DPS, Beograd. 7–40.
- McCrae, R.R. & Costa, P.T., Jr. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81–90.
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1995). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81–90.

- Rice, K., Slaney, R. (2002). Perfectionism and the Five-Factor Model of Personality. *Assessment* 14(4): 385–398
- Shafran, R., & Mansell, W. (2001). Perfectionism and psychopathology: A review of research and treatment. *Clinical Psychology Review*, 21, 879–906.
- Slade, P. D., & Owens, R. G. (1998). A dual process model of perfectionism based on reinforcement theory. *Behavioral Modification*, 22, 372–390.
- Smederevac, S. (2000). *Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Smederevac, S. (2010). *Ličnost: metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

CORRELATION BETWEEN PERSONALITY TRAITS AND ASSERTIVENESS AND PERFECTIONISM AMONG EMPLOYEES

ABSTRACT: *This research attempts to answer the questions of whether there are correlations between personality traits, assertiveness and perfectionism, and whether sociodemographic variables have an influence on these psychological constructs. The research sample consisted of 185 employees of different gender, age, education and work experience. In order to assess personality traits, we used an abridged version of Neo-Pi-R Inventory (NEOFFIDELTA, Costa & McCrae, 1989). For perfectionism assessment, we used the PI Scale (Perfectionism Inventory; Hill et al., 2004), and for assertiveness assessment the Assertiveness Scale (A skala, Tovilo-vić et al, 2009). Personality traits and assertiveness strongly correlate with perfectionism, as well as with its facets. The coefficient of determination implies that personality traits and assertiveness can account for 12.7% variance in the overall PI scale score, which is statistically significant. This model showed that two personality dimensions are important predictors of perfectionism: Neuroticism, which was positively related and Agreeableness, which was negatively related to perfectionism.*

KEYWORDS: *perfectionism, personality traits, assertiveness*

Dorin Drambarean¹

UDC 811.111'34

Originalan naučni rad

Primljen: 30. 09. 2019.

Prihvaćen: 30. 11. 2019.

ENGLISH PHONETICS AND PHONOLOGY – MEANING IS THE LIMIT

Sound and Meaning

A general statement that can be made about language is that it uses sound to convey meaning. Back in 1964 R.A Hall gave a definition of language as “the institution whereby humans communicate and interact with each other by means of habitually used oral-auditory arbitrary symbols.” Speech is the prime means of communication for virtually every social group, the most complex tool of communication that man has ever developed. A comprehensive understanding of a phenomenon as complex and multi-stranded as speech necessarily has to draw on the resources of a large number of different disciplines.

The teaching of English pronunciation is both a simple and a complicated procedure. It is simple in that such teaching involves merely the drilling of students on pronouncing the various sounds of English. The teacher should also keep in mind that ear drilling is extremely important, too. If a teacher is to do more than simply guide the students through the process of listening and producing sounds, things get more complicated because they require proper understanding of the basic principles of English speech production.

Phonetics and phonology are concerned with speech – with the ways in which humans produce and hear speech. Even the simplest of conversations – an exchange of short greetings, for example – presupposes that the speaker and hearer make sense to each other and understand each other. The first distinction that has to be made is between language as an internalized system of knowledge and speech as the

¹ Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, dorindr@gmail.com

concrete use of language, the actual production of specific utterances, hence the distinction between linguistic competence as the internalized knowledge about sounds, meanings and the way they are interrelated, possessed by the speakers of a language, and linguistic performance, as actual language behavior, the use of language in everyday situations. In this case, the effectiveness of teaching does not depend so much upon the teaching methods or techniques but rather upon the teacher's knowledge and understanding of Phonetics and Phonology as a highly important stage in acquiring a language.

Phonetics and phonology is a branch of linguistics concerned with speech and the ways in which humans try to communicate by producing and hearing speech. Human communication presupposes that a speaker and a listener make sense and understand each other performing various operations during what has been called an *act of communication*. Verbal communication implies interaction of a speaker and a listener during an act of communication by means of language, i.e. a *code of communication*.

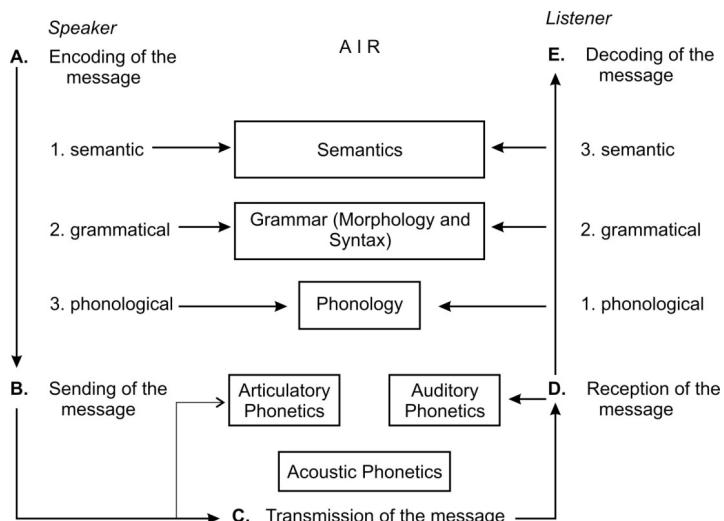
Spoken communication can only be successful if both the speaker and the listener have adequate knowledge of the code, i.e. of the language in which they are communicating, the production and interpretation of relevant linguistic signs. Any act of communication implies five sequential operations and presupposes interaction between a speaker and a listener: encoding and sending of the message (performed by the speaker), transmission of the message, reception and decoding of the message (performed by the listener).

During the last stage, the chain of morphemes is conveyed into a chain of different units that in the long run will appeal to the senses of the listener. These are mentally symbolized sounds, combinations of phonological units called *phonemes*. Every language has a set of phonemes (vowels and consonants) which can be combined into higher rank units (morphemes) carrying meaning.

This is the result of the process of 'double articulation' of language. First language articulates reality into semantic and grammatical units. Then, by means of a double articulation, the morphemes, as the units of grammar are articulated into their component phonemes. Unlike the morphemes, the phonemes are devoid of meaning, their sole function being a distinctive

one, namely to keep morphemes apart from one another. The chain of morphemes has thus taken the shape of a chain of phonemes.

So far no sound has been produced, therefore, as far as the listener is concerned, there is no message. The message only takes the material shape of sounds when the second operation is performed by the speaker in an act of communication. Once the phonological encoding is completed and the speaker has decided on the kind of phonemes and their arrangement, he proceeds to the actual production of speech sounds by sending instructions from the brain to parts of his body, muscles and bones, which perform certain movements and as a result produce sounds. These are the *speech organs* or *articulators*, and by moving them the speaker changes the chain of phonemes into a chain of *sounds*. A phoneme is realized phonetically by a variety of similar but not identical sounds known as *allophones*. The sounds differ within the same language and from one language to another not because the organs of speech are different, but because the phonological codes are different, hence instructions sent from the brain are different. When studying a language it is important to pay careful attention to the phonetic variations which occur, to ensure that we make the right decisions about which sounds count as phonemes, and which count as allophones.

The graphic representation of an act of communication
(D.Chitoran,1978)

Language functions as a means of communication by using symbols. The symbolization process is a complex process shared by man alone, relying on a system of signs used to communicate and studied by Semiotics. The semiotic analysis of speech can involve a consideration not only of the communicative signs themselves, but also of the mechanisms by which the signs are produced by the speaker and perceived by the listener, using the auditory and visual channels of communication. According to Ferdinand de Saussure the *sign* consists of two independent sides: the *signifiant* (the signifying side i.e. the material support of the sign: vocal noises or visible marks on a surface) and the *signifié* (the signified side i.e. ‘the thing which is signified’)

The vocal noises, which form the substance of *expression*, represent only the medium used by language. In order to discharge their linguistic function, they need to be arranged according to some very complex patterns (i.e. they need *form*). Hence a complete description of language will have to include a phonetic and phonological analysis of its *expression* level and a syntactic and semantic analysis of its *content* level.

The vocal noises, which form the substance of *expression*, represent only the medium used by language. In order to discharge their linguistic function, they need to be arranged according to some very complex patterns (i.e. they need *form*). Hence a complete description of language will have to include a phonetic and phonological analysis of its *expression* level and a syntactic and semantic analysis of its *content* level. At one level, speech is a matter of anatomy and physiology, therefore we can study organs such as tongue and larynx and their function in the production of speech. The study of these facets of speech is usually termed **phonetics**. Adopting the different perspectives suggested above, phonetics can be viewed as a group of phonetic sciences, separated as:

- *articulatory phonetics* analysing the anatomy and physiology of speech and dealing with the production, identification and classification of individual sounds.
- *acoustic phonetics* sometimes restricted to instrumental analysis and measurement of sounds and their transmission under the form of sounds waves.
- *auditory phonetics* dealing with the acoustic properties of speech sounds.

Moreover, speech is a purposeful human activity, not just a movement or energy or noise, but a systematically organized activity, intended to convey meaning. The term **phonology** is associated with the study of this level of speech organization. Thus *phonology* is often said to be concerned with the organization of speech within specific languages, or with the systems and patterns of sounds that occur in a language. The boundary need not be sharply drawn, nor should it be constructed on assumptions about the primacy of one kind of reality above others, yet it can be said that **phonology** deals with the systems and structures of speech, while **phonetics** focuses more narrowly on articulation and acoustics – to make a long story short, ‘**meaning is the limit**’ and not all sounds produced by the human speech organs are **phonemes**.

The Phoneme, Symbols and Transcription

As mentioned above speech can be divided into segments, and there is great variety in the way these segments are made. Just as there is an abstract alphabet as the basis of our writing, so there is an abstract set of units as the basis of our speech. These units are the **phonemes**, and the complete set of these units is called the phonemic system of the language. The phonemes themselves are abstract, but there are many slightly different ways in which we make the sounds that represent these phonemes, just as there are many ways in which we may make a mark on a piece of paper to represent a particular letter of the alphabet. A very important divisions among languages spoken all over the world should be made in this case, the essence of which is ‘*we speak as we write*’, and it is highly relevant for Serbian students who will be teaching English.

Sometimes a speaker may produce the same phoneme in different ways, but these sounds should be regarded as different realisations of the phoneme as they can be substituted for one another without changing the meaning of the word. In the word ‘lake’, the realisation of the phoneme **l** is very different from the realisation of the same phoneme in the word ‘feel’. In more technical terms the ‘clear l’ in ‘lake’ and the ‘dark l’ in ‘feel’ are *allophones* of the phoneme **l**, and they are not usually indicated when we write symbols to represent sounds. Basically the

symbols are for one of two purposes: either they are symbols for phonemes (*phonemic symbols*) or they are *phonetic symbols*. Depending on the language, they can be both *letters* and *phonetic symbols* in the case of ‘we speak as we write’, or *phonemes* and *phonemic symbols*.

Received Pronunciation (RP)

Meaning has always been the key. Language teaching has always contributed to and profited from *phonetics* and *phonology*. The fact that English spelling is not a direct reflection of pronunciation has undoubtedly been an important factor and led to the publication of pronouncing dictionaries and other guides to pronunciations, both for native speakers of English and foreign learners who might at times be confused with the ‘right’ kind of English. It is now customary for general-purpose English dictionaries to include some kind of transcription or guide to the pronunciation of each word.

Debate about a standardized or ‘correct’ pronunciation of English has also played an important role. The wide variety of ‘Englishes’ spoken nowadays throughout the world makes it absolutely necessary for the teachers to choose what kind of ‘English pronunciation they have in view. Received Pronunciation (RP), is a style of pronunciation more commonly and less precisely referred to as ‘BBC English’ or ‘Oxford English’. The term refers to that particular variety of British English used by educated speakers in the Southern part of England, including the London area, which has also acquired the standard pronunciation for British speakers, but there are no implications that other accents are inferior or less pleasant-sounding; the reason is simply the RP is the accent that has always been chosen by most of the Serbian teachers to teach their students, and is the accent that has been most fully described.

It has been used as the basis for textbooks and pronouncing dictionaries and we would use it as a reference system. It does not mean in any way that there is such a thing as ‘the only correct pronunciation’ as far as English is concerned. Just that teaching English in Serbia today should be a question of ‘meaning is the key’ and the way English is spoken is irrelevant as long as the right meaning is conveyed.

Bibliography

1. Carr, P. (1999) *English Phonetics and Phonology. An Introduction.* Malden, MA: Blackwell Publishers
2. Chitoran, D. (1978) *English Phonetics and Phonology.* Second Revised Edition. Bucureşti: Editura Didactică și Pedagogică
3. Chomsky, N. and Halle, M. (1968) *The Sound Pattern of English.* New York: Harper and Row
4. Roach, P. (1991) *English Phonetics and Phonology, A Practical Course.* Second Edition. Cambridge; Cambridge University Press

FONETIKA I FONOLOGIJA ENGLESKOG JEZIKA – ZNAČENJE KAO LIMIT

REZIME: Na studijskim programima čiji fokus je strani jezik nezaobilazan predmet je fonetika i fonologija jezika koji se izučava. U ovom radu cilj je da se problizi predmet izučavanja ovog nivoa jezičke analize, da se eksplisira njegov značaj i da se kontekstualizuje u okviru drugih lingvističkih disciplina kao što su morfologija, sintaksa i posebno semantika. Fonetika kao fizički aspekt produkcije i recepcije govora neophodna je za proučavanje i sticanje komunikativnih kompetencija. Fonologija koja izučava glasovni sistem jezika s druge strane takođe predstavlja neizostavni sloj znanja onima koji jezikom treba da se služe profesionalno i adekvatnim kodiranjem i dekodiranjem postignu željena značenja u procesu komunikacije na stranom jeziku.

KLJUČNE REČI: fonetika, fonologija, značenje, semantika, jezički sistem.

Isidora Wattles¹

UDC 303.62

317.77

Originalan naučni rad

Primljen: 07.10.2019.

Prihvaćen: 27.12.2019.

INTERVJU KAO ISTRAŽIVAČKA METODA: TEORIJSKI ASPEKTI

REZIME: Ovaj rad se bavi teorijskim aspektima naučne metode intervju u društveno-humanističkim istraživanjima. Cilj je da se prikaže utemeljenost a ne prizvoljnost upotrebe ove metode, dakle, da se pruži argumentacija o opravdanosti intervjeta u istraživanjima. U radu se na prvom mestu govori o pozitivističkoj i naturalističkoj naučnoj paradigmi kako bi se doveli u vezu određeni aspekti kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja. Zatim se govori o samom intervjuju, tipovima, svrsi, procedurama – od prikupljanja podataka do analize i kontekstualizacije istih, kao i zaključivanja na osnovu dobijenih rezultata. Navode se određeni problematični aspekti intervjeta. Poslednji deo rada govori o validnosti istraživanja u kojima je upotребljen intervju. Može se zaključiti da je intervju zahtevna metoda koja sobom nosi veliki potencijal i omogućava donošenje validnih i relevantnih zaključaka.

KLJUČNE REČI: intervju, istraživačka metoda, kvalitativna istraživanja, validnost, naturalistička paradigma

1. Uvod

U naučnim istraživanjima testiranje hipoteza i dobijanje validnih rezultata moguće je samo ako su za istraživanje odabrane adekvatne metode prikupljanja, analize i prikazivanja podataka. Ovaj rad govori

¹ Autorka je docent na Fakultetu za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrktić, Bul. Oslobođenja 76, Novi Sad. Email: isidora.wattles@gmail.com

o najvažnijim teorijskim aspektima istraživačke metode intervjeta, sa ciljem da se umanje predrasude prema ovoj metodi kao diskutabilnoj pa čak i nenaučnoj, te kako bi se eventualno istraživači lakše odlučivali za ovu metodu u onim oblastima u kojima je ona neprocenjiv izvor validnih podataka. Prikazani elementi mogu primeniti u društveno-humanističkim naukama.

2. Naučne paradigmе: od pozitivizma do naturalističke paradigmе

Pozitivistička paradaigma svet sagledava kao objektivan i pokazuje ga kao jednu objektivnu stvarnost. Naime, pozitivizam teži da sve aspekte stvarnosti pokaže kao činjenicu i naučni fenomen (Beck, 1979). Kao opšti trend, pozitivizam podvodi i društvene nauke pod isti režim:

„Društvene pojave treba posmatrati u svetu fizioloških (ili bioloških) zakona i teorija, i izučavati empirijski, kao i fizičke pojave. Takođe, biološke pojave treba sagledati u svetu hemijskih zakona i teorija, i tako dalje raščlanjivati do korenskih pojava.“ (Oldroyd, 1986)²

Ovo implicira da metodološki postupci prirodnih nauka mogu direktno biti korišćeni u društvenim naukama, kao i da krajnji proizvod istraživanja društvenih pojava može biti formulisan u vidu zakona i generalizacija koje definišu prirodne pojave (Cohen, Manion, Morrison, 2005: 8). Pozitivizam takođe zastupa stav da samo nauka može da obezbedi idealno znanje.

Naučni metod direktno je proistekao iz pozitivističke paradigmе. Osnovna postavka naučnog metoda je definisanje standarda i procedura koji mogu da pruže potporu otkrivenim činjenicama, da pokažu poklapanje i podudarnost imenovanih zakona i dešavanja u svetu (Cuff

² “For social phenomena were to be viewed in the light of physiological (or biological) laws and theories and investigated empirically, just like physical phenomena. Likewise, biological phenomena were to be viewed in the light of chemical laws and theories; and so on down the line.” (Oldroyd, 1986).

& Payne, 1979: 4). Fokus naučnog metoda je uspostavljanje relacija na osnovu kvantitativnih podataka.

Ovakvoj postavci posmatranja sveta u okviru društvenih nauka može se uputiti mnoštvo primedbi: pozitivizam trpi ozbiljne kritike od kraja devetnaestog veka, a doseže vrhunac tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka (Roszak, 1970; Habermans, 1972, i drugi). Kao prvo, kompleksnost ljudske prirode i suština drušvenih pojava u oštrom su kontrastu sa uređenim i pravilnim zakonima prirodnog sveta. Ovaj aspekt je veoma izražen u kontekstu učionice i škole, gde problemi u nastavi, učenju i ljudskoj interakciji predstavljaju za pozitivističku paradigmu gotovo nerešiv problem (Cohen, Manion & Morrison, 2005: 10). Naučna projekcija sveta isključuje pojmove izbora, slobode, individualnosti i moralne odgovornosti. Beck (1979) navodi da je naučni metod doveo do dehumanizacije pojedinca, dok Kierkegaard (1974) ističe potrebu za re-affirmacijom subjektivnosti, kroz koju pojedinac posmatra sopstveni odnos sa onim što čini fokus istraživanja.

Pozitivistički pristup ostavlja nam mogućnost ustanovljavanja pojava koje se ponavljaju, koje su predvidljive, koje su vidljive, ali ne i onih koje predstavljaju „unutrašnji svet“. Samim tim, on isključuje proučavanje estetskog, kritičkog, moralnog, kreativnog i drugih vidova ljudskog poimanja sveta, i svodi svo ljudsko ponašanje na mehanički aspekt (Habermas, 1972). Konačno, za pozitivistički pristup u društvenim naukama mnogi autori tvrde da daje banalne i trivijalne zaključke od kojih oni kojima je uvid u „unutrašnji svet“ najviše potreban – nastavnici, socijalni radnici, psiholozi, menadžeri i sl. – nemaju dovoljno koristi, ako je uopšte imaju (Cohen, Manion & Morrison, 2005: 19).

Kao rezultat gore navedenog u proučavanju društva oformio se novi stav: društveni svet se može razumeti samo sa stavnovišta pojedinaca koji su deo događaja koji se ispituju. Ovakav pojedinac je autonoman i njegovo ponašanje može da razume i objasni samo istraživač koji deli njegov referentni društveni okvir. Nasuprot pozitivističkoj postavci, svet se može razumeti samo iznutra, a društvene nauke moraju biti subjektivne. Iz ovoga direktno sledi da istina nije jedinstvena, nego da postoje višestruke istine, koje zavise od interpretacija pojedinaca u datim situacijama (Lincoln & Guba, 1985: 24-32). Ovakvo posmatranje sveta pripada naturalističkoj paradigmi.

Kako naturalistička paradigma proučava ono što je individualno u okvirima društvenog konteksta, vremena, i neodvojivo od svih implikacija tog konteksta, u njenoj suštini je da je ono *što* se zna i onaj *ko* zna neodvojivo (Cohen, Manion & Morrison, 2005: 137). To znači da se značenje društvenih situacija može ustanoviti kroz interpretaciju, i stoga je istraživač ne samo pasivni posmatrač, nego ključni aspekt istraživanja. Istraživač može biti isključivo subjektivan jer ne može odeliti svoja iskustva od doživljavanja dela stvarnosti koju posmatra. Istraživač je instrument istraživanja (Eisner, 1991: 33-34).

Analiza dobijenih podataka zasniva se na utemeljenoj teoriji, što istraživaču omogućava da svoje rezultate stavi u širi kontekst. Sami rezultati se opisuju i predstavljaju u onom obliku koji omogućava izuzetno detaljan opis ljudskog ponašanja, pri čemu se tumačenja rezultata predstavljaju kao iskustva učesnika u istraživanju – u ovikru naturalističke paradigme istraživačke metode nisu kvantitativne nego kvalitativne, a saopštavanje rezultata vrši se putem detaljne analize i opisa (Eisner, 1991: 35).

2.1. „Ugovoreni brak“ između pozitivizma i naturalizma: triangulacija u naučnim istraživanjima

Veoma dobra praksa u istraživanjima je sagledavanje ispitivane pojave iz više uglova, kao i prikupljanje podataka putem različitih metoda. Razlog ovome je potencijalno uopštavanje pojave koje je zapravo rezultat pojedinačnog događaja, kao i da je samo utvrđivanje pojave posledica datog metoda prikupljanja podataka (Lin, 1976). Kako bi istraživač sa većom sigurnošću mogao opisati proučavanu pojavu, ukrštanje metoda – triangulacija – nameće se kao prirodno rešenje (Creswell, 2008). S obzirom na ograničenja svih metoda, kombinacija različitih otisciće više dimenzija ili aspekata date pojave. Boring (1953) jedan od prvih istraživača koji pominje triangulaciju, kaže da ukoliko postoji samo jedna interpretacija, pojava je dijagnostikovana, ukoliko postoje dve definicije, postiže se validnost, dok višestruko defnisanoj datu pojavi materijalizuje.

Triangulacija može biti triangulacija istraživača (eng. *investigator triangulation*) – kada postoji više od jednog istraživača, metodološka

(eng. *methodological triangulation*) (Denzin, 1970) – kada se upotrebom različitih metoda ispituje jedna pojавa. Na primer, prvo se kvantitativnim metodama utvrđuje postojanje ili odsustvo određene pojave, frekvencija, distribucija, korelacija, itd, a zatim se kvalitativnim metodama utvrđuju razlozi utvrđenim pojavama i njihovim međusobnim vezama, na primer, putem intervjeta i observacije. Ukrštanjem kvantitativnih informacija o veličini i frekvenciji pojave, i kvalitativnih informacija iz individualne perspektive učesnika i konteksta ostvaruje se detaljniji uvid u istraživanu pojавu, veća validnost prikupljenih podataka i stvara se celovitija slika istraživanog problema (Patton, 2002: 248).

3. Intervju kao naučna metoda

Jedan od načina da se prikupe podaci o istraživanoj pojavi je intervju. U naturalističkoj paradigmi, koja prepostavlja pojedinca kao osnovu društva, intervju čini jedan od nezaobilaznih metoda. Ljudska interakcija jedan je od centralnih načina za razmenu informacija, pa tako i u saznavanju (Kvale, 1996: 14). Međutim, nije svaka komunikacija, a ni svaki razgovor intervju. Razlika između intervjeta i običnog razgovora je u tome što intervju služi određenoj svrsi koja nije sam razgovor (npr. da se nešto sazna o određenoj temi ili određenom iskustvu učesnika), a u najvećem broju slučajeva u pitanju je jednosmeran dijalog, gde istraživač postavlja pitanja, a ispitanik odgovara na njih (Brinkmann, 2008).

3.1. Tipovi intervjeta i komunikativni zahtevi

Intervjui se dele na tri tipa u zavisnosti od stepena planiranog³:

(1) nestrukturisani (engl. *unstructured*), tokom koga istraživač postavlja pitanja otvorenog tipa da bi od učesnika dobio odgovore ve-

³ Intervjui se mogu grupisati i po drugim aspektima, na primer po svrsi, grupi ispitanika, nivou formalnosti i slično (v. na primer Cohen, Manion & Morrison, 2000), međutim, podela intervjeta na stepen strukturisanosti dovoljan je teorijski okvir za opseg ovog rada.

zane za njihovo viđenje date pojave, pri čemu su sama pitanja veoma uopštena, a sam ispitanik svojim govorom određuje pravac kretanja razgovora, dok istraživač nema unapred određena pitanja, nego ih formuliše tokom intervjuja u zavisnosti od informacija koje dobija od ispitanika (Firmin 2008a);

(2) polustrukturisani (engl. *semi-structured*), kada istraživač postavlja niz unapred formulisanih, ali otvorenih pitanja; ovim se omogućuje više kontrole nad pravcem i sadržajem razgovora, nego u situaciji nestrukturisanog intervjuja; tokom intervjuja istraživač može doći do podataka koji nisu očekivani, a datu pojavu osvetljavaju iz drugog ugla, te dozvoljavaju i postavljanje dodatnih pitanja, koja u pripremi intervjuja nisu postojala, što ovaj tip intervjuja čini fleksibilnim i pogodnim za istraživanja u kojima neku pojavu treba sagledati dubinski i gde je veoma važno lično iskustvo ispitanika (Ayres 2008);

(3) strukturisani (engl. *structured*), u kom se postavljaju standardizovana pitanja svim učesnicima u istraživanju. Istraživač postavlja unapred osmišljena pitanja, od kojih ne odstupa bez obzira na odgovore ispitanika; postavljaju se sva pitanja koja su predviđena, svim ispitanicima bez izuzetka; ovim se postiže velika pouzdanost, dok se ograničenje ovog tipa ogleda u tome što je moguće da planirana pitanja ne otkrivaju pojavu na adekvatan način (Firmin 2008b).

Intervju nije samo metoda prikupljanja podataka, on je po svojoj prirodi društveni i interpersonalni susret. Svaka međuljudska interakcija teče bez problema dok se njena neipsana pravila ne prekrše. Iz ovog razloga, ispitičač radi očuvanja komunikativnog procesa mora voditi računa o mnogim aspektima interpersonalne interakcije. Na prvom mestu, neophodno je obezbediti takvu atmoferu u kojoj se ispitanici osećaju bezbedno da otvoreno komuniciraju. Zatim, neophodno je da dobro proceniti kognitivne, etičke, emotivne aspekte komunikacije kao i da motriti dinamiku intervjuja kako se ne bi ugrozio nijedan od navedenih fakotra tokom interakcije (Kvale 1996: 125, 147).

3.2. Proceduralni aspekti intervjua – od prikupljanja do analize podataka

Uz pristanak ispitanika, intervju se snimaju u vidu audio ili video zapisa. Svrha ovakve prakse je naknadna mogućnost preslušavanja intervjuja i obavezna transkripcija istih radi lakšeg pristupa podacima, a posebno radi analize sadržaja. Prilikom odabira metode snimanja intervjuja mora se voditi računa o tome koji aspekt predstavlja najadekvatniji zapis infromacija. Dok je audio zapis najčešće upotrebljavan zbog praktičnosti i u velikom broju slučajeva je dovoljno informativan, video zapis pruža uvid u neverbalne aspekte komunikacije koji su veoma često dragoceni za precizno tumačenje dobijenih podataka (Mishler, 1986; Morrison, 1993).

Međutim, prilikom transkripcije rađaju se novi metodološki problemi. Trasnkrumpcija je nezaobilazna jer jedino transkribovan materijal može biti podložan adekvatnoj analizi. Proces je mukotrpan i zahteva veliko mentalno angažovanje, pažnju i veština. Međutim, problematičnost transkripicije ogleda se velikoj meri u tome što se neizbežno gube informacije, posebno ako se transkribuje video zapis u kome je nužno opisati i neverbalni aspekt komunikacije. Kvale (1996:166) navodi da se zbog ovoga transkripcija može smatrati selektivnom transformacijom, te sam transkript intervjuja predstavlja već interpretirane podatke i kao takav može da predstavlja barijeru između istraživača i autentičnog intervjuja koji transkript predstavlja.

Materijal dobijen putem intervjuja potrebno je analizirati. Najčešće se to radi procedurom kodiranja, bodovanja ili kategorisanja. Analiza intervjuja je neizbežno interpretativne prirode, proizvod refleksije istraživača (Cohen, Manion & Morrison, 2005). Iako tako dobijeni podaci izgledaju manje precizni u poređenju sa numeričkim podacima kvantitativnih metoda, oni se u potpunosti uklapaju u naturalističku paradigmu u kojoj je: 1) akcenat na subjektivnom, tj. na ličnim interpretacijama iskustva, te zbog toga ne postoji jedna objektivna istina nego više subjektivnih istina; 2) istraživač neodvojivi i ključni deo istraživanja koji svojom interpretacijom i subjektivnim doživljajem postaje instrument istraživanja (Kvale, 1996).

Ovakva teorijska postavka može delovati haotično i nesvršishodno, te se zbog toga istraživač mora pripremiti za iscrpan posao analize sadržaja intervjuja. Kodiranje je po Kerlingeru (1970) prevodenje odgovora na pitanja i drugih informacija dobijenih od ispitanika u određene kategorije u svrhu analize, ali i interpretacije i diskusije dobijenih rezultata. Kodiranje je dakle pripisivanje određene kategorije nekom podatku pri čemu se kategorije mogu odrediti unapred po očekivanjima istraživača, što se naziva deduktivna kategorizacija, ili na osnovu dobijenih podataka iz intervjuja, što se naziva induktivna kategorizacija, ili se pak mogu koristiti obe vrste kategorizacije (Cohen, Manion & Morrison, 2005; Patton, 2002). Prilikom kategorizacije, neophodno je obezbediti da imenovane kategorije blisko odražavaju ciljeve istraživanja, da su sveobuhvatne i da se međusobno ne preklapaju.

Brenner *et al.* (1985) navode i sledeće procedure kao obavezne u analizi sadržaja intervjuja: nakon izvršenog kodiranja, obavezno je izvršiti proveru ključa za kodiranje, kako bi se uočeni obrasci i kategorije mogli smatrati pouzdanim rezultatima. Upravo u ovom delu analize moguće je uočiti kategorije koje nisu unapred planirane; ovaj aspekt kvalitativnih istraživanja predstavlja značajnu istraživačku dobit. Nakon detaljne analize, kodiranja i kategorizacije, podatke je moguće kvantifikovati te predstaviti kao statističke obrasce.

Podaci se dalje interpretiraju i kontekstualizuju, kako na mакro-planu – poredeći ih sa drugim istraživanjima i relevantnim teorijama, tako i na mikro-planu u okviru datog istraživanja. Ovakav tretman dovodi do adekvatnog uopštavanja i donošenja zaključaka.

3.3. Problematični aspekti intervjuja

Pre sprovođenja intervjuja, istraživač mora biti potpuno svestan problematičnih aspekata ove metode prekupljanja podataka. Neke po-teškoće već su navedene u okviru procedure intervjuja.

Dodatni problematični aspekt je potencijalna varijablinost različitih faktora prilikom intervjuisanja pojedinih učesnika kao što uspostavljanje nejednakog nivoa poverenja, društvene distance i količini kontrole koju je ispitičač u stanju da sproveđe. Osim individualnih ra-

zlika, neki aspekti se tiču ljudskih afektivnih stanja i komunikativnih ili kognitivnih strategija kojima se koriste. Ispitanici se mogu osećati nelagodno i pribeci upotrebi strategija izbegavanja, posebno u slučajevima kada ispitivanje zadire preduboko u određenu materiju. Povrh toga, kako ispitanik tako i ispitivač mogu verbalno pojednostavljivati odgovore što dovodi do gutka tačnosti informacija. Čak i kada prilikom intervjuja postoji iskrena želja za saradnjom i otvorenom komunikacijom, može se desiti da na isti način iskazana informacija predstavlja različite stvari pojedinim ispitanicima. I na kraju, kao i u svakodnevnoj komunikaciji, nemoguće u potpunosti voditi razgovore koji se oslanjaju isključivo na racionalne aspekte bivstovanja (Cohen, Manion & Morrison, 2005, 267-268).

U literaturi se navodi poseban problem kod intervjuisanja dece. Naime, deca koja imaju želju da učestvuju u intervjuima, radije će reći bilo šta nego ništa, čime se dovodi u pitanje pouzanost podataka. (Simmons 1982; Lewis 1992).

4. Validnost istraživanja metodom intervjuja

Pojam validnosti (eng. *validity*) instrumenata i istraživanja potiče iz kvantitativnih pristupa, gde se pouzdanost definiše kao osobina instrumenata koje koriste istraživači prilikom merenja pojava koje proучavaju, pri čemu su instrumenti pouzdani ako dosledno proizvode iste rezultate kada se daju istim ili različitim osobama (Donmoyer, 2008).

Pitanje validnosti istraživanja je ključno – bez ispunjenja ovog uslova istraživanje je bezvredno. Međutim, validnost nije aspekt koji se može u potpunosti ispuniti, ali je neophodno preduzeti sve potrebne mere kako bi se osigurala što veća validnost istraživanja, kako u kvantitativnim, tako i u kvalitativnim istraživanjima.

Kvalitativna istraživanja kao osnovni uslov moraju ispuniti one kriterijume koji čine naturalističku paradigmu. Neki od tih uslova po Lave i Kvale (1995: 220) su:

- prirodno okruženje je mesto na kome se prikupljaju podaci;
- kontekst cele situacije neodvojiv je od eksperimenta;
- istraživač je deo miljea koji ispituje;

- podaci su važni za dati socijalni kontekst i situaciju;
- jedini pravi instrument za merenje ljudskog ponašanja jeste sam čovek kao takav, istraživač je ključni instrument istraživanja;
- podaci su deskriptivni;
- fokus istraživanja su više procesi nego krajnji proizvodi;
- indukcijom se generišu kategorije;
- podaci su prezentovani iz ugla respondentata a ne istraživača.

Kako nabrojani aspekti ne ispunjavaju pozitivističke uslove na koje se može primeniti pojam validnosti, neki autori smatraju da pojam validnosti u kvalitativnom istraživanju treba zameniti pojmovima autentičnost, doslednost i potvrdivost, metodološka koherencija, osetljivost istraživača i detaljan opis svih procedura i ostalih elemenata koji se odnose na istraživački projekat (Lincoln & Guba, 1985).

Interna validnost opisuje doslednost korišćenih metoda za prikupljanje podataka, a uslov validnosti jeste verodostojnost u prikazivanju situacije. Postizanje verodostojnosti može se postići na nekoliko načina: uključivanjem više istraživača, istraživači su i učesnici, upotreba tehničkih sredstava za beleženje pojave – pisano beleženje, ili snimanje zvučnog ili video zapisa (LeCompte & Preissle, 1993: 338). Kao jedan od najvažnijih aspekata jeste sposobnost istraživača da verodostojno predstavi podatke iz ugla ispitanika (LeCompte & Preissle, 1993: 323-4). Lincoln & Guba (1985: 219, 301) dalje navode kao neophodne uslove za ostvarenje autentičnosti trajanje istraživanja, triangulaciju i negativnu analizu slučaja koja opisuje pojavu suprotnu očekivanoj, a verodostojna interpretacija „negativne“ pojave može poslužiti za redefinisanje zaključaka kako bi se mogla generisati hipoteza koja pokriva sve slučajeve.

Eksterna validnost predstavlja verovatnoću da se rezultati istraživanja primene jednakoj dobro i na veću populaciju predstavljenu odbranim ispitanicima (Donmoyer, 2008). U naturalističkoj paradigmii, ovaj aspekt opisuje se pojmovima komparabilnosti i prenosivosti (Eisenhart & Howe, 1992: 647). Procenom tipičnosti situacije u vezi sa učesnicima i sredinom u kojoj je istraživanje vršeno, moguće je uporediti dobijene podatke sa drugim grupama, i ukazati na to kako se dobijeni podaci mogu preneti na druge sredine i kulture (LeCompte & Preissle, 1993: 348).

Kao što je već rečeno istraživač je u kvalitativnim istraživanja ključni instrument te ovakvo viđenje implicira postojanje višestrukih istina i stvarnosti. Pouzdanost ovakvog instrumenta može se onda definisati stepenom poklapanja onoga što istraživač opisuje i onoga što se zaista dešava u spoljašnjem svetu, tj. stepenom verodostojnosti i opširnosti opisanog (Bogdan & Biklen, 1992: 48). Radi potvrđivanja pouzdanosti autori predlažu eklektični izbor metoda, istraživača, interpretacija i perspektiva, tj. triangulaciju. Ovo, u kombinaciji sa detaljnim opisima metoda i dobijenih podataka sa dovoljno širine i dubine, osigurava kvalitativnim istraživanjima validnost i pouzdanost (Lincoln & Guba, 1985: 108-9)

5. Zaključak

Iako postoji određena stigma u vezi sa intervjuom kao naučnom metodom posebno u okvirima našeg regiona, intervju predstavlja važnu istraživačku metodu. Putem intervjuja istraživane pojave u oblasti društveno-humanističkih nauka se mogu objasniti dubinski i to iz ugla predmeta svojih istraživanja – ljudi. Kao metoda naturalističke naučne paradigme, intervju je subjektivna i opisna metoda koja zahteva veliko vremensko i mentalno angažovanje, znanje i veštinu istraživača. Međutim, i pored svojih problematičnih aspekata, za rasvetljavanje društvenih pojava i ljudskog bivstvovanja, intervju daje podatke od neprocenjive važnosti. Uz preuzimanje mera zasnovanih na utemeljenoj teoriji, istraživanja u koje je uključen intervju postižu visok stepen validnosti, te se i zaključci ovih istraživanja mogu smatrati relevantnim i validnim.

Literatura

- Ayres, L. (2008). "Semi-Structured Interview." *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n420.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Beck, R.N. (1979). *Handbook in Social Philosophy*. New York: Macmillan.
- Boring, E.G. (1953). The role of theory in experimental psychology. *American Journal of Psychology*, 66, 169–84.
- Bogdan, R.G. and Biklen, S.K. (1992). *Qualitative Research for Education* (second edition). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Brenner, M., Brown, J. and Canter, D. (1985). *The Research Interview*. London: Academic Press Inc.
- Brinkmann, S. (2008). "Interviewing." *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n239.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Cohen, L., Manion, L. i Morrison, K. (2005). *Research Methods in Education*. London and New York: Routledge.
- Creswell, J. W. (2008). Mixed Methods Research. *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n269.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Cuff, E.G. and Payne, G.C.F. (eds) (1979). *Perspectives in Sociology*. London: George Allen & Unwin.
- Denzin, N.K. (1970). *The Research Act in Sociology: a Theoretical Introduction to Sociological Methods*. London: Butterworth
- Donmoyer, R. (2008). "Quantitative Research." *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n361.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Eisenhart, M.A. and Howe, K.R. (1992). Validity in educational research. In M.D. LeCompte, W.L. Millroy and J.Preissle (eds) *The Handbook of Qualitative Studies in Education* (643–80). New York: Academic Press.
- Eisner, E. W. (1991). *The Enlightened Eye. Qualitative Inquiry and teh Enhancement of Educational Practice*. New York: Macmillan Publishing.
- Firmin, M. W. (2008a). "Unstructured Interview." *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n475.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Firmin, M. W. (2008b). "Structured Interview." *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/research/Article_n435.html. (pristupljeno 7. 12. 2008.)
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests* (trans. J.Shapiro). London: Heinemann.

- Kerlinger, F.N. (1970). *Foundations of Behavioral Research*. New York: Holt, Rinehart & Winston
- Kierkegaard, S. (1974). *Concluding Unscientific Postscript*. Princeton: Princeton University Press.
- Kvale, S. (1996). *Interviews*. London: Sage Publications.
- Lave, J. and Kvæle, S. (1995). What is anthropological research? An interview with Jean Lave by Steiner Kvæle. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 8 (3), 219–28.
- LeCompte, M. and Preissle, J. (1993). *Ethnography and Qualitative Design in Educational Research* (second edition). London: Academic Press Ltd.
- Lewis, A. (1992). Group child interviews as a research tool. *British Educational Research Journal*, 18 (4), 413–21.
- Lin, N. (1976). *Foundations of Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- Lincoln, Y. S. i Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage Publications.
- Mishler, E.G. (1986). *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Morrison, K.R.B. (1993). *Planning and Accomplishing School-centred Evaluation*. Norfolk: Peter Francis Publishers.
- Oldroyd, D. (1986). *The Arch of Knowledge: an Introductory Study of the History of the Philosophy and Methodology of Science*. New York: Methuen.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. 3rd edition. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Roszak, T. (1970). *The Making of a Counter Culture*. London: Faber & Faber.
- Simons, H. (1982). Conversation piece: the practice of interviewing in case study research. In R. McCormick (ed.) *Calling Education to Account*. London: Heinemann, 239–46.

INTERVIEW AS A RESEARCH METHOD: THEORETICAL ASPECTS

SUMMARY: *This paper talks about the theoretical aspects of interview as a research method in humanities. The aim is to present the grounding theories for the method, and so argument against common researchers' bias against this method. The paper starts with the key elements of positivist and naturalistic scientific paradigms in order to link and contrast certain aspects of quantitative and qualitative research methods. Further on, theoretical aspects of interviews are presented, such as the types, purpose, procedures, data analysis and drawing conclusions. Problematic issues with interviews are presented next. In the final part of the paper validity of research with interview is discussed. It can be concluded that irrespective of the fact that interview is quite a demanding method, it carries a great potential and allows for valid and relevant conclusions if conducted properly.*

KEY WORDS: *interview, research method, qualitative research, validity, naturalistic paradigm*

POZIV I UPUTSTVO AUTORIMA

Pozivamo sve zainteresovane autore da pošalju radeve iz oblasti društvenih istraživanja ukoliko isti ranije nisu objavljivani u drugim časopisima. Rok za prijem kompletneih radeva za prvi broj je **01. april** a za drugi broj je **01. oktobar**.

Naučni radevi koji će biti objavljivani u časopisu CIVITAS ograničeni su obimom od 10.000 do 20.000 karaktera. Radevi treba da se pišu u fontu Times New Roman, veličine slova 12 pt i sa proredom 1,5.

Tekst rada mora biti predat kao Word dokument (.doc).

Radevi moraju biti napisani na **srpskom ili engleskom** jeziku, sa rezimeima, ključnim rečima i naslovom na **srpskom i engleskom jeziku**. Ukoliko radeve dostavljaju strani autori dostavlja se samo rezime na engleskom jeziku.

Autori bi trebalo da predaju svoje radeve elektronski, putem internet stranice časopisa - <http://www.civitas.rs>. U prijavi rada, uz sam rad, neophodno je dostaviti Izjavu o originalnosti rada.

Objava radeva je besplatna.

Jedan autor može objaviti samo jedan rad godišnje u časopisu. Objava rada uslovljena je dobijanjem dve pozitivne anonimne recenzije i preporuke recenzenata za štampu.

Autori će dobiti besplatan primerak broja časopisa u kom je njihov rad štampan.

Redakcija časopisa zadržava pravo da članak prilagodi jedinstvenim standardima uređivanja i pravopisnim pravilima srpskog i engleskog jezika.

FORMAT I STIL RADA

Svi radovi koji se šalju započinju navođenjem (u gornjem levom uglu) **imena i prezimena autora** fontom Times New Roman 12 pt, a u fusnoti označenoj zvezdicama za svakog autora navodi se titula, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, adresa i kontakt podaci fontom Times New Roman 10 pt.

Naslov rada piše se na sredini, velikim slovima i podebljano (font Times New Roman 14 pt).

Pre samog teksta piše se kratki **rezime** obima do 8 redova i **pet ključnih reči** (u proredu *sin-gle* i fontu 10).

Podnaslovi se pišu na levoj strani, malim slovima i podebljano i moraju biti numerisani arapskim brojevima (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. itd.). Paragrafi 1., 2. itd. odvajaju se od prethodnog paragrafa jednim praznim redom, a paragrafi 1.1., 1.2. itd. razmakom od 6 pt.

Tekst se piše fontom Times New Roman 12 pt i trebalo bi da sadrži cilj rada, korišćene metode, rezultate istraživanja i zaključke. Na kraju teksta, posle zaključka navodi se **literatura**.

Posle navođenja literature, pišu se **naslov rada, rezime i ključne reči** na engleskom jeziku ukoliko je rad na srpskom ili srpskom jeziku ukoliko je rad na engleskom. Naslov rada piše se velikim slovom, podebljano, fontom Times New Roman 14 pt a rezime i ključne reči pišu se fontom Times New Roman 10 pt.

Ukoliko rad sadrži fusnote (napomene uz tekst koje ga dodatno pojašnjavaju), one se pišu u proredu *single* i fontu 10. U fusnotama se *ne navodi* literatura, nego se ona, sledstveno *APA stilu*, navodi kao integralni deo osnovnog teksta.

CITIRANJE I POZIVANJE NA LITERATURU PREMA APA STILU **CITIRANJE U TEKSTU**

LITERATURA

Citiranje unutar teksta

- Kod APA stila izvor, koji se koristi, navodi se unutar teksta, tako što se elementi (autor, godina izdanja, broj strane na kojoj se nalazi deo koji se citira) navode u zagradama i odvajaju zarezom. Citirani izvori se navode na kraju rečenice neposredno pre tačke.

- Na **referensnoj strani** se nalaze puni podaci o izvorima koji su korišćeni u tekstu.

Pravilo: Jedan autor

- a. Kada se u rečenici pominje autor i navode njegove reči, onda se posle imena autora navodi godinu izdanja citiranog rada u zagradi, a na kraju rečenice potrebno je staviti broj strane na kojoj se nalazi rečenica u tekstu iz koga se navodi:

primer:

Poričući kao osnovni aspekt sopstvene seksualnosti i identiteta muškog, on se, prema rečima Volfenštajnove (1974), „okrenuo od stvarnosti koja se pokazala tako nepodnošljivo razočaravajuća“ (str. 9).

- b. Kada se autor ne pominje u rečenici onda njegovo prezime, godinu izdanja rada i broj strane u radu stavljamo u zgrade i na kraj rečenice. Ako je citat nastao **parafraziran-jem** ili **rezimiranjem** onda podatak o broju strane nije neophodan.

primer:

Produktivan stvaralački nivo gubi svojstva umetničke komunikacije, a dobija svojstva magijskog ili vračanja (Kris, 1953).

- c. Ako citat koji se navodi u tekstu sadrži više od 40 reči ne koriste se znaci navoda, nego se citat piše u posebnom bloku.

primer:

Vigotski (1996) značenje izraza „socijalno“ takođe određuje svojstveno sebi:

Reč socijalno primenjena na naš predmet je od velikog značaja. Pre svega, u najširem značenju ona označuje da je sve kulturno-socijalno. Kultura i jeste produkt socijalnog života i društvene delatnosti čoveka i zato nas već samo postavljanje problema kul- turnog razvoja ponašanja neposredno uvodi u socijalni plan razvoja. Dalje, moglo bi se ukazati na to da je znak koji se nalazi van organizma, kao i oruđe, odvojen od ličnosti i u stvari služi kao društveni organ ili socijalno sredstvo (str. 114).

Pravilo: Rad sa dva autora

Između prezimena autora se ubacuje znak &:

primer:

Tomas i Česova (1984) definišu temperament kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (str. 4).

Temperament se definiše i kao „kategorički termin bez ikakvih implikacija u odnosu na etiologiju“ (Thomas & Chess, 1984, str. 4).

Pravilo: Rad sa 3-5 autora

Prilikom prvog navođenja takvog izvora navesti sve autore:

primer:

(Rokai, Đere, Pal, & Kasaš, 2002)

Kod kasnijih navođenja ovog izvora navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku.

primer:

(Rokai i dr., 1982)

Pravilo: Rad sa 6 i više autora

Pri prvom i svakom daljem navođenju navesti samo prvog autora i dodati „i dr.“ ako je knjiga pisana na srpskom, ili ”et al.“, ako je knjiga pisana na stranom jeziku:

primer:

(Nikolić i dr., 2010)

Pravilo: Radovi udruženja, korporacija ili drugih organizacija

Kada je autor rada neka organizacija onda njen naziv treba staviti u zgrade kao autora tog dela. Ako organizacija ima poznat skraćen naziv, tada se taj skraćeni naziv piše u uglastim zagradama, posle punog naziva, u prvom navođenju; svako sledeće navođenje obeležava se ovim skraćenim nazivom.

primer:

prvo navođenje:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

kasnija navođenja:

(SANU, 1998)

Pravilo: Nepaginirani izvori

Kada se citira izvor koji ne prikazuje broj strana (kao što su elektronski izvori) koristi se broj paragrafa ili naslov odeljka i broj paragrafa u tom odeljku:

primer:

(Bogdanović, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1)

Pravilo: Autori sa istim prezimenom

Kod autora sa istim prezimenom koriste se inicijali imena kako bi se izbegla konfuzija.

primer:

Istraživanje koje je sproveo N. Jovanović (2002) dovelo je do ...

Pravilo: Više referenci od istog autora

Ako postoje dve ili više referenci od istog autora iz iste godine onda se posle podatka o godini dodaju slovne oznake „a“, „b“, itd.

primer:

(Torma, 2000a) (Torma, 2000b)

Pravilo: Dva ili više radova u jednom citatu

Kada se navode dva ili više radova, onda se u zagradi navode autori originalnih radova po redu objavljivanja i oni se razdvajaju tačkom-zapetom:

primer:

Interesantno je da drugi autori, opet, relativizmu suprotstavljaju realizam, naročito jedan nje- gov vid posebno popularan u epistemiologiji - konvergentni realizam (Sinđelić, 1988; Kirk, 1999).

Format APA stila

- Ovde su prikazani primeri korišćenja APA stila za citiranje u raznim oblicima pojavljivanja (knjiga, članak u časopisu, zbornik, ...). Prikazani su osnovni primeri i ne odgo- varaju svakoj mogućoj situaciji.

Knjige (štampani izvori)

- Knjiga sa jednim autorom

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela.* Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama.* Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

-Knjiga sa više izdanja (ne navodi se ako ima samo jedno izdanje)

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela* (br. izdanja). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama* (4. izd.). Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

- Knjiga sa više autora

Kada postoji više autora, svi se navode, s tim što se pre poslednjeg prezimena dodaje amper- send (&). Ako postoji više od sedam autora, navodi se prvih šest, zatim se pišu tri tačke, i na kraju podaci o poslednjem autoru.

Prezime autora, inicijal(i) imena, & prezime, inicijal(i) (godina izdanja). *Naslov dela.* Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

dva autora:

Đorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

četiri autora:

Rokai, P., Đere, Z., Pal, T., & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

-Knjiga, prevod dela

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezime, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beo- grad: Clio.

-Knjiga sa urednikom ili priređivačem, zbornik radova

Ako je knjiga zbornik radova sa nekog naučnog skupa ili na neku odgovarajuću temu, kao autora navodi se priređivač tog dela i uz njegovo prezime i inicijal imena u zagradi se dodaje „ured.“ ako je urednik, ili „prir.“ ako je priređivač, ili pak ”Ed.“ kao editor ako je knjiga pi- sana na stranom jeziku.

Prezime autora, inicijal(i) imena (Ed.) (godina izdanja). *Naslov dela*. (Inicijal(i) imena prezi- me, prev.). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Članci u časopisima

-Članak iz zbornika

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov odeljka ili članka. U: Inicijal(i) imena Prezime, (priredio), *Naslov dela* (str. broj strana). Mesto izdanja: naziv izdavača.

primer:

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.

-Članak iz naučnog časopisa

Prezime autora, inicijal(i) imena (godina izdanja). Naslov članka. *Naslov dela, godište*, opseg strana.

primer:

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485- 502.

-Članak iz magazina

Članak iz magazina ima isti format kao kad se opisuje članak iz naučnog časopisa samo što se dodaje podatak o mesecu (ako izlazi mesečno), i podatak o danu (ako izlazi nedeljno).

primer:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110-117.

-Članak iz novina

Za prikaz ovih izvora treba dodati podatak o godini, mesecu i danu za dnevne i nedeljne no-vine. Takođe, koristiti „str.” (ili ”p.“ ako su novine na stranom jeziku) kod broja strana.

primer:

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

A ako se ne spominje autor članka:

primer:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Onlajn izvori

- Napomena:

Prema šestom izdanju uputstva za APA, kad god je moguće, treba upisivati DOI broj. DOI broj se upisuje na kraju opisa bez tačke.

- Ako DOI nije dostupan koristiti URL, ali ne treba upisivati datum pristupa sajtu, osim kod sajtova koji će se najverovatnije vremenom menjati (npr. wiki).

-Članak iz onlajn naučnog časopisa

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ako članak nema DOI broj možemo iskoristiti URL adresu:

primer:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topo- logical assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

- E-knjige

Pri citiranju knjiga ili poglavlja iz knjiga koja su jedino dostupna onlajn umesto podatka o mestu izdavanja i izdavaču staviti podatak o elektronskom izvoru iz kog se preuzima:

primer:

Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

-Veb sajt

Podatak o godini se odnosi na datum kreiranja, datum kopirajta, ili datum poslednje promene.

Veb sajt kome se zna autor:

primer:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Veb sajt kome se autor ne zna:

primer:

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

—

Veb sajt gde je autor korporacija ili organizacija:

primer:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov>

Strana unutar veb strane:

primer:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/soulutions

-Blog i wiki

Napomena: Viki (wiki) su strane koje svako može da uređuje i menja. Informacije koje nalažimo na ovakvim sajтовима ne moraju biti pisane od strane eksperata.

blog:

primer:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

wiki:

primer:

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

- Video post (*YouTube*, *Vimeo*, ...)

Za podatak o autoru se uzima prezime i ime autora (ako postoji taj podatak) ili ime koje je autor uzeo kao svoj alias (obično se nalazi pored podatka „uploaded by“ ili „from“):

primer:

Triplexy. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

Referensna strana

- Svi izvori koji su navedeni u toku teksta navode se na kraju rada u odeljku pod naslovom

„Literatura“, ili „Korišćeni izvori“. Ako postoje neki dodatni izvori koji nisu citirani u samom radu, ali su poslužili pri pisanju rada, ili mogu da posluže za dalje izučavanje date teme, mogu biti navedeni u odeljku sa naslovom „Bibliografija“ ili „Dodatna literatura“.

Izgled i redosled

APA stil nalaže da naslovi sa referensne strane budu poređani tako da prva linija svakog unosa stoji do leve margeine, a ostale linije da budu uvučene. Ova lista bi trebalo da ima dvostruki prored.

Reference treba da budu poređane po alfabetском redosledу. Naslovi na stranim jezicima koji počinju sa određenim ili neodređenim članovima ("a", "the", "Die", ...) se redaju kao da član ne postoji. Isto tako, ako neki naslov počinje brojem naslov piše se slovima.

- Izgled referensne strane: Literatura:

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110- 117.

Đorđević, S., & Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

- Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485-502.
- Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Global warming solutions. (2007, May 21). U: *Union of Concerned Scientists*. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>
- Kraizer, S. (2005). *Safe child*. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safecchild.org/>
- Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd : Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Milone, E. F. & Wilson, W. J. F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1
- Mišić, M. (2012, februar 1). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.
- Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda* (str. 27-38). Beograd: Institut za evropske studije.
- Рокан, П., Ђере 3., Пал Т., & Касап А. (2002). *Историја Мађара*. Београд: Clio.
- Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>
- Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Beograd: Clio.
- Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5
- Straževica gotova za dva meseca. (2012, februar 1). *Politika*, str. 10.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (15. februar 2008).

Stop underage drinking. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.stopalcoholabuse.gov> Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionano-technology (how a virus works) [video]. Preuzet sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

INVITATION AND INSTRUCTIONS TO AUTHORS

We invite all interested authors to submit their papers related to areas of research in social sciences, provided that the same paper has never been published before in other journals. The time limit set for receiving the completed paper for the first issue is **April 1**, and for the second is **October 1**.

The papers to be published in the journal CIVITAS are limited in length from 10.000 to 20.000 characters written in Times New Roman (font) 12 pts., double spaced.

The text should be submitted as Word document (.doc).

The papers should be written in **English** or **Serbian**, with abstracts, key words and title both in **English** and **Serbian**. In case the paper is submitted by a foreign author only an abstract in English should be added.

The authors should submit their papers in electronic form via the internet page of the journal <http://www.civitas.rs>. When submitting, it is necessary to attach the Statement concerning originality of the work.

The publishing of the work is free of charge.

An author can publish only one paper per annum in the journal. Two positive reviews by anonymous reviewers and their references for publishing are required for the paper to be published.

The author will receive a copy of the journal in which his/her paper is published.

The editorial board of the journal reserves the right to adapt the text to unifying editing standards as well as accepted conventions of usage and orthography in the English and Serbian language.

FORM AND STYLE

All the papers submitted should begin by stating (in the left upper corner) **the last name and the first name** of the author in Times New Roman 12 pts. In the footnote introduced by an asterisk for every author his/her degree, institution where he/she works and address and contact data should be given in Times New Roman 10 pts.

The title of the paper in capital (upper-case) letters, in bold, should be written in the middle (Times New Roman 14 pts.)

Before the main body of the text a short **abstract** (summary) in length up to 8 lines should be given with **five key words** single spaced in font 10 pts.

The subtitles should be written to the left on the page in lower-case letters and must be marked with numbers (e.g. 1., 1.1, 1.2, 1.2.1). The paragraphs (1., 2. etc.) are separated from the preceding ones by a blank space, and the paragraphs (1.1, 1.2 etc) by a 6 pts space.

The text is to be written in Time New Roman 12 pts and should contain the aim of the work, methods applied, the results obtained and the conclusions. At the end after the conclusion **references** should be listed.

After the references list, **the title of the paper, a summary and key words** should be written in English, if the text is in Serbian, or in Serbian, if the text is in English. The title is in bold upper-case letters, Times New Roman 14 pts, the summary and key words in Times New Roman 10 pts.

In case the paper contains footnotes (elucidating remarks added to the text), these should be written single spaced in 10 pts font. The footnote *does not contain* the citation of sources, since in accordance with the *APA style* they are integral part of the text.

QUOTING AND REFERRING TO LITERATURE APA STYLE CITATIONS IN THE TEXT

According to APA style quoting is considered to be integral part of the text; the source is given in brackets containing the elements (the name of the author, year of publication and page number) separated by comma. The source is quoted at the end of the sentence in front of the period.

At the end of the text a **reference list** is given with the documentation regarding all the sources used, in alphabetical order by the author's last name.

RULE: Single author

- a. If in a sentence one author is mentioned and his/her words are quoted, then the year of the publication is given in brackets and the page number after the sentence(s) quoted. (the sentence(s) is separated by quotation marks).

EXAMPLE:

Kripke (1972) makes a similar comment: " 'Possible worlds' are *stipulated*, not *discovered* by powerful telescopes" (p.267).

- b. If in the sentence the author's name is not mentioned, then his/her surname together with the year of publication and page number is given in brackets at the end of the sentence. If the source is **paraphrased** or **summarized**, then it is not necessary to add the page number.

EXAMPLE

The internal structure is taken to be part not of the content of sentences but of the way in which such content is represented (Stalnaker,1984)

- c. If the quotation contains more than 40 words, quotation marks are not used, but written as a separate paragraph.

EXAMPLE:

David Lewis in (1973) offers a vivid characterization of possible worlds in the following often quoted paragraph:

It is uncontroversially true that things might have been otherwise than they are. I believe, and so do you, that things could have been different in countless ways. But what does this mean? Ordinary language permits the paraphrase: there are many ways things could have been besides the way they actually are. On the face of it, this sentence is an existential quantification. It says that there exist many entities of certain description, to wit, "ways things could have been". I believe permissible paraphrases of what I believe; taking the paraphrase at its face value, I therefore believe in the existence of entities which might be called "ways things could have been". I prefer to call them "possible worlds".

RULE: Two authors

If the source quoted is in brackets insert the sign& between the names of authors. EXAMPLE:

Heim and Kratzer (1998) explain the notion 'type driven interpretation' as follows: "it's the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node" (p.44).

The notion of type driven interpretation may be explained as follows: "it's the semantic types of the daughter nodes that determine the procedure for calculating the meaning of the mother node" (Heim & Kratzer, 1998, p.44)

RULE: 3-5 authors

When quoted for the first time the names of all the authors should be mentioned e.g. (Gazdar, Klein, Pullum & Sag, 1985)

Later it is sufficient to mention the name of the first one adding “et al.” if the book is in English or “i dr.” if the book is written in Serbian.

e.g. (Gazdar et al., 1985) (**RULE: 6 or more authors**

It is sufficient to mention only the first author’s name with “i dr.” or “et al.” added in any occurrence of the quotation.

EXAMPLE:

(Nikolić i dr., 2010)

RULE: Works by associations, corporations or other organizations

If the author of the work is some organization, then the name of the organization should be mentioned in brackets as the author of the work. If the organization has a well known acronym, then the acronym should be put in square brackets, after the full name of the organization in its first occurrence, after that only the acronym is used.(p.84)

EXAMPLE:

First occurrence:

(Srpska akademija nauka i umetnosti [SANU], 1998)

Thereafter: (SANU, 1998)

RULE: Sources without page numbers

When sources without pagination (e.g. some electronic sources) are quoted the number of paragraph is used or the subtitle of the section and the number of paragraph in that section:

EXAMPLE:

(Bogdanovic, 2000, para. 5)

(Johnson, 2000, Concluding section, para. 1) **RULE: Authors with the same surname**

If there are two authors having the same surname, then the initial of the given name is used to avoid confusion.

EXAMPLE:

The investigation carried out by N. Jovanovic (2002) showed....

RULE: More than one work by the same author

When more than one work by the same author published in the same year is quoted, letters “a” and “b” should be inserted after the year of publication.

EXAMPLE:

Hall, S. L. (1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
Hall, S. L. (1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

RULE: Two or more works in the same quotation

When two or more works by different authors are quoted in the same sentence, then the names of authors should be given in chronological order of publishing their works separated by a semicolon.

EXAMPLE:

It is interesting that other authors, again, oppose realism to relativism, especially one aspect of it that is especially popular in epistemology – convergent realism (Sindelić, 1988; Kirk, 1999).

REFERENCES APA STYLE

Here we are giving examples of entries APA style for different form of publications (books, articles in journals, collections etc.) We are giving samples which may not be suitable for every situation.

BOOKS (PRINTED SOURCES)

Books by one author

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized); place of publication, the name of the publisher

EXAMPLE:

Gould, S. J.(1985). *The flamingo's smile*. New York: W.W. Norton

BOOKS HAVING MORE THAN ONE EDITION (In case there is one edition this is omitted)

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized, the number of edition)

EXAMPLE:

Haegeman, L. (1994). *Introduction to Government and Binding Theory* (2.ed.) Oxford: Blackwell..

BOOKS BY MORE THAN ONE AUTHOR

If there are more authors to the book, each name should be mentioned; in front of the last one an ampersand (&) should be inserted. If there are more than seven authors, the names of six should be written down, then three periods and after that the data concerning the last author.

The author's last name, initial(s) & the (second) author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), The title of the book (italicized); place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Forst, M.L., & Blomquist, M. (1991). *Missing children: Rhetoric and Reality*. New York: Lexington Books

A book by four authors

EXAMPLE:

Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G., & Sag, I. (1985). *Generalized Phrase Structure Grammar*. Oxford: Blackwell

A book, translated

The author's last name, initial(s), year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and the last name of the translator (in parentheses)

EXAMPLE:

Wittgenstein, L.(1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (D.F. Pears and B.F. McGuiness transl.).London: Routledge & Kegan Paul

Books with an editor, collections, anthologies

If the book is a collection of works from some conference or an anthology concerning some subject, the editor's name of the collection is given adding (Ed.), in parentheses after the name, if the book is in English or in some other foreign language; (ured.) or (prir.) if the book is in Serbian.

The author's last name, initial(s), (Ed.), the year of publication (in parentheses), the title of the book (italicized), initial(s) and last name of the translator, the place of publication, publisher.

EXAMPLE:

Ostertag, G. (ed.) (1998). *Definite Descriptions*. Cambridge Mass.: MIT Press

ARTICLES IN JOURNALS

ARTICLES IN ANTHOLOGIES

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses); the title of the article; IN: initial(s), the last name (Ed.), the title of the journal, anthology, volume etc.(italicized) page numbers (in parentheses); place of publishing; publisher.

EXAMPLE:

Freidin, R. (2001). Cyclicity and Minimalism. In: Epstein, S.D. and Hornstein, N., (eds.) (2001). *Working Minimalism* (pp. 95-127). Cambridge Mass.: MIT Press

Article from scientific journals

The last name of the author, initial(s), year of publishing (in parentheses), the title of the article, the name of the journal, volume number (italicized), page numbers.

EXAMPLE:

Kamp, H. (1971). Formal Properties of 'Now' *Theoria*, 37, 227-273.

Article from magazines and other periodicals

The description is the same as for an article from a scientific journal, except that a month is added if the publication is issued monthly or day if it is issued weekly.

EXAMPLE:

Langer, E.T. (1989, May). The mindset of Health. *Psychology Today*, 48, 1138-1241

Articles from newspapers

For the description of this type of source to the year and month, day should be added for daily and weekly newspapers, and p. in case of foreign language newspapers or str. For Serbian ones is to be used for page number.

EXAMPLE:

Noble, K. B. (1986, September 1). For ex-Hormel workers, no forgive and forget. *The New York Times*, p.A5

ELECTRONIC SOURCES

NOTE

According to the sixth edition of APA guidelines, whenever possible a DOI number should be written at the end of description without a period at the end.

If the DOI number is not available use URL, but without the date of access, except if it is likely that content of the site will change (e.g. wiki)

Article from on-line scientific journal

EXAMPLE:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

If DOI number is not available use ORL address.

EXAMPLE;

Stankov, S.(2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. from <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

E-books

When books or chapters of books are quoted from books available only on-line instead of the data about place of publishing and publisher the data about the electronic source from which the text is taken should be given.

EXAMPLE:

Milone, E.F. & Wilson,W.J.F. (2008). *Solar system astrophysics: background science and the inner solar system* [SpringerLink version].
Doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Web-site

The datum about the year refers to the date of creating, the date of copyright or to the date of the last change.

Web site with the author known

EXAMPLE:

Kraizer, S.(2005). *Safe child*. Retrieved February, 29, 2008 from <http://www.safecchild.org/>

Web-site with unknown author

EXAMPLE:

Penn State Myths.(2006). Retrieved December 6, 2011, from <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Web-site whose author is a corporation or organization

EXAMPLE:

Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (February 15, 2008). *Stop underage drinking*. Retrieved February 29, 2008, from <http://www.Stopalcoholabuse.gov>

Page within web-page

EXAMPLE:

Global warming solutions. (2007, May 21) IN: *Union of Concerned Scientist*. Retrieved February 29, 2008 from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Blog and wiki

Note: Wiki are pages which anybody can change and edit. Information got from such sites are not necessarily written by experts.

Blog

EXAMPLE:

Jeremiah,D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com>

Wiki

EXAMPLE:

Happiness. (n.d.). IN: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube,Vimeo,...)

Concerning the author, his/her name and last name or the alias is taken, if there is such data (it can usually be found next to “uploaded by” or “from” phrases)

EXAMPLE:

Triplexy.(August 1,2009)> Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE>

REFERENCE LIST

All the sources cited in the text must be listed at the end of the work and labeled “References”. If there are additional sources that have not been quoted directly in the work, but were useful for composing it, or may be useful for further investigation of the subject, these may be listed under the label “Bibliography”.

FORM AND ARRANGEMENT OF ENTRIES

According to the APA style, the entries should be arranged so that the first line of the entry is typed next to the left margin and the rest of the lines indented. The list should be double spaced.

The entries should be arranged in alphabetical order by the authors last names, or if there is more than one author by the last name of the first one. If there are more than one work by one author the order is chronological beginning with the earliest publication date. The titles in foreign languages which begin with an article (“a” “the” “die, der, das”etc.) are listed as if the article does not exist. If the title begins with a numerical, it should be written in letters.

THE FORM OF THE REFERENCE LIST

References

- Frost M. L.& Blomquist, M (1991). *Missing children: Rhetoric and reality*. New York: Lexington Books
- Gazdar, G., Klein, E., Pullum, G, & Sag, I (1985). *Generalized phrase structure grammar..* Oxford: Blackwell
- Global warming solutions. (2007, May 21). In: *Union of Concerned Scientists*.
- Retrieved February 26, 2008, from http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions
- Gould, S. J (1985). *The flamingo's smile*. New York: W.W. Norton
- Happiness. (n.d.) In: Psychwiki. Retrieved December 7, 2009 from <http://psychwiki.com/wiki/Happiness>
- Hall, S. L.(1980a). *Attention deficit disorder*. Denver: Bald Mountain Press
- Hall, S. L.(1980b). *Taming your adolescent*. Detroit: Morrison Books

Heim, I & Kratzer,A. (1998). *Semantics in generative grammar* Oxford: Blackwell
Jeremiah, D. (September 29, 2007). The right mindset for success in business and personal life. [Web log message]. Retrieved from <http://www.myrockcrawler.com> etc.

NOTE: The purpose of documentation is to identify the source – a book or article – by the author's name and date of publication; however, there are exceptions to this rule, when this is not the most efficient method to achieve identification. First of all, there is a traditional way of quoting works of classical literature e.g. the Metaphysics of Aristotle is quoted by an abbreviation of its Latin name and the line of the Greek text: *Metaph.* 1038 a 25; Plato's Phaedrus as *Phdr.* 255E etc. The students of classics, of course, know this.

This way of sourcing is useful when different editions of the text or different translations are compared. The second example of traditional way of quoting is the Bible. Exceptions are, moreover, well known reference books such as The Oxford English Dictionary, referred to as *O.E.D.*, The Greek- English Lexicon by Liddell and Scott, revised by Henry Stuart Jones and R. McKenzie, often referred to as *LSJ* (this work contains the list of all Greek authors and their works and gives the traditional abbreviations used in quoting) and many others.

There are, moreover, standard editions of collected works e.g. the collected works of I. Kant is referred to as A.A. (= Akademie Ausgabe) or the more popular one as Werkausgabe (by W. Weischedel), thus Werkausgabe III, is the first part of Kritik der Reinen Vernunft (Critique of Pure Reason) and as is well known there are two editions of this work the first from 1781 and the second from 1787 usually referred to as A and B, when this work is quoted the page number of the volume is given together with the original pagination; thus Werkausgabe iii, 138 [B 135,136]. These are but a few exceptions to APA style documentation, where the traditional way of sourcing is preferred to the modern one by renowned authors.

To the editor: if you find this unimportant or uninteresting or have some solutions to these exceptions, please ignore this note.

LISTA RECENZENATA

- Prof. dr Aleksandar Vasić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Aleksandra Kostić**, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Doc. dr Ana Sentov**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Bojana Dimitrijević**, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.
- Prof. dr Boris Kršev**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Božidar Jeličić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Cvetko Andreeski**, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo Ohrid, Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski", Bitola, Ohrid, Makedonija.
- Doc. dr Dorin Drambarean**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Dragan Mrkšić**, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka.
- Prof. dr Dragomir Jovičić**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Gregor Žvelc**, Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet.
- Doc. dr Jasmina Nedeljković**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Doc. dr Isidora Wattles**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Klime Poposki**, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid.
- Prof. dr Ljubo Pejanović**, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.
- Prof. dr Marijan Ćurković**, Univerzitet u Zagrebu, Pravni fakultet i Univerzitet u Splitu, Pravni fakultet.

Prof. dr Milica Radović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Milan Daničić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Milan Živković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Mirjana Franceško, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Miroslav Milosavljević, Pravni fakultet, Slobomir P Univerzitet, Bijeljina, Bosna i Hercegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, Crna Gora.

Prof. dr Nada Savković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Nikola Dobrić, Univerzitet Alpe Adria, Klagenfurt, Austrija.

Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet u Skoplju, Fakultet bezbednosti.

Prof. dr Oliver Bakreski, Filozofski fakultet, Univerzitet u Skoplju, Skoplje, Makedonija.

Prof. dr Petar Teofilović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Radovan Pejanović, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.

Prof. dr Ruženka Šimonji-Černak, Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru.

Prof. dr Sanja Đurđić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Doc. dr Slavica Čepon, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Ljubljana, Slovenija.

Prof. dr Sonja Karikova, Pedagoški fakultet, Univerzitet Matej Bel, Banska Bistrica, Slovačka.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Visokoškolska ustanova akademskih studija, Padova, Italija.

Prof. dr Snežana Radukić, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.

Prof. dr Tatjana Glušac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Veljko Đurić, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Gojković, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Petrović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vesna Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vidoje Vujić, Univerzitet u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Vojin Pilipović, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Prof. dr Zoran Keković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.

Prof. dr Zoran Sušanj, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Prof. dr Željka Babić, Univerzitet u Banjaluci, Filološki fakultet.

LIST OF REFEREES

Prof. dr Aleksandar Vasić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Aleksandra Kostić, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Doc. dr Ana Sentov, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Bojana Dimitrijević, Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Boris Kršev, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Božidar Jeličić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Cvetko Andreeski, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Doc. dr Dorin Drambarean, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragan Mrkšić, Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Dragomir Jovičić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Gregor Žvelc, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Doc. dr Jasmina Nedeljković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Isidora Wattles, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Klime Poposki, Faculty of Tourism and Hospitality Management, “St. Kliment Ohridski” University, Bitola, Ohrid, Macedonia.

Prof. dr Ljubo Pejanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Marijan Ćurković, Faculty of Law, University of Zagreb, and Faculty of Law, University of Split, Split, Croatia.

Prof. dr Milica Radović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Milan Daničić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Milan Živković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mirjana Franceško, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Miroslav Milosavljević, Faculty of Law, Slobomir P University, Bijeljina, Bosnia and Herzegovina.

Prof. emeritus dr Milo Bošković, Faculty of Law, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Mo Mandić, Regent University, London, United Kingdom.

Prof. dr Momčilo Talijan, Faculty of Business Management, Bar, Montenegro.

Prof. dr Nada Savković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Nikola Dobrić, University Alpe Adria, Klagenfurt, Austria.

Prof. dr Oliver Bačanović, Faculty of Security, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Oliver Bakreski, Faculty of Philosophy, University of Skopje, Skopje, Macedonia.

Prof. dr Petar Teofilović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Radovan Pejanović, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Ružena Šimonji Černak, Teacher Education Faculty in Sombor, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Sanja Đurđić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrktić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Doc. dr Slavica Čepon, Faculty of Economics, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia.

Prof. dr Slobodan Jovanović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Slobodan Marković, CIELS – Higher education institution, Padova, Italy.

Prof. dr Snežana Radukić, Faculty of Economics, University of Niš, Niš, Serbia.

Prof. dr Sonja Karikova, Faculty of Pedagogy, Matej Bel University, Banska Bystrica, Slovakia.

Prof. dr Tatjana Glušac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

Prof. dr Veljko Đurić, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Gojković, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Petrović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vesna Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vidoje Vujić, Faculty of Tourism and Hospitality Management, University of Rijeka, Opatija, Opatija, Croatia.

Prof. dr Vladimir Njegomir, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Vojin Pilipović, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zdravko Skakavac, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Union University, Novi Sad, Serbia.

Prof. dr Zoran Keković, Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia.

Prof. dr Zoran Sušanj, Faculty of Philosophy, University of Rijeka, Rijeka, Croatia.

Prof. dr Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(05)

CIVITAS : часопис за друштвена истраживања /
главни и одговорни уредник Владимир Нђегомир. -
Год. 1, бр. 1 (2011)- . - Нови Сад : Факултет за
правне и пословне студије, 2011- . - 25 cm

Dva puta годишње.
ISSN 2217-4958 = Civitas (Novi Sad)
COBISS.SR-ID 261516807